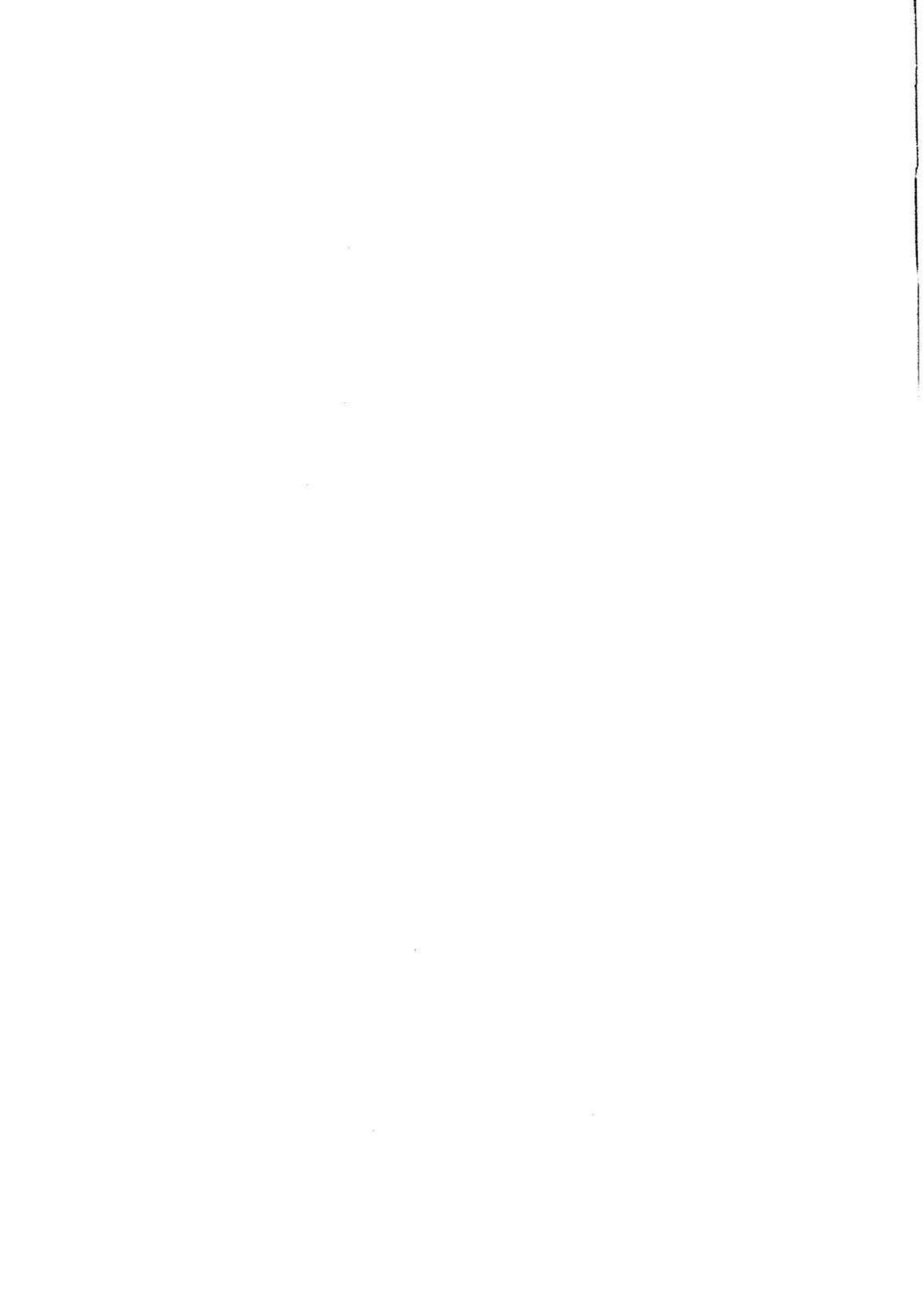

Sumari

M. GRÀCIA SEGUÍ PUNTAS. <i>La mortalitat infantil a l'illa de Menorca 1950-1984</i>	209
JUAN ROSSELLÓ LLITERAS. <i>Traspaso de documentación del archivo diocesano de Mallorca al de Menorca con motivo de la restauración de aquella diócesis</i>	239
PILAR MORILLAS i JOSÉ L. TERRÓN. <i>El cuaderno de notas de un comerciante maonés de la segunda mitad del siglo XVIII</i>	255
MIQUEL ÀNGEL LIMÓN PONS. <i>L'arxiduc i Menorca, apunts d'unes relacions oblidades</i>	273
EUSEBIO LAFUENTE. <i>Pedro Mª Cardona, marino e hijo ilustre de Mahón</i>	285
FRANCISCO FORNALS VILLALONGA. <i>El contraalmirante don José Riera y Alemany</i>	307
JOSEFINA SALORD RIPOLL. <i>Dones d'illa en el mirall de Ramis, Caimaris i Camus</i>	321
JAUME POMAR. <i>Algunes notes al voltant de La Raó i el meu dret, biografia de Llorenç Villalonga</i>	337
PONÇ PONS. <i>L'home i el poeta Riba</i>	349
HOMENATGE A JOAN HERNÁNDEZ MORA.	355
– PEDRO J. BOSCH BARBER. <i>Presentación</i>	357
– JOSEP A. PONS ROCA. <i>Don Joan Hernández Mora: tan a prop i tan enfora nostre</i>	359
– JOSEFINA SALORD RIPOLL. <i>Joan Hernández Mora: les paraules i els silencis de la Menorca del segle XX</i>	385
– JUAN HERNÁNDEZ ANDREU. <i>Homenaje al profesor don Juan Hernández Mora</i>	401
– JOSEP SEGUÍ I MERCADAL. <i>No rallaré d'un ídol sinó d'una persona humana</i>	405
– ÀNGEL MONTOTO. <i>Don Juan</i>	409
RESSENYA CULTURAL	413
– <i>Necrològica Josep M. Jansà (1901-1994)</i>	
– <i>Activitats de l'Ateneu de Maó durant el segon semestre de 1994</i>	
– <i>Activitats realitzades per l'Institut Menorquí d'Estudis durant el segon semestre de 1994</i>	

LA MORTALITAT INFANTIL A L'ILLA DE MENORCA 1950-1984

M. GRÀCIA SEGUÍ PUNTAS (*)

1. INTRODUCCIÓ I OBJECTIUS

La justificació del tema estudiat ve donada per diferents motius: la importància de la mortalitat infantil (MI) com a indicador sòcio-sanitari, les característiques especials de les Illes Balears en aquest camp i, finalment, la manca de dades sobre Menorca.

A) La mortalitat infantil ha estat, durant el present segle, un indicador del grau de desenvolupament de les condicions higièniques, sanitàries i socials d'una comunitat per la seva influència en la mortalitat postneonatal. A més, els nens menors d'un any constitueixen un grup important de la població que absorbeix una gran proporció dels serveis mèdics i assistencials.

També s'ha de tenir en compte que el nivell de la mortalitat infantil és molt superior a la mortalitat d'altres edats i representa una important contribució a l'esperança de vida (BOLUMAR et al., 1981).

B) Menorca forma part de les Illes Balears les quals, en qüestió de MI, han presentat, ja desde principi de segle, unes característiques singulars i capdavanteres respecte de la resta d'Espanya. En el període 1901-1910 la taxa de MI era de 95,1 (x1000 nascuts vius) quan a Catalunya era de 131,8 i a Espanya de 157,8 (CABRÉ, 1989). El 1930 es mantenia aquesta situació amb una taxa de 64,72 a Balears i de 117,10 a Espanya, i també a l'inici del període estudiat (1950): 37,38 a Balears i 64,16 a Espanya (GÓMEZ REDONDO, 1992).

(*) Doctora en Farmàcia i màster en Salut Pública.

C) El fet que l'organisme encarregat de realitzar les estadístiques vitals a Espanya des de l'any 1863 hagi estat l'INE (Instituto Nacional de Estadística) i aquest hagi treballat amb dades agregades a nivell provincial ha impedit de conèixer la magnitud i l'evolució del fenomen a Menorca de forma separada de la resta de les Illes Balears, tot i que el fet de la insularitat pot donar-li trets diferencials.

Donada l'amplitud del tema es fa imprescindible situar-lo dins uns límits temporals que el facin adequat a les característiques de l'estudi.

La data d'inici (1950) s'ha escollit perquè és anterior a la de l'apertura de l'Hospital de l'Insalud Verge del Toro a Maó l'any 1956 i açò permet veure la influència que aquest ha tingut en el comportament de la població davant dels fets del naixement i de la mort i, per tant, de la mortalitat infantil.

La data final ve donada per la creació per part del Govern Balear de l'Institut Balear d'Estadística (IBAE), que va firmar un conveni amb l'INE per al tractament de les dades a nivell balear a partir de l'any 1985. Això comporta tenir, per primera vegada, dades de qualitat referents a Menorca. El fet que l'IBAE utilitzi la informació continguda en els *Butlletins Estadístics de Defunció i de Part* en lloc de la que s'utilitza en aquest treball provinent exclusivament dels llibres del Registre Civil impedeix seguir l'evolució de la MI utilitzant dos sèries de dades tan heterogènies.

El període d'estudi comprèn, doncs, un lapse de temps metodològicament suficient per seguir l'evolució de la MI a Menorca en una època on es donen unes característiques importants: es consolida el descens regular i sostingut de la MI iniciat a principis de segle, s'observa el pas d'unes taxes altes a baixes en poc temps i, a més, es produeix un canvi estructural en la composició de la MI amb una disminució de la mortalitat post-neonatal respecte de la neonatal.

És veritat que hagués estat millor iniciar l'estudi l'any 1871 que és quan van entrar en funcionament els registres civils a tota Espanya, creats per la Constitució del 1868, data que, a més a més, connectava amb l'estudi de J. GOMILA (1985): *La mortalidad infantil en Menorca. Siglos XVII-XIX*, però això supera els objectius d'aquest estudi i haurà de quedar per a una ampliació posterior.

L'objectiu d'aquest treball és fer un estudi descriptiu de la mortalitat infantil a Menorca de 1950 a 1984, analitzant l'evolució temporal d'aquest fenomen durant el període d'estudi en relació a la resta de les Illes Balears i d'Espanya. Tot això a partir de la informació continguda en els llibres de naixements i defuncions dels registres civils de tots els municipis de Menorca.

Una vegada obtingudes les dades globals per a tota l'illa, aquestes s'han desagregat per poder analitzar-les segons les variables de sexe, edat, lloc i estació de l'any.

Finalment s'analitza l'etiologia de les morts relacionant-les amb la resta de variables i dels recursos sanitaris existents en cada moment.

2. ANTECEDENTS HISTÒRICS

La mortalitat infantil a Menorca durant els segles XVII-XIX

L'any 1985, GOMILA realitzà el primer i únic treball sobre mortalitat infantil duit a terme fins ara a Menorca basant-se en la informació exhaustiva continguda en els registres parroquials, conservats en l'Arxiu Diocesà de Ciutadella, i referit als anys 1601-1860. En aquella època tots els nens morts abans dels 7 anys es registren en uns llibres especials de *Registre de defuncions d'albats*. Tot i que presenten moltes limitacions i ambigüitats, han permès calcular una sèrie de taxes de mortalitat infantil que resumim a continuació:

període	TMI _(x1000)
1674-1680	238
1701-1710	267
1741-1750	231
1791-1800	204
1831-1835	156
1856-1860	170

És a dir que les taxes de mortalitat infantil durant l'últim quart del segle XVII i els primers anys del segle XVIII són les habituals en les societats preindustrials i es mantenen al voltant de 240-270 per mil naixements amb una certa regularitat. Els baixos nivells registrats durant les primeres dècades segurament deuen ser els menys fiables ja que representen poques parròquies i, per tant, poca població.

La primera baixada sensible de la mortalitat infantil es dona en els anys 1715-1735 fins a estabilitzar-se, després d'algunes oscil·lacions, en uns valors mitjans d'uns 200 per mil. És amb el començament del segle XIX quan la tendència a la baixa de les taxes de mortalitat infantil es dispara a valors que en els anys 1816-25 arriben a ser francament baixos per l'època i que coincideixen amb moments d'esplendor demogràfica. De tota manera, en els dos últims quinquennis les taxes tornen a pujar fins assolir els valors corresponents a principis de segle (160-170 per mil).

Aquesta evolució constant a la baixa no fou igual per a tots els pobles de l'illa. La menor mortalitat infantil es donà a Maó i la seva zona d'influència, amb unes taxes que arriben al 100 per mil en alguns períodes. Ciutadella també presenta valors molt baixos, similars als de Maó. Alaior, encara que s'incorpora més tard al procés, també segueix la norma general. Es Mercadal i Ferreries, però, durant tot el període estudiat, mantenen nivells típics del règim demogràfic antic: nivells elevats i amb molts altibaixos.

Respecte dels components de la mortalitat infantil GOMILA calcula que la mortalitat neonatal (abans d'un mes de vida) representa, durant les primeres dècades, quasi bé el 50% de tots els morts en el primer any de vida i arriba aproximadament a una tercera part a partir de la dècada 1731-1740. La mortalitat postneonatal (majors d'un mes i menors d'un any) en general es mantenia alta quan la taxa de mortalitat infantil pujava per damunt de les dades habituals, per causa d'un empitjorament de les condicions del medi.

Malauradament encara no hi ha dades referents als anys posteriors al 1860, però segons l'Arxiduc (HABSBURG, 1980), entre 1863 i 1867, la taxa era ja de 140,3 per mil i a Maó, el 1910, era de poc més de 100 morts per mil naixements. En definitiva, els nivells de mortalitat infantil a Menorca durant aquesta època són més baixos, i inicien el seu descens amb anterioritat a la resta de les Illes Balears i d'Espanya. Es podria pensar que això és degut a les condicions climàtiques de l'illa, però tanmateix Mallorca i Eivissa, amb unes condicions similars, presentaven unes dades molt pitjors (VIDAL, 1990).

3. FONTS I MÈTODES

3.1. Fonts

Les dades de mortalitat de menors d'un any s'han obtingut dels *Llibres de Defuncions* i les de natalitat dels *Llibres de Naixements* corresponents als anys 1950-1984 dels registres civils dels set municipis menorquins. També s'han consultat els llibres de certificats mèdics corresponents per a ampliar la informació continguda en els llibres.

3.2. Variables

- SEXE: homes i dones
- EDAT: S'ha classificat en tres grups d'acord amb el tipus de taxes a utilitzar:
 - neonatal precoç: 1 dia - 6 dies
 - neonatal tardana: 7 dies - 27 dies
 - postneonatal: 28 dies - 1 any
- CAUSA DE LA MORT. S'ha utilitzat la classificació en XVII *Grans grups de malalties* d'acord amb la seva equivalència amb la llista de la 9ª revisió de la Classificació Internacional de Malalties.
- TEMPS. Les dades s'han obtingut desagregades per mesos, però posteriorment s'han agrupat per trimestres per facilitar-ne l'estudi i també per evitar-ne la dispersió.

- ZONA GEOGRÀFICA. Tant els naixements com les defuncions s'han obtingut per municipis d'acord amb el domicili de la mare, però donat el baix nombre de defuncions en alguns d'ells, posteriorment s'han agrupat en tres zones:

- Llevant: Maó, es Castell i Sant Lluís
- Centre: Alaior, es Mercadal i Ferreries¹
- Ponent: Ciutadella

Aquestes zones presenten una certa unitat pel que fa a la seva dinàmica poblacional i, a més, coincideixen amb la distribució actual de les zones bàsiques de salut de l'Insalud.

- LLOC DEL SUCCÉS. S'ha diferenciat entre el naixement o la defunció ocorreguts al domicili o en un centre hospitalari.

3.3. Indicadors

Taxa de mortalitat infantil: s'ha utilitzat el concepte clàssic i reconegut internacionalment (NNUU, 1979 i OMS, 1984) de «nombre anual de morts de nens menors d'un any d'edat per cada 1000 nascuts vius en aquest mateix any», tot i que introdueix l'error de no considerar la població infantil nascuda en l'any anterior i d'incloure-hi, en canvi, els nascuts durant l'any però que poden morir dins l'any següent.

$$TMI = \frac{\text{Nombre de nascuts vius morts abans de l'any de vida, en un any}}{\text{Total de nascuts vius de l'any}} \times 1000$$

Taxa de mortalitat neonatal: estudia les morts ocorregudes dins el primer mes de vida. Es divideix en neonatal precoç i neonatal tardana.

$$TMNN = \frac{\text{Nombre de nascuts vius morts abans de 28 dies de vida, en un any}}{\text{Total de nascuts vius de l'any}} \times 1000$$

Taxa de mortalitat neonatal precoç:

$$TMNN-P = \frac{\text{Nombre de nascuts vius morts en la primera setmana de vida, en un any}}{\text{Total de nascuts vius de l'any}} \times 1000$$

¹ L'actual municipi des Migjorn Gran formava part del municipi des Mercadal fins al primer de gener del 1989.

Taxa de mortalitat neonatal tardana:

$$\text{TMNN-T} = \frac{\text{Nombre de morts amb més d'una setmana de vida i abans de 28 dies, en un any}}{\text{Total de nascuts vius de l'any}} \times 1000$$

Taxa de mortalitat postneonatal: estudia les defuncions dels majors d'un mes de vida i menors d'un any d'edat.

$$\text{TMP-NN} = \frac{\text{Nombre de morts amb més de 28 dies de vida i abans d'un any, en un any}}{\text{Total de nascuts vius de l'any}} \times 1000$$

S'han calculat les taxes mitjanes quinquennals amb la finalitat de poder establir tendències i evitar l'ús d'indicadors anuals molt sensibles a variacions puntuals.

3.4. Tractament estadístic

La comparació estadística de les taxes de mortalitat per zones i per trimestres s'ha realitzat mitjançant l'estandardització indirecta utilitzant les dades corresponents a Menorca com a població de referència.

Comparant les defuncions observades amb les esperades hem pogut calcular l'índex de mortalitat estandarditzada (IME):

$$- \text{IME} = \text{DO/DE}$$

on DE = taxa específica x grup població corresponent

Finalment, per veure la significació estadística d'aquests índexs, s'ha calculat el seu interval de confiança:

$$- \text{IC95\%} = \text{IME} \pm 1,96ee$$

On ee és l'error estàndar:

$$- ee = \sqrt{\text{DO/DE}}$$

4. RESULTATS²

Durant el període considerat (1950-1984) s'han donat a Menorca un total de 483 defuncions de menors d'un any i 30.074 naixements en nombres absoluts.

La **taxa de MI** a Menorca presenta una disminució clara i sostinguda des de l'any 1950 amb una TMI de 36,98 per mil fins al final de la nostra sèrie en la qual casualment, per al 1984, la TMI fou igual a 0. A partir de l'any 1974 els valors sempre son inferiors al 10 per mil.

² Les taules de resultats de l'anàlisi de les TMI desagregades per les variables de temps, sexe, edat, causa de mort, estacionalitat i distribució geogràfica no es publiquen en aquest article per manca d'espai, però es poden consultar a la tesina origen d'aquest treball que es troba dipositada a l'Institut Menorquí d'Estudis.

Si s'observa aquesta evolució per quinquennis veurem que passa de 31,07 a 3,04 per mil, és a dir, que es divideix per 10 en els 35 anys considerats, presentant una pendent màxima entre els quinquennis 1970-74 (TMI = 12,87) i 1975-79 (TMI = 4,50) i una estabilització posterior.

La **taxa de MI per sexes** durant tot el període és sempre superior per al sexe masculí que per al femení. La raó de masculinitat global per a la TMI ($R_m = TMI_h/TMI_d$) del període resulta ser de 1,41; és a dir, els nens es moren un 41% més que les nenes. La raó de masculinitat al néixer és només de 1,05.

A l'inici del període la **mortalitat neonatal** a Menorca representava només una tercera part del total de la MI, mentre que al final del mateix període arribava fins als dos terços. És a dir, que es produeix un canvi en l'estructura de la MI de forma que la mortalitat postneonatal cada vegada es va controlant més, mentre que la neonatal, menys influenciable per causes externes, presenta una menor disminució i, per tant, comença a tenir un pes relatiu major.

Quantitativament, la TM postneonatal es divideix per 21 durant el període (de 21,00 per mil a 1,01 per mil), mentre que la TM neonatal només ho fa per 5 (de 10,07 a 2,03).

Respecte de la mortalitat neonatal a Menorca, s'observa que les morts cada vegada es concentren més dintre de la primera setmana (mortalitat neonatal precoç) de forma que en els últims quinquennis aquesta mortalitat passa a ser majoritària.

Si analitzam la **mortalitat proporcional per causes de mort** observades en els casos estudiats, constatarem que el grup que aporta més efectius és el corresponent a les afeccions originades en el període perinatal que representa el 32% del total. Segueixen en importància les malalties de l'aparell respiratori (27,7%) i, a més distància, les malalties de l'aparell digestiu (12,6%) i les infeccioses i parasitàries (10,9%).

Dins de cada grup, les malalties més freqüents són:

- Infeccioses: meningitis i septicèmia
- Nutricionals: atrèpsia
- Respiratòries: broncopneumònia i bronquitis capil·lar.
- Digestives: toxicosis i gastroenteritis
- Congènites: cardiopatia congènita
- Perinatals: prematuritat, debilitat congènita i problemes del part.

Hi ha malalties, com les relacionades amb la nutrició i la sang, que ja no apareixen més a partir de l'any 1964; d'altres, com les referents als aparells respiratori i digestiu i les infeccioses i parasitàries, que presenten una disminució molt important. Finalment, les anomalies congènites i les afeccions del període perinatal van adquirint amb el pas del temps un major pes relatiu de manera que avui representen més de la meitat de les causes de mort en els menors d'un any.

Si s'agrupen les causes de mort en dos grans grups: **endògenes** (anomalies congènites i perinatals) i **exògenes** (la resta excepte signes, símptomes i estats morbosos

mal definits), s'observa que la mortalitat que va adquirint més importància a mida que passen els anys és l'endògena, que passa de representar menys d'una tercera part a gairebé les dues terceres parts al final de l'etapa, en detriment de l'exògena que va disminuint progressivament.

S'han classificat les morts **segons el trimestre** en que varen succeir i s'han calculat les TMI d'acord amb els naixements d'aquell mateix trimestre. De fet, uns i altres no es corresponen, com passa sempre al calcular TMI, però com els naixements es reparteixen, durant els anys considerats, d'una forma molt constant al llarg de l'any, d'aquesta forma s'obtenen taxes comparables.

Les taxes globals obtingudes assenyalen la presència d'una sobremortalitat durant el primer trimestre, que acapara el 30% de totes les morts. Feta l'estandardització indirecta es confirma la diferència significativa de la mortalitat durant el trimestre en el qual les temperatures són més fredes. Durant aquest trimestre l'índex de mortalitat estandarditzada (IME) és d'1,21 ($\pm 0,20$), això significa que la mortalitat d'aquest trimestre és un 21% superior a la que correspondria observant el conjunt de la mortalitat durant l'any. Els IME corresponents als segon ($0,99 \pm 0,18$) i quart ($0,95 \pm 0,17$) trimestres no difereixen significativament del conjunt i el del tercer trimestre dóna pràcticament un 16% més baix de l'esperat ($0,84 \pm 0,16$).

Per arrodonir més el tema s'ha fet una altra classificació segons la data del naixement i s'han calculat els percentatges de desviació per a cada trimestre. Els resultats obtinguts demostren unes marcades **variacions estacionals** amb un mínim de mortalitat per als nens nascuts durant el segon trimestre (73%), és a dir, quan ja s'han acabat els rigors hivernals, i un màxim per als nascuts durant el quart trimestre (122%) i, en menor mesura, per als nascuts els tres primers mesos de l'any (113%). Feta l'estandardització indirecta s'obtenen xifres significativament diferents a les esperades per al 1r. trimestre ($1,12 \pm 0,10$), 2n trimestre ($0,74 \pm 0,08$) i 4rt trimestre ($1,21 \pm 0,10$).

Quan es classifiquen les defuncions infantils segons les tres **zones geogràfiques** en què s'ha dividit l'illa, es pot observar que la zona Centre presenta la taxa de mortalitat infantil més alta del conjunt (19,81 per mil) i també les màximes oscil·lacions entre els diferents quinquennis. Llevant i Ponent presenten unes taxes similars (15,27 i 14,71 per mil respectivament) amb un lleuger avantatge per a Ciutadella.

Feta l'estandardització indirecta d'aquestes dades per poder-les comparar s'han obtingut uns IME inferiors a 1 per a les zones de Llevant ($0,98 \pm 0,13$) i Ponent ($0,91 \pm 0,15$), mentre que la del Centre supera en un 18% ($1,18 \pm 0,20$) la taxa de referència de Menorca encara que queda al límit de la significació estadística.

Classificats els naixements de Maó i Ciutadella entre el 1950 i el 1974 segons el lloc on es produïren, tenim que a Maó, a l'inici del període només un 7% dels naixements tenien lloc a l'hospital i tot just 15 anys més tard, el 1965, ja havien passat al 97%, és a dir, pràcticament tots. A Ciutadella, fins al 1965 no se supera el 50% de parts hospitalaris i no s'arriba al 96% fins al 1974.

L'evolució del percentatge de naixements hospitalaris en els restants municipis de l'illa fou diferent en cada un d'ells: es Castell i Sant Lluís van arribar al 98% a partir de l'any 1966, mentre que Alaior, es Mercadal i, sobretot, Ferreries foren els més retardats en aquest aspecte.

Quant a les defuncions dels menors d'un any, l'evolució és similar. Si al principi del període menys d'un u per cent tenia lloc a l'hospital, després dels 35 anys estudiats passaren a ser el 63,64%.

5. DISCUSSIÓ

5.1. De les fonts utilitzades

L'organisme encarregat de realitzar les estadístiques vitals (naixements, defuncions i matrimonis) a Espanya des de l'any 1944 és l'Instituto Nacional de Estadística (INE), que les difon a través d'una publicació denominada *Movimiento Natural de la Población* (MNP). Les dades apareixen publicades a nivell nacional i també provincial i d'Ajuntaments de més de 20.000 habitants, però no desagregades a nivell d'illa i de petit municipi. Per tant, per a la realització d'aquest treball s'ha hagut d'anar als registres civils de tot Menorca i obtenir les dades directament dels llibres de inscripció de naixements i defuncions.

Les dades que publica l'INE i les que es troben en els registres civils provenen de documents diferents i, per tant, la informació continguda pot no ser idèntica com s'ha comprovat en molts estudis (GARCÍA BENAVIDES et al., 1985). Les dades de l'INE provenen de les butlletes estadístiques de naixement i defunció implantades l'any 1965, mentre que les del registre civil s'obtenen dels certificats mèdics de naixement i defunció. El metge, en el moment del naixement o de la defunció, estén el certificat mèdic mentre que la butlleta estadística la pot emplenar el metge, un familiar o un funcionari del registre.

A partir de l'any 1985, l'Institut Balear d'Estadística (IBAE) va firmar un conveni amb l'INE per al tractament de les dades a nivell de Balears. D'aleshores ençà les estadístiques s'elaboren tant a nivell d'illa com de qualsevol municipi de la Comunitat Autònoma, per la qual cosa aquest problema ja no existirà més en el futur.

Tots els registres de Menorca tenen els llibres complets i en bon estat de conservació. Tant en l'aspecte material com personal, no hi ha hagut cap tipus de dificultat per a la seva consulta.

Les inscripcions dels llibres han presentat múltiples problemes, a part dels referents al concepte de «nascut viu» que comentarem més envant.

S'observen moltes deficiències per manca de l'exhaustivitat de les dades pel que fa al domicili de la mare i del pare i també pel lloc on es produeixen el naixement

i la defunció. En les defuncions, quan no constava el domicili, s'ha considerat que era el corresponent al municipi on es produí l'enterrament.

Per a l'estudi, només s'han tingut en compte els nens nascuts o morts a Menorca i de mare amb domicili a l'illa. Els nascuts o morts aquí de mare resident a fora no s'han comptabilitzat i els nascuts o morts fora de mare resident a Menorca són impossibles de localitzar i comptabilitzar³.

Un problema afegit és el dels trasllats, ja a que la Llei del Registre Civil (LCR) obligava a fer la inscripció en el lloc on es produïa el naixement o la defunció en lloc de fer-ho respecte del lloc de residència; la qual cosa implicava que, a partir del moment que es feu habitual anar a parir a l'hospital, tots els nens que naixien a Menorca eren maonesos o ciutadellencs. La reforma de la LRC (Llei 35/1981) va autoritzar els trasllats de les inscripcions de naixement i defunció als registres civils del domicili familiar, cancel·lant la inscripció original. Una reforma posterior (Llei 4/1991) ha resolt aquesta situació en permetre que les inscripcions es facin en la localitat on els progenitors tenen el seu domicili habitual. Tot això ha complicat enormement la presa de dades registrals.

Respecte de la **causa de mort** la indefinició encara és més gran, puix s'observa una manca de cura en la redacció del certificat de defunció per part del metge, que fa un ús abusiu dels termes vagues i imprecisos; encara que també és cert que aquest grup d'edat és el que presenta major percentatge de causes poc definides i especificades degut, en part, a la dificultat d'esbrinar la causa que inicià el procés que provocà el desenllaç fatal en els menors d'un any (REGIDOR et al., 1993).

A l'hora de classificar les causes de mort s'ha demanat l'assessorament d'un metge i, encara que un cert nombre de diagnòstics entrarien en el grup de «signes, símptomes i estats morbosos mal definits», s'ha intentat classificar-los en un altre grup per poder fer una aproximació millor a les causes reals de la defunció en conjunt, tot i que s'admet que s'haurà incorregut en un error la magnitud del qual no es pot precisar.

També s'observa una manca de rigor en la transcripció de la causa/causes del certificat al llibre de defuncions deguda, en part, a la manca d'espai per fer l'anotació, i, sobretot, perquè els epígrafs del llibre de registre i del certificat de defunció no es corresponen exactament i el funcionari de torn no sap què és el que ha de posar. En el certificat de defunció s'ha d'especificar la «causa immediata» i la «causa fonamental» mentre que al llibre de registre només hi figura l'epígraf «causa», sense especificar quina de les dues s'ha de posar. Quan al Registre es conservaven els llegats de certificats mèdics, s'ha pogut completar la informació continguda al llibre, però això no sempre ha estat possible ja que hi ha registres on aquests certificats no s'han conservat. Per altra banda, fins l'any 1958 (Ordre del Ministeri de Justícia de 24 de desembre) no fou obligatòria la utilització de models normalitzats i els «par-

³ No s'han tingut en compte, per tant, les inscripcions realitzades als registres de fora de Menorca, especialment a Palma on es troba Son Dureta, l'hospital de referència del de Menorca.

tes» i declaracions es podien estendre en paper comú (Ordre del Ministeri de Justícia del 27-1-1932).

El problema més gran és, sens dubte, el derivat del **concepte legal de «nascut viu»**⁴ contingut al Codi Civil Espanyol pel qual els nens nascuts morts i els vius morts abans de 24 hores es consideren «criaturas abortivas» i no s'han d'inscriure en el Registre Civil. Teòricament, aquests naixements s'han de declarar com a avortaments amb un imprès especial⁵ però això no es devia complir en la majoria dels casos perquè en cap Registre Civil, excepte el de Maó i, només a partir de l'any 1978, es conserven aquests certificats. El subregistre, doncs, de nascuts que han mort abans de les 24 h deu ser molt important, impossible de calcular i afecta tant naixements com defuncions.

Això ha fet que totes les taxes de mortalitat que apareixen en l'estudi es refereixin a les defuncions de menors d'un any però sense tenir en compte els morts del primer dia ni en les defuncions ni en els naixements, com així s'ha fet constar al peu de cada taula i de cada gràfica.

A partir de l'any 1975, l'INE adoptà el criteri biològic en la definició de nascut viu, que és el recomanat per la OMS i utilitzat demogràficament, i ja inclou aquests morts en les seves publicacions. Per tant, a partir d'aquell moment les dades de defuncions de menors d'un any i de nascuts vius ja es publiquen corregides al MNP. Com a l'hora de la inscripció al Registre Civil no hi ha hagut variació i se segueix utilitzant el criteri legal, les dades d'aquest treball no són comparables amb les estadístiques nacionals posteriors a 1975 ni tampoc amb les internacionals que utilitzin un concepte diferent de nascut viu (HÖHN, 1981; SEGURA i GISPERT, 1987; SEGURA i SANZ, 1989, i GÓMEZ REDONDO, 1992).

5.2. Dels resultats

Evolució de la taxa de mortalitat infantil

Els resultats obtinguts demostren la baixada definitiva de la MI a Menorca (figura 1): de cada 100 defuncions de nens menors d'un any que es produïen cap als anys 50, vint-i-cinc anys més tard se n'estalviaven 78 (3,1% de descens anual). Molt semblant al que succeïa a la resta de la comunitat autònoma (72%) i del total d'Espanya (78%).

Si es compara la sèrie de TMI de Menorca amb la corresponent a les Illes Balears i al conjunt de l'Estat espanyol (figura 2) (GÓMEZ REDONDO, 1992) es pot

⁴ D'acord amb l'art. 30 del Codi Civil: «sólo se reputará nacido el feto que tuviere figura humana y viviere veinticuatro horas enteramente desprendido del seno materno».

⁵ «parte de alumbramiento de criaturas abortivas» para nacidos muertos desde los 180 días de gestación hasta las 24 h de vida.

FIGURA 1

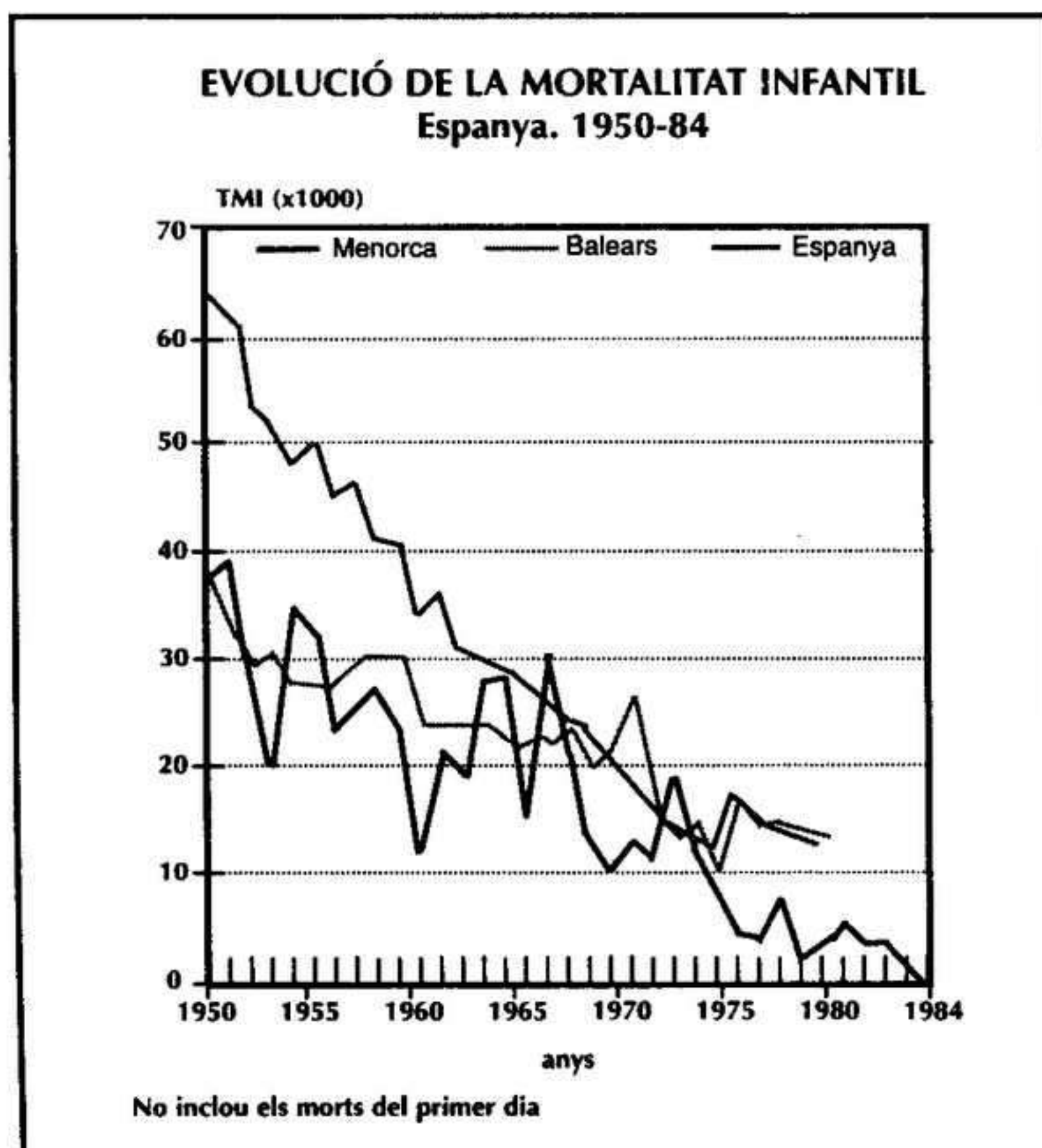
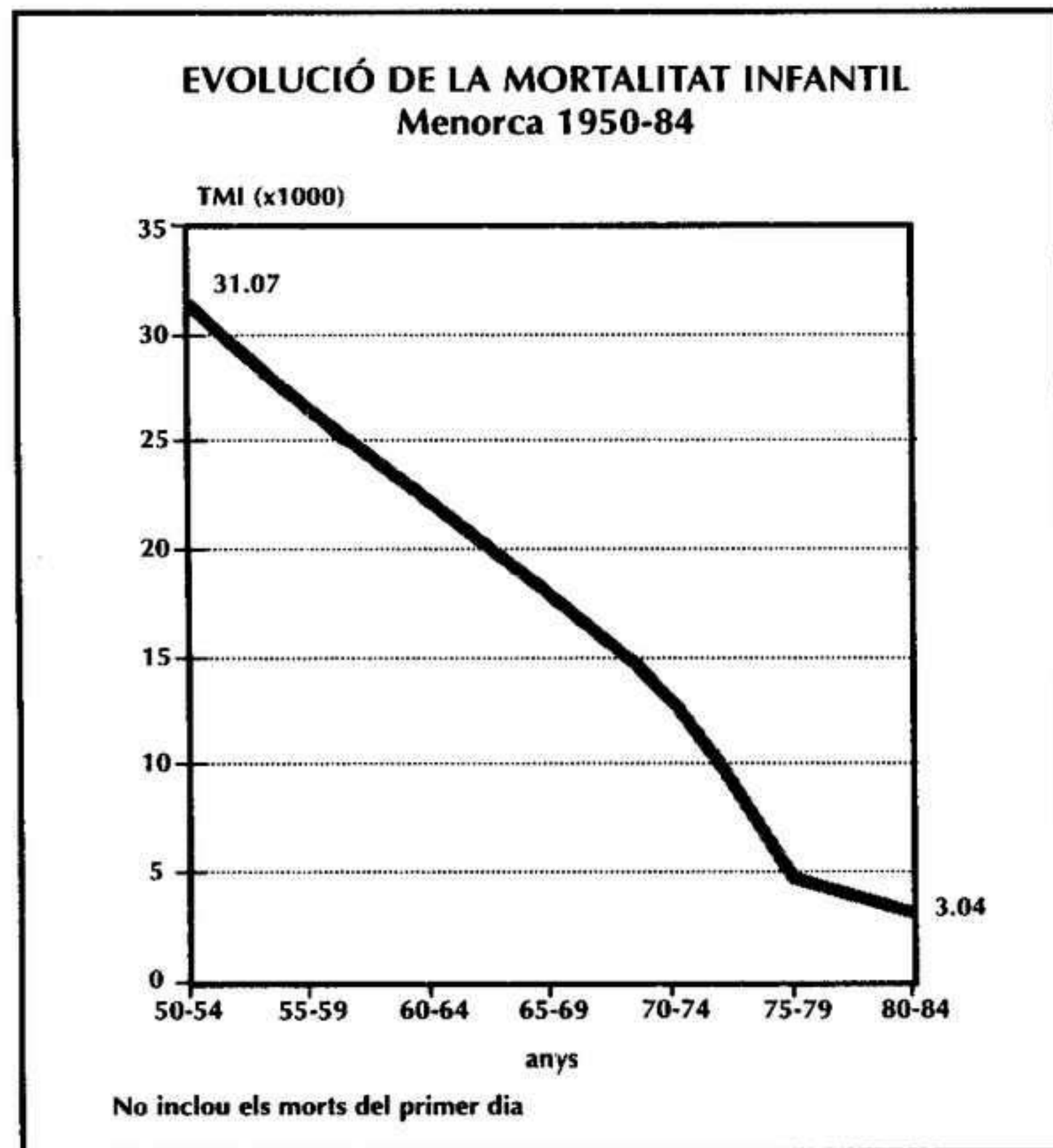

FIGURA 2

observar el paral·lelisme d'aquesta evolució tot i que les taxes menorquines, molt similars a les de Balears però amb més oscil·lacions pel menor volum de les dades, són sempre més baixes que les d'Espanya. La taxa de Menorca el 1950 no la va assolir Espanya fins 10 anys més tard. S'ha de tenir en compte que durant aquest període finalitza l'època de transició que, per a Espanya, GÓMEZ REDONDO fixa en el 1970, perquè en aquest any arriba a presentar unes taxes inferiors a 20. Per a Menorca aquest moment s'hauria de situar als voltants del 1965.

La nota negativa d'aquesta evolució és la pèrdua del liderat que ostentava la TMI balear respecte de la resta de províncies espanyoles. En efecte, durant els anys cinquanta aquest liderat és indiscutible i només es veu puntualment compartit amb Girona, Tarragona i Guipúscoa. Durant la dècada dels 60, Balears ja passa a ocupar un lloc entre les 5 i les 10 primeres i, a mitjans 70, Balears ja no es troba dintre del grup de les 10 províncies amb TMI més baixa d'Espanya.

En l'estudi realitzat per LARDELLI et al. (1991) sobre mortalitat infantil en les diferents regions espanyoles entre 1975 i 1984 es demostra la presència d'un grup de regions que comprèn Madrid, Catalunya, Balears i València amb les taxes més baixes, significativament diferent d'un altre situat al sud i l'oest amb les taxes més altes. Entremig es troba tot un grup de regions amb taxes mitjanes respecte del conjunt espanyol. La majoria d'aquestes diferències interregionals venen explicades per un nivell desigual en les condicions sanitàries (ginecòlegs per 1000 dones, llits hospitalaris per 1000 habitants i % parts extrahospitalaris) i econòmiques (mitjana d'ingressos per càpita). Molt probablement la influència dels factors econòmics és molt important en una situació d'elevades taxes de mortalitat, mentre que quan s'assoleixen nivells baixos les condicions sanitàries esdevenen més importants. Uns altres factors que moltes vegades no es tenen en compte i tenen una importància cabdal són els socio-culturals, com pot ser el desenvolupament psico-cultural de les dones, expressat en forma d'increment del nivell educatiu, disminució de la fertilitat i incorporació al món laboral (GARCÍA-GIL et al., 1989).

A nivell internacional, els èxits obtinguts en aquests darrers trenta anys en matèria de mortalitat infantil en els països desenvolupats ha superat qualsevol predicció. Ningú no s'hagués pensat que la taxa de mortalitat infantil es trobaria per davall del 10 per mil i avui això ho han aconseguit la majoria (NOBILE, 1990). Menorca ho va aconseguir l'any 1974.

Espanya es troba avui dins el grup de països en els quals la disminució d'aquesta taxa ha estat més ràpida, juntament amb Japó, Portugal, les dues Alemanyes, Àustria i Itàlia. Però persisteixen les desigualtats interregionals de fa quaranta anys sense que s'observi millora en aquest sentit (LARDELLI et al., 1993).

Anàlisi de la mortalitat per sexes

La presència d'una major mortalitat infantil per al sexe masculí que per al feme-

ní en el primer any de vida (figura 3) és un fet universalment comprovat durant tot el segle actual en els diferents països d'Europa i en totes i cadascuna de les províncies espanyoles (GÓMEZ REDONDO, 1992). Només es troba una sobremortalitat femenina en països poc desenvolupats per causa de la diferent actitud que s'adopta davant el nadó segons el seu sexe. A principi dels anys 60, la mortalitat dels nens era aproximadament un 30% major que entre les nenes en quasi bé tots els països en els quals el nivell d'aquest fenomen, considerat a escala global, era relativament baix.

Segons diu GÓMEZ REDONDO (1992), la sobremortalitat masculina s'observa en tots els grups d'edat i presenta una tendència a la disminució a mida que augmenta l'edat; és a dir que la Rm (raó de masculinitat) de la TMI de l'edat neonatal és superior a la Rm de l'edat post-neonatal i aquesta és superior a la d'edats posteriors.

No es coneix la causa de la major mortalitat entre els homes que entre les dones. L'origen pot ser de tipus social, encara que és difícil pensar en un comportament diferent del nen abans d'un any de vida, o de tipus biològic, això és, que les dones siguin més resistents que els homes davant la malaltia.

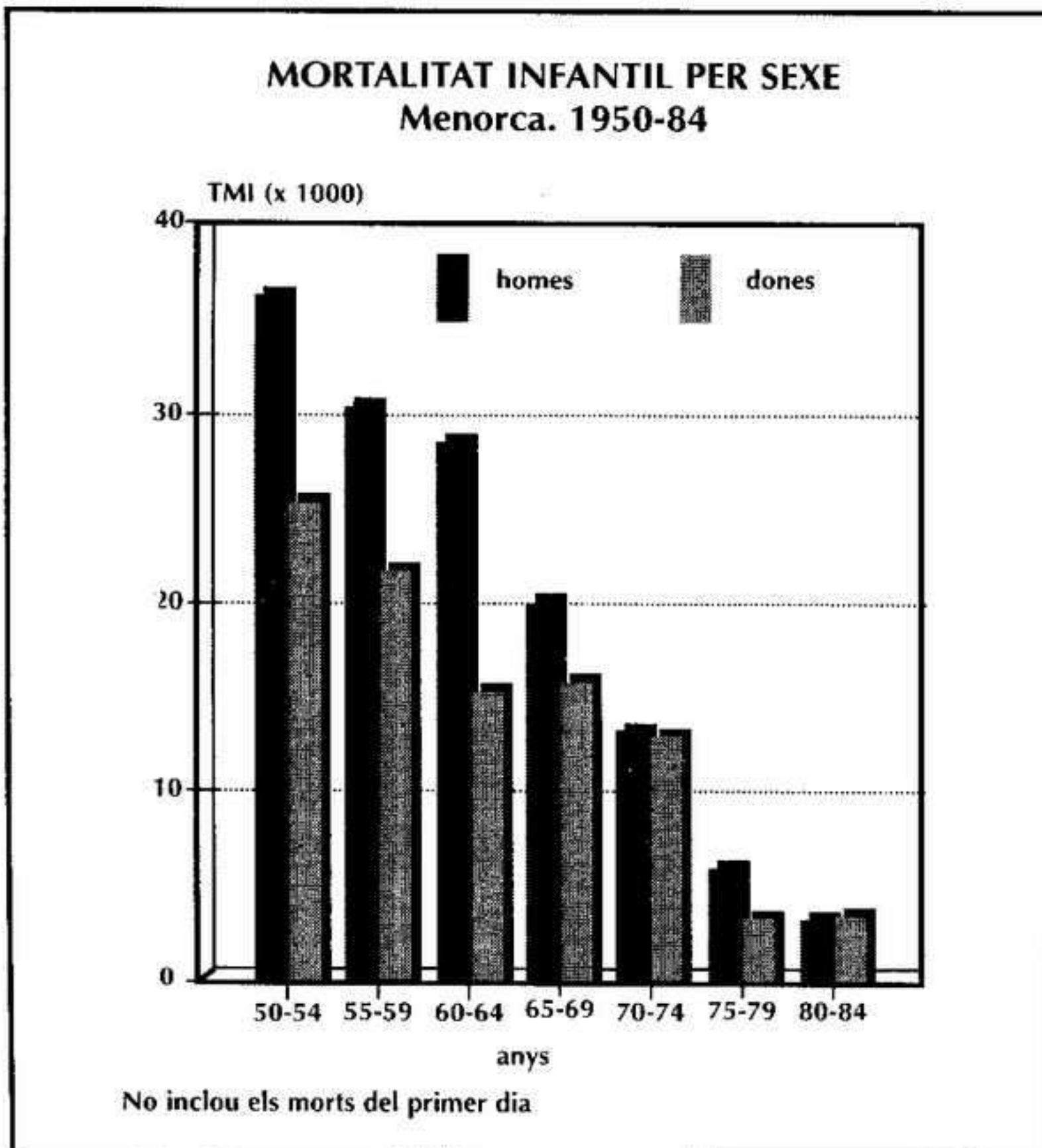

FIGURA 3

Un fet curiós, que no podem comprovar si també es dona a Menorca per les oscil·lacions derivades del petit volum de la mostra, és que la Rm augmenta a mida que disminueix la TMI. Això significaria que aquesta sobremortalitat va lligada a causes endògenes que són, com veurem més envant, les que augmenten proporcionalment a mida que disminueix la mortalitat postneonatal amb les millores socio-sanitàries.

Anàlisi de la mortalitat per edat

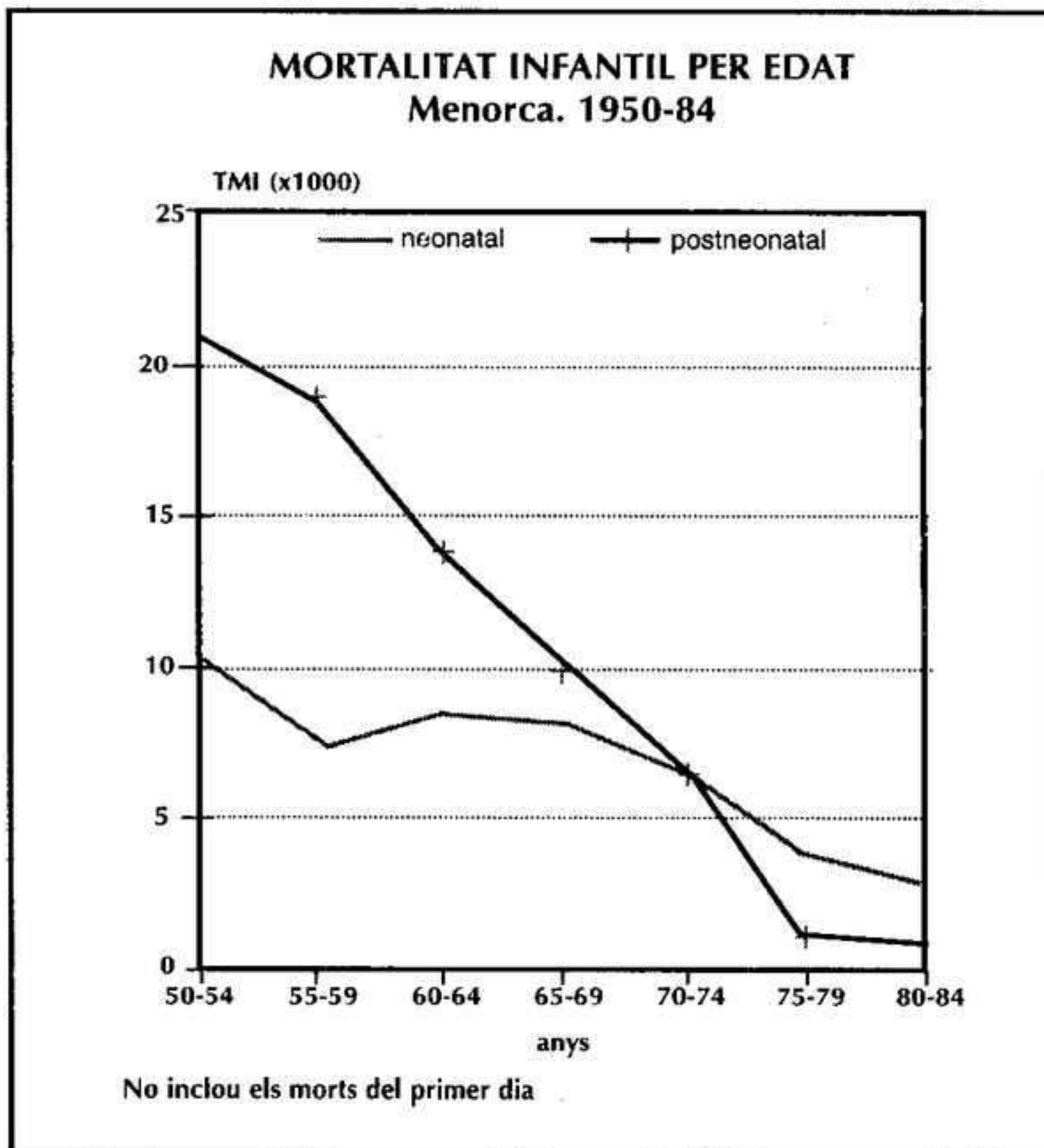
Des d'el punt de vista de l'edat, la mortalitat dels menors d'un any queda dividida en dos importants grups de gran significació demogràfica: la mortalitat neonatal (defuncions abans de complir el mes de vida) i la mortalitat postneonatal (defuncions posteriors al primer mes de vida i anteriors a complir el primer any d'edat). Dintre de la neonatal, parlarem de neonatal precoç quan la mort esdevé dintre de la primera setmana, i de neonatal tardana quan té lloc entre la primera setmana i el primer mes.

Ja hem vist en els resultats com dintre d'aquest lapse de temps es produeix el canvi estructural en la MI segons l'edat del difunt, és a dir, que les taxes de mortalitat neonatal augmenten progressivament fins arribar a superar a les de postneonatal (figura 4). Aquest canvi tingué lloc a Espanya l'any 1965 i a Balears el 1960,

FIGURA 4

TAXES DE MORTALITAT INFANTIL				
PER EDAT				
MENORCA 1950-84				
ANYS	NEONATAL		P-NEONATAL	
	def	TM	def	TM
1950-54	35	10,07	73	21,00
1955-59	26	7,29	67	18,78
1960-64	35	8,33	58	13,80
1965-69	38	7,95	48	10,04
1970-74	34	6,25	36	6,62
1975-79	15	3,22	6	1,29
1980-84	8	2,03	4	1,01

No inclou els morts del primer dia ni en les defuncions ni en els naixements

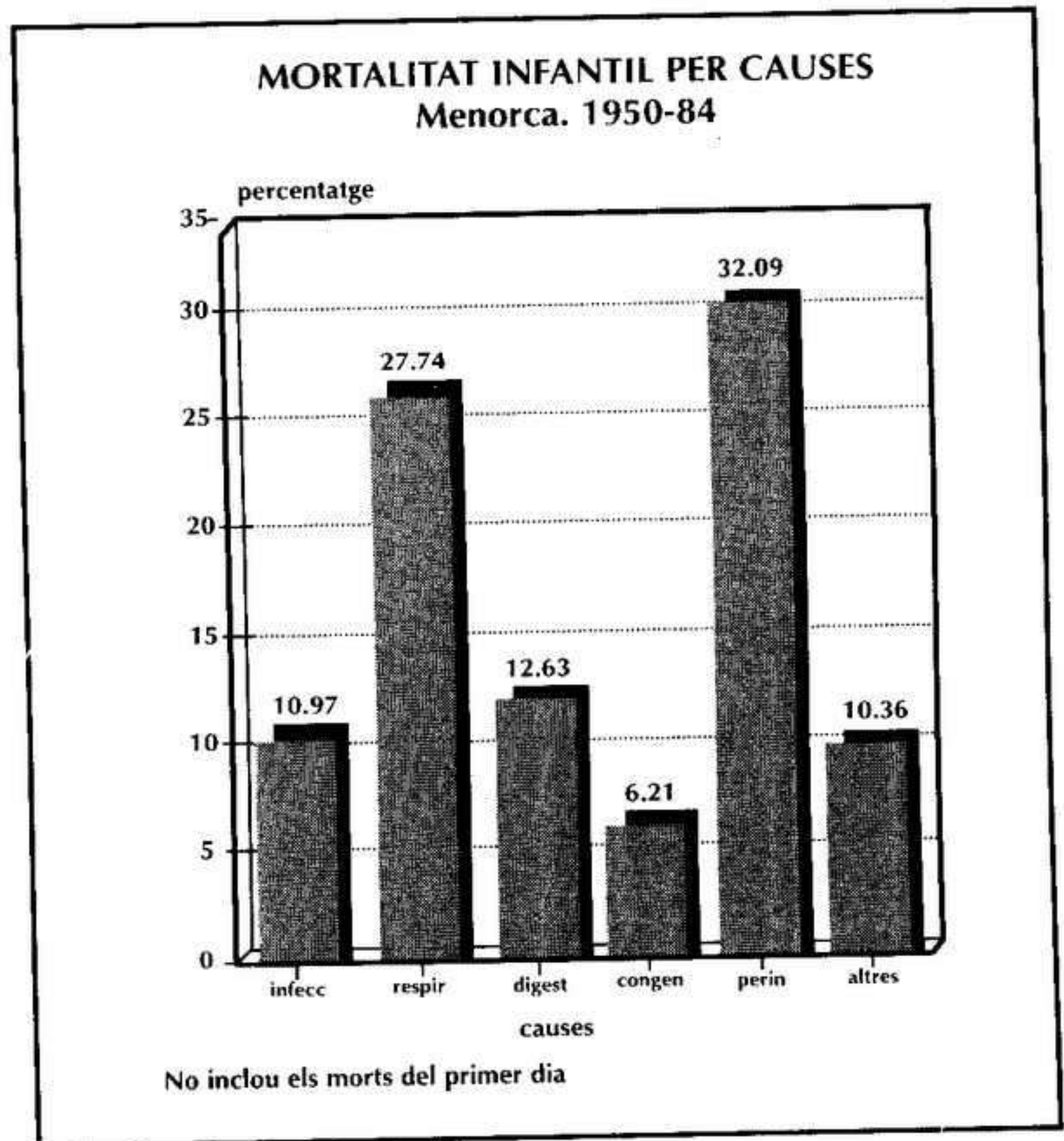
FIGURA 5

mentre que en altres països europeus aquest procés s'havia donat entre els anys quaranta i cinquanta (GÓMEZ REDONDO, 1992). A Menorca (figura 5) no es pot assegurar que el canvi es produís abans de 1975, cosa que representaria un retard molt considerable en la millora de les condicions higiènic-sanitàries de l'illa (sempre que es consideri suficient el volum de dades utilitzat per al seu càlcul) i que no estaria d'acord amb la resta de característiques de la MI que s'han vist fins ara. Aquest efecte podria deure's a la manca de dades de la mortalitat del primer dia que aniria a engrossir la mortalitat neonatal.

Es podria dir, per tant, que la majoria de les morts que es donaven als anys 50 eren teòricament evitables i eren provocades per les condicions del medi en el qual vivien els nens. Els canvis que es produïren durant aquests anys en les condicions de vida de les famílies espanyoles en general, i menorquines en particular, per causa de les millores econòmiques juntament amb la generalització de l'ús d'antibiòtics i sulfamides, foren els responsables de la caiguda de la TMI durant aquesta època.

En diferents països de baix nivell de mortalitat infantil s'ha vingut observant, al igual que a Menorca, com anava concentrant-se la mortalitat infantil dintre de la primera setmana de vida de l'infant, però recentment aquest fet ha sofert un canvi de direcció: la mortalitat neonatal precoç disminueix apreciablement i, a més, el ritme de declivi és més ràpid que el registrat per als altres dos components de la MI.

FIGURA 6

Això podria estar estretament relacionat amb el gran desenvolupament de la tecnologia mèdica a partir dels anys 70, que afectaria la mortalitat d'aquestes edats tan primerenques i les retardaria a edats posteriors influint en les taxes de mortalitat neonatal tardana i mortalitat postneonatal (LANTOINE i PRESSAT, 1984; NOBILE, 1990, i GUTIÉRREZ i REGIDOR, 1993).

Actualment a Espanya, segons GÓMEZ JUNQUERA (1992) les taxes de mortalitat neonatal són les següents (65.838 naixements entre 1989 i 1990 de diversos hospitals d'Espanya):

mortalitat neonatal	5,62 per mil
mortalitat neonatal precoç	4,24 per mil
mortalitat neonatal tardana	1,37 per mil

Anàlisi de la mortalitat per causes i la seva relació amb l'edat del difunt

El grup que aporta més efectius dins la mortalitat proporcional per causes és el corresponent a les afeccions originades en el període perinatal que, junt amb les anomalies congènites, actualment sumen més de la meitat de les causes de mort (figura 6) com així succeeix en tots els països desenvolupats i també a Espanya, on en l'actualitat (1986) representen el 68% del total de causes de MI (PIÈDROLA GIL, 1991) i el 60% en el conjunt de països desenvolupats (NOBILE, 1990).

GÓMEZ JUNQUERA (1992), en un estudi sobre les causes de mortalitat en els nadons espanyols, troba que la patologia respiratòria és la primera causa de mort (37,05%) seguida per les malformacions congènites (29,42%).

Tots aquests resultats queden dintre del que podíem esperar i estan d'acord amb els avenços de la medicina durant aquest temps (els primers antibiòtics es començaren a utilitzar als anys 50), la millora de l'assistència sanitària amb la creació, l'any 1956, d'un hospital molt més ben dotat tant de tècnica com de personal, i els avenços de la medicina perinatal durant els anys 70.

Segons hem vist en els resultats, quan classificam les causes de mort en endògenes i exògenes (figura 7), s'obté una distribució molt similar a la que es mostrava en l'apartat anterior quan es desagregava per edat per la relació que existeix entre l'edat del difunt i l'etiologia de la defunció. La majoria de morts per causa endògena es produeixen en el període neonatal i quasi bé totes les defuncions postneonatals es deuen a causes exògenes de mort.

Si abans es considerava que el canvi estructural de la MI a Espanya es produí l'any 1965 respecte de la classificació per edats, i que Menorca presentava un retard molt important en aquest camp, quan es fa la classificació segons la causa de la mort les coses estan un poc millor: a Espanya la mortalitat endògena va superar l'exògena

TAXES DE MORTALITAT INFANTIL PER CAUSES MENORCA 1950-84				
ANYS	ENDÒGENA		EXÒGENA	
	def	TM	def	TM
1950-54	34	9,78	72	20,71
1955-59	21	5,89	70	19,62
1960-64	34	8,09	59	14,04
1965-69	44	9,20	42	8,78
1970-74	32	5,88	37	6,80
1975-79	14	3,00	7	1,50
1980-84	6	1,52	6	1,52

No inclou els morts del primer dia ni els naixements ni en les defuncions

FIGURA 7

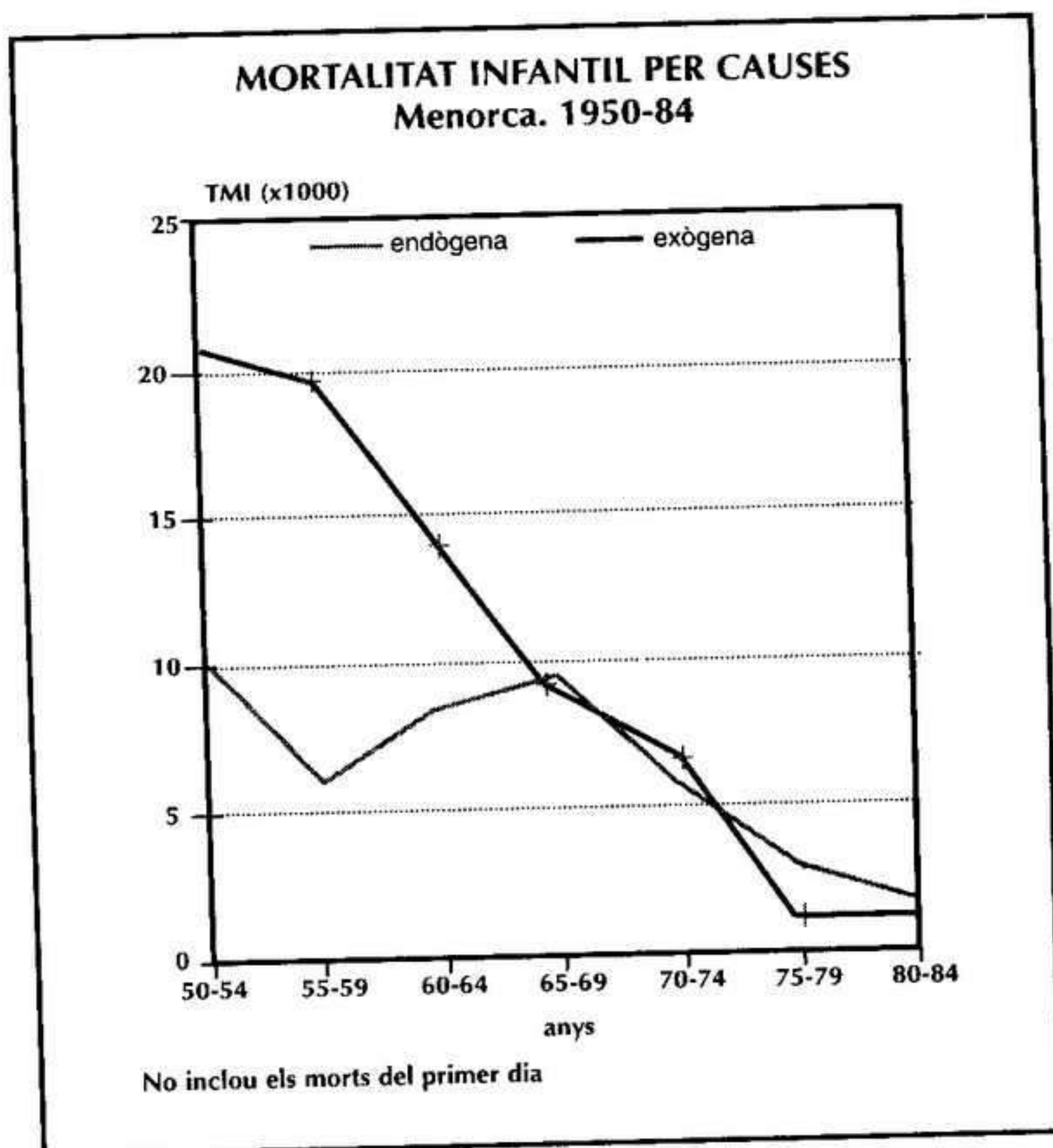

FIGURA 8

l'any 1968 mentre que a Menorca pràcticament s'igualen a partir del quinquenni 1965-69 sense que pugui determinar-se un punt exacte de tall (figura 8).

Estacionalitat de la mortalitat infantil

La sobremortalitat observada durant el primer trimestre (figura 9) està d'acord amb el màxim de mortalitat per als nens nascuts durant el quart trimestre i, en menor mesura, per als nascuts els tres primers mesos de l'any (figura 10), això és, quan han d'afrontar tot l'hivern amb molt pocs mesos d'edat (el 51% dels morts durant el quart trimestre tenien menys d'un mes), i també amb el fet que la primera causa de mort dels nadons menorquins, després de les afeccions perinatals, són les malalties de l'aparell respiratori, especialment broncopneumònies i bronquitis capil.lars afavorides per la combinació del fred i la humitat presents en els hiverns de Menorca.

BRESCHI i LIVI BACCI (1986) també havien observat que les possibilitats de supervivència dels nadons al llarg dels primers dotze mesos de vida variaven moltíssim (tant en el segle passat com en les dades obtingudes els anys 1955-56) segons l'estació de l'any en la qual hagués tingut lloc el naixement.

De totes maneres, aquests resultats sobten perquè no reflecteixen una sobremortalitat durant els mesos d'estiu com a conseqüència de les malalties i les infeccions

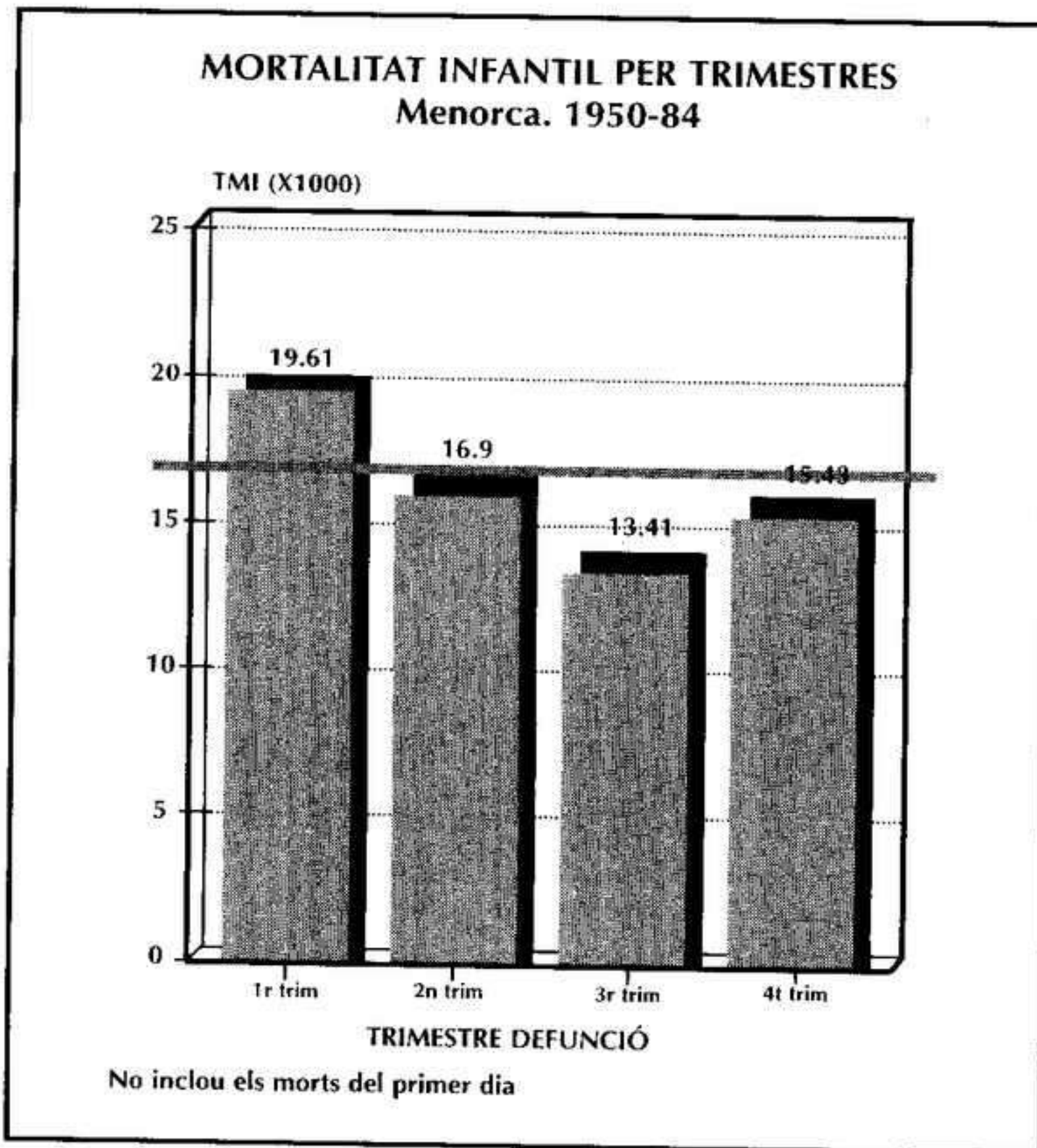
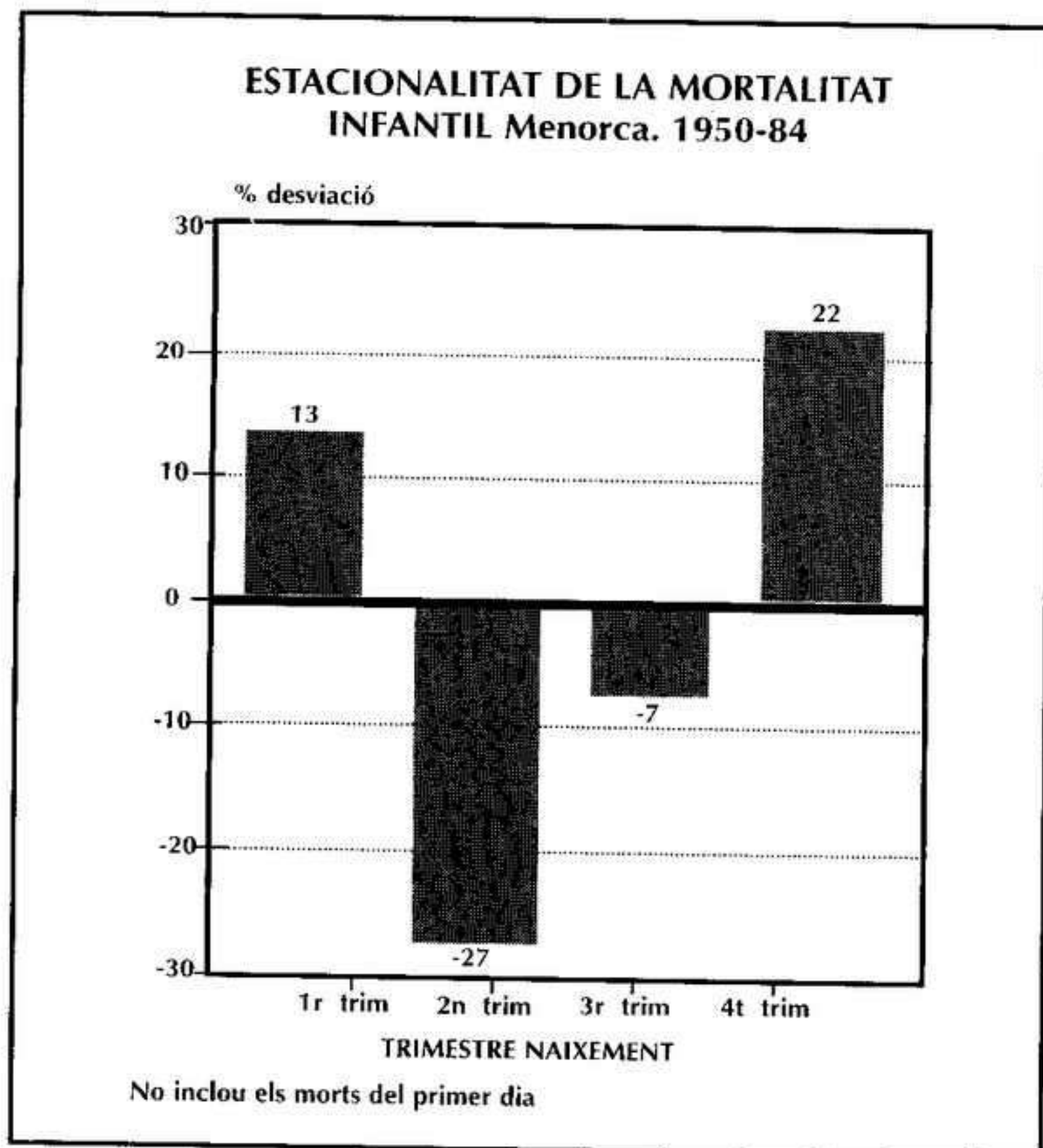

FIGURA 9

FIGURA 10

gastro-intestinals (que ocupen el tercer lloc com a causa de mortalitat), que semblaria estar d'acord amb els calors estivals de Menorca. L'explicació a aquesta situació s'hauria de cercar en unes mesures preventives de caràcter higiènic i sanitari ben arrelades en les mares menorquines i amb una tradició d'alletament matern prou prolongat per a evitar diarrees i assegurar una millor supervivència dels nadons, com s'ha pogut observar que succeïa en diferents indrets anglesos i americans (KNODEL i KINTNER, 1977).

En el treball realitzat en tres municipis de la comarca de Llevant de Mallorca (ALZINA, 1991) es pot observar una elevada sobremortalitat durant els mesos de juliol, agost i setembre, desde l'any 1860 fins al 1939. Altres investigacions demostren també que la màxima mortalitat estival era una de les característiques més importants pel que fa a la distribució anual de la mortalitat durant els primers anys de vida als països i a les regions mediterrànies. El mateix ALZINA diu: «Curiosament, els primers quaranta anys del segle XX, quan la mortalitat dels albat i la mortalitat infantil es redueixen de manera considerable, no s'altera, en canvi, la configuració dels gràfics estacionals, els quals, bàsicament, encara manifesten la concentració de les puntes de sobremortalitat a l'època més calorosa de l'any (mesos de juliol, agost i setembre)».

Distribució geogràfica de la mortalitat infantil

Tot i la no significació de les diferències en les taxes de mortalitat per a les tres zones geogràfiques en què s'ha dividit l'illa (figura 11) i la gran oscil·lació entre els

FIGURA 11

diferents quinquennis de la zona Centre possiblement com a fruit del seu menor volum de naixements i defuncions, és probable que hi hagi hagut una sobremortalitat en la zona Centre que entroncaria amb les dades històriques aportades per GOMILA (1985) i indicaria una desigualtat en el camp de la salut per als habitants d'aquesta zona: major dificultat d'accedir als recursos sanitaris per trobar-se relativament més llunyans i també per la major proporció de població dispersa en aquests municipis, classes socials més baixes i diferents hàbits i estils de vida.

Observacions respecte dels llocs de naixement i de defunció

Per a analitzar les circumstàncies del lloc on es produïa tant el naixement com la defunció hem de tenir en compte que a principi del període, concretament l'any 1956, es va obrir l'hospital Verge del Toro de l'Insalud a Maó, que va començar a oferir els seus serveis a una bona proporció de la població beneficiària de la Seguretat Social i va absorbir la majoria de parts de tot Menorca. Fins aquell moment els únics centres hospitalaris de l'illa eren la Clínica Menorca, privada, a Maó, els hospitals municipals de Maó i Ciutadella i l'Hospital Militar, també a Maó. La Clínica Menorca va tancar el 1956, l'Hospital Municipal de Maó ha continuat la seva activitat fins a l'any 1990 acollint un bon nombre de parts, l'Hospital Militar, menys actiu en aquest aspecte, va quedar inactiu l'any 1992, mentre que l'Hospital Municipal de Ciutadella seguí presentant el seu servei a bona part de la població ciutadellenca sobretot a partir de l'any 1964, en què es van remodelar unes sales per a parts.

Ja hem vist que a Maó, el 1965, pràcticament tots els parts ja tenen lloc en un centre hospitalari (figura 12), mentre que a Ciutadella en aquesta època tot just se supera el 50%. Als pobles la situació ha estat diferent segons la seva major o menor proximitat a Maó. Es Castell i Sant Lluís, els més propers a la capital, van presentar una evolució pràcticament igual que a Maó. Alaior i es Mercadal van anar una mica més retardats, però el poble on més tard van habitar-se a parir a l'hospital, probablement per la influència de Ciutadella, fou a Ferreries on l'any 1965, quan a Maó i les rodalies pràcticament tots els parts eren hospitalaris, només ho eren poc més de la meitat.

Segons LARDELLI et al. (1991) el percentatge de parts hospitalaris és un bon indicador de les condicions sanitàries d'una regió en relació a la mortalitat infantil. A Menorca, la diferència en el percentatge de parts hospitalaris de la zona Centre podria explicar en part la seva major TMI, però no serviria per la zona de Ponent on la TMI és mínima.

Quant a les defuncions dels menors d'un any (figura 13), l'evolució és similar per la influència de l'Hospital de l'Insalud, que era el que posseïa els mitjans tècnics més importants. Hem de tenir en compte que moltes defuncions no tenen lloc a un hospital perquè es deuen a causes imprevistes.

És curiós constatar també que fins l'any 1965 tots els nens, excepte dos des Castell que anaren a Maó, moriren en el seu propi municipi.

FIGURA 12

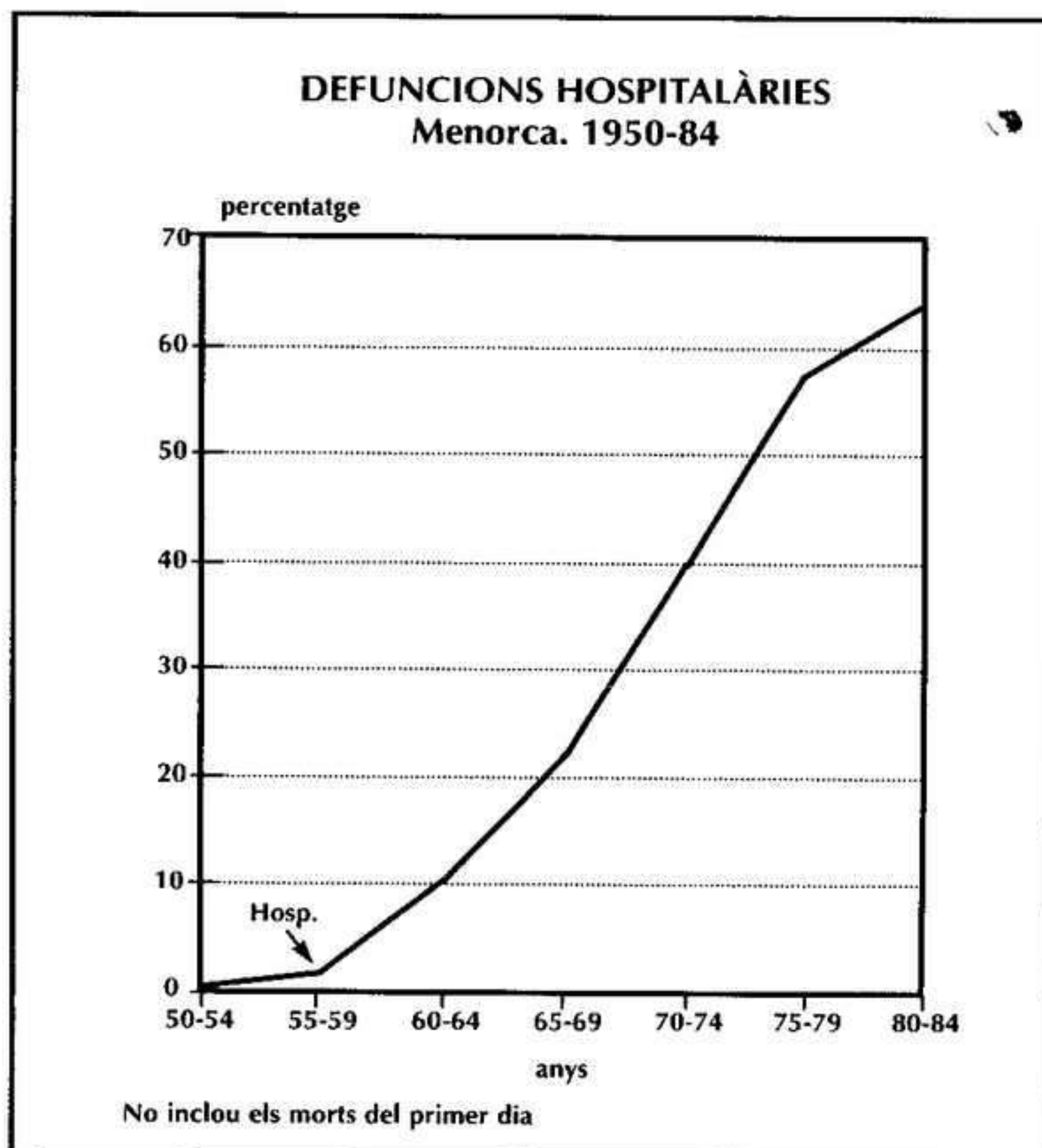
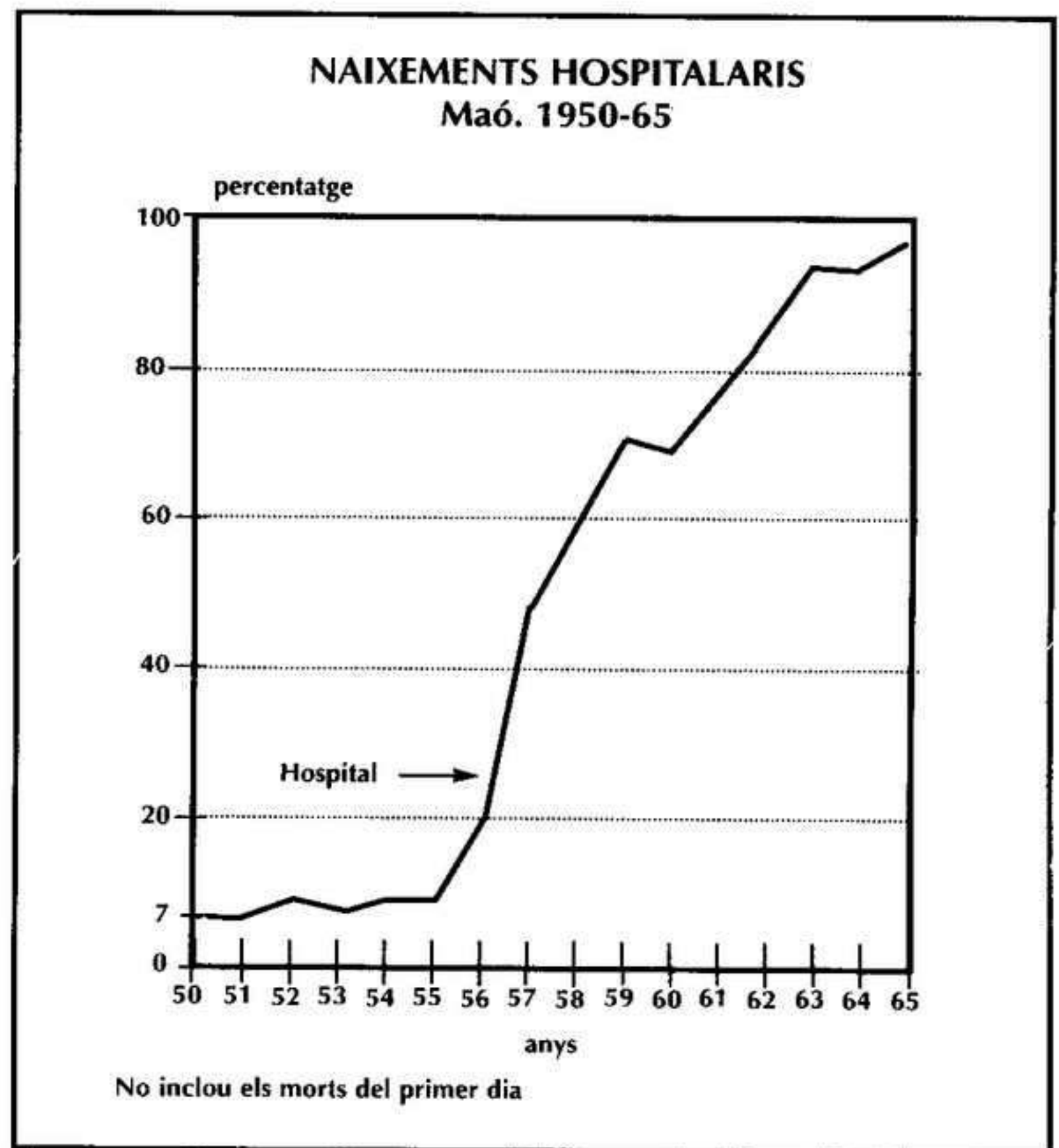

FIGURA 13

Correcció de les taxes de mortalitat infantil

Com ja s'ha comentat a l'inici de la discussió, a causa de la definició legal de «nascut viu» del Codi Civil espanyol, les taxes que es presenten en aquest treball no inclouen els nascuts vius i morts abans de 24 hores. Segons els càlculs fets per GÓMEZ REDONDO (1992) en el seu llibre ja citat, la diferència entre les taxes legals i les reals obtingudes per addició dels morts del primer dia, tant als naixements com a les defuncions, per a Espanya i en el període considerat, varia entre un 8 i un 30 per cent, amb la particularitat que aquest percentatge augmenta a mida que la TMI disminueix per mor d'una menor mortalitat postneonatal.

A falta de les dades concretes per Menorca, ja que no es poden consultar les butlletes estadístiques de defunció i de part dipositades a l'INE, s'ha calculat aquesta diferència per a les taxes de mortalitat infantil del conjunt de la nostra comunitat autònoma i s'han aplicat a les taxes de Menorca obtingudes a partir de les dades registrals. Excepte per al període 1975-84 en el qual, per manca de factors de càlcul, s'ha aplicat un factor teòric d'1,4 per similitud amb els anys anteriors.

Els resultats, reflectits en la figura 14, representen un increment que oscil·la entre aproximadament el 20 i el 50%, major que l'obtingut per al conjunt de l'Estat espanyol. Per tant, les taxes quinquennals reals de Menorca, si l'increment a aplicar fos igual que el de Balears, anirien del 42,09 per mil el primer quinquenni fins al 4,12 per al darrer.

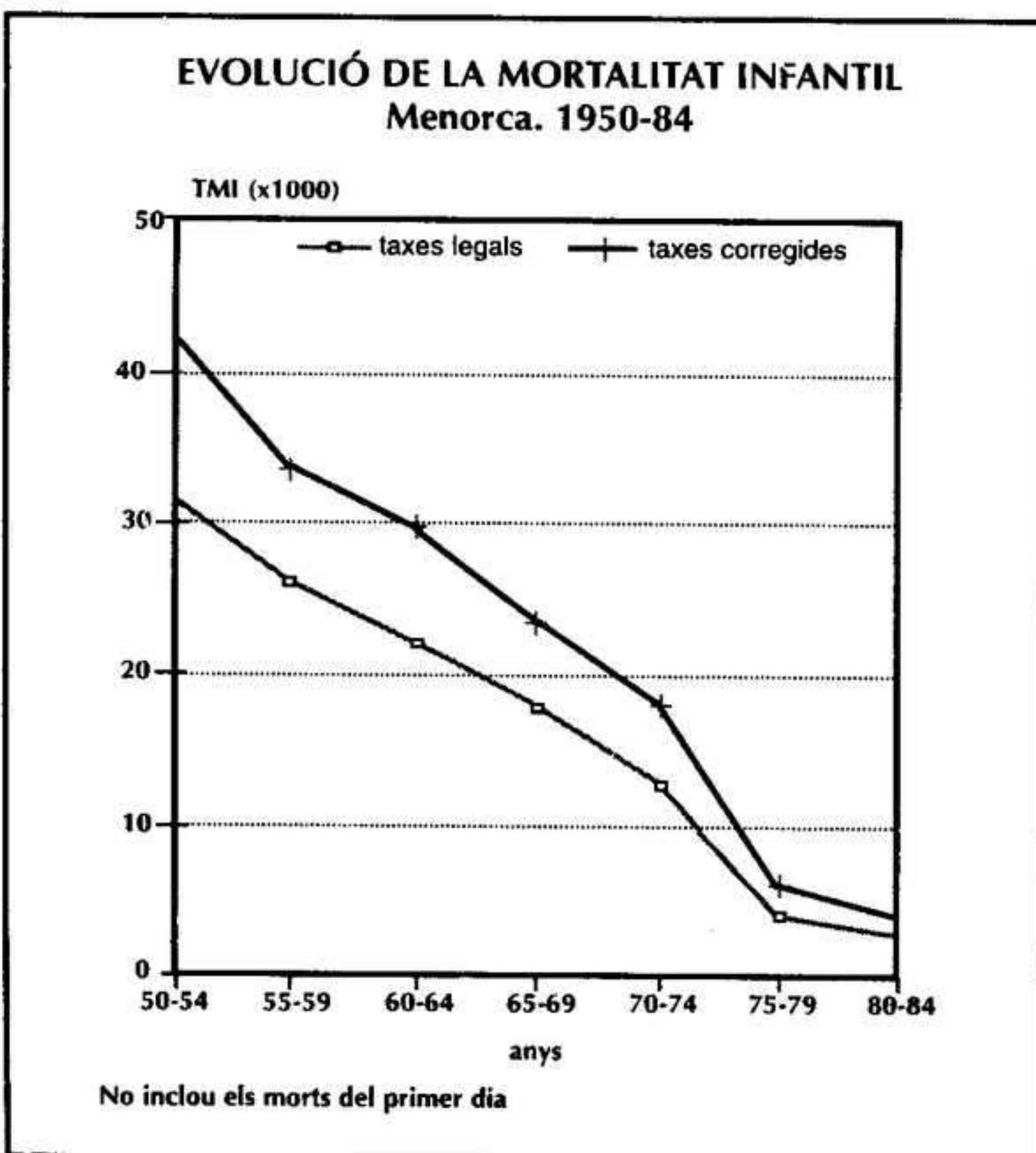

FIGURA 14

6. AGRAÏMENTS

El meu agraïment a Teresa Corbella per haver acceptat la direcció d'aquesta tesi i a totes aquelles persones que directament o indirecta m'han ajudat en la seva realització.

7. BIBLIOGRAFIA

- ALZINA MESTRE, J. Els esquemes estacionals dels naixements, les defuncions i els matrimonis. *Randa* 1991; 30:63-85.
- BARCELÓ PONS, B. *Evolución reciente y estructura actual de la población en las Islas Baleares*. Tesis doctoral. CSIC 1970: 399 pp.
- BARCELÓ PONS, B. Població i turisme a les Illes Balears. *Estudis Baleàrics* 1990; 37/38: 141-158.
- BOLUMAR, F.; GARRUCHO, G.; MEGÍA, M.J.; MUÑOZ MARTÍNEZ, A.; VALDERDE, A.; PÉREZ BERMUDEZ, F.; GARCÍA JIMÉNEZ, D.; CORTÉS MAJÓ, M.; RUIZ PELÁEZ, M.L.; SORIANO PARES, A.; NÁJERA, E.; La mortalidad en España, I. La mortalidad infantil en España 1900-1976, valoración regional. *Rev. San. Hig. Púb.* 1981; 55: 1205-1219.
- BORRELL THIÓ, M.; PLASÈNCIA TARADACH, A.; PAÑELLA NOGUERA, H. Excés de mortalitat en una àrea urbana cèntrica: el cas de Ciutat Vella a Barcelona. *Gac. Sanit.* 1991; 27 (5): 243-253.
- BRESCHI, M.; LIVI-BACCI, M. Saison et climat comme contraintes de la survie des enfants. L'expérience italienne au XIXè siècle. *Population* 1986; 1: 9-36.
- BROTONS CUIXART, C.; ARGIMON PALLAS, JM.; JIMÉNEZ VILLA, J. Análisis de la mortalidad por enfermedades cardiovasculares en áreas geográficas pequeñas. *Clin. Invest. Arteriosclerosis* 1989; 1 (3): 21-24.
- BROUARD, N.; MESLÉ, F.; VALLIN, J. L'influence des politiques sociales et de santé sur l'évolution future de la mortalité. *Population* 1983; 38 (6): 1067-1076.
- CABRÉ PLA, A.M. *La reproducció de les generacions catalanes 1856-1960*. Tesis doctoral 1989; Dept. Geografia. Univ. Autònoma de Barcelona.
- CARBONERO, M.A. *La població a Menorca. Bases demogràfiques per a la planificació social*. Consell Insular de Menorca. Quaderns socials 1, 1991: 215 pp.

- CASTILLA CATALÁN, J.; MORENO IRIBAS, C.; EGUINO SASIAIN, E. Validez de las estadísticas de mortalidad infantil en Navarra. *Gac. sanit.* 1992; 6: 153-156.
- CONDE HERRERA, M.; MALO GONZÁLEZ, L.C.; CELORIO MENDEZ-TRELLES, J.A.; DEL REY CALERO, J. Estudio de la mortalidad a lo largo del primer año de vida de una cohorte de recién nacidos de bajo peso. *Rev. San. Hig. Pub.* 1984; 58: 889-908.
- DUBÓN PRETUS, L. Envejecimiento diferencial de la población en las Illes Balears. *AGE* 1987: 371-377.
- DUBÓN PRETUS, L. Dinàmica de la població de Menorca en el període 1956-81. Diferències intrainsulars. *Rev. de Men.* 1991; IV: 515-529.
- DUBÓN PRETUS, L. *Estudi de la demografia actual menorquina. Les migracions i els seus efectes sobre la població i la societat illenques.* Institut Menorquí d'Estudis 1993: 127 pp.
- GARCÍA BENAVIDES, F.; BOLUMAR MONTRULL, F.; GIRAL RODRIGO, S.; GONZÁLEZ ABAD, E. Análisis de la concordancia de los datos recogidos en el Certificado médico y Boletín estadístico de defunción. *Gac. Sanit.* 1985; 22 (4): 132-34.
- GARCÍA BENAVIDES, F.; SEGURA, A.; GODOY, C. Estadísticas de mortalidad en España: pequeños problemas, grandes perspectivas. En *Revisiones en Salud Pública* 1991; 2: 43-66.
- GARCÍA CABALLERO, C. Objetivos prioritarios y recomendaciones para la próxima década en España. *An. Esp. Pediatr.* 1992; 36 (supl 48): 82-88.
- GARCÍA GIL, C.; CORTÉS, M.; DURÁN, C. Mortalidad perinatal en España. La necesidad del enfoque epidemiológico. *Rev. San. Hig. Pub.* 1989; 63: 19-30.
- GARCÍA GIL, C.; CORTÉS-MAJÓ, M.; GARCÍA NIETO, A.; ROSADO MARTÍN, M.; NÁJERA, E. Epidemiological appraisal of the active role of women in the decline of infant mortality in Spain during the twentieth century. *Soc. Sci. Med.* 1989; 29: 1351-1362.
- GIRÓN SIERRA, B.; DILME OBIOLS, M.; VELAYOS FLORIDO, J.; ELOLA SOMOZA, J. Niveles de salud y gasto sanitario de España 1988. *Rev. San. Hig. Pub.* 1989; 63: 25-38.
- GÓMEZ-JUNQUERA, J.M. Causas de mortalidad y patología prevalente en el recién nacido en España. *An. Esp. Pediatr.* 1992; 36 (supl. 48): 76-78.
- GÓMEZ REDONDO, R. El descenso de la mortalidad infantil en Madrid, 1900-1970. *Rev. Esp. Invest. Sociol.* 1985; 32: 101-139.

- GÓMEZ REDONDO, R. La mortalidad infantil española en el siglo XX. *Monografías CIS* 1992; 123. Siglo XXI de España Editores SA, 448 pp.
- GOMILA HUGUET, J. La mortalidad infantil en Menorca. Siglos XVII-XIX. *Rev. de Men.* 1985; 2: 173-192.
- GUTIÉRREZ, J.L.; REGIDOR, E. Evolución de la mortalidad en el primer año de vida en España (1975-1988). *Gac. Sanit.* 1993; 7: 110-115.
- HÖHN, C. Les différences internationales de mortalité infantile: illusion ou réalité? *Population* 1981; 36 (4-5): 791-816.
- INSALUD. Dades demogràfiques de Menorca. *Quaderns de Diagnòstic de Salut* 1991; I: 71 pp.
- INSALUD. Estudi de la mortalitat a Menorca. *Quaderns de Diagnòstic de Salut* 1991; II: 30 pp.
- KANNISTO, V. *Factores asociados às diferenças geográficas da mortalidade infantil em Portugal desde 1950.* Centro Est. Demográficos 1986; 28: 11-35.
- KNODEL, J.; KINTNER, H. The impact of breast feeding patterns on the biometric analysis of Infant Mortality. *Demography* 1977; 14 (4): 391-409.
- LANTOINE, C.; PRESSAT, R. Nouveaux aspects de la mortalité infantile. *Population* 1984; 39 (2): 253-264.
- LARDELLI, P.; LUNA, J.D., MASA, J.; LÓPEZ, R.; DELGADO, M.; GÁLVEZ, R. Desigualdades en salud: La mortalidad perinatal e infantil en España. *Gac. Sanit.* 1993; 7: 21-26.
- LARDELLI, P.; MASA, J.; MADERUELO, A.; DELGADO, M.; GÁLVEZ, R. Infant, neonatal, postneonatal and perinatal mortality in Spain, 1975-1984. Interregional and interannual differences. *Soc. Sci. Med.* 1991; 33: 613-620.
- LEE, CH. Regional inequalities in Infant Mortality in Britain, 1861-1971: Patterns and Hypotheses. *Population Studies* 1991; 45: 55-65.
- LEGUINA, J. *Fundamentos de demografía.* 1989. Siglo XXI editores.
- LEVIN, J.B.; MACFARLANE, A.; BENNETT, S. The comparison of trends in perinatal mortality in small areas. *Int. J. Epidem.* 1990; 19 (1): 78-89.
- LÓPEZ-ABENTE ORTEGA, G.; GERVAS CAMACHO, J.J.; ERRAZOLA SAIZAR, M. Análisis de las diferencias geográficas de mortalidad en España. *Med. Clin. (Barc.)* 1985; 84: 264-267.
- LLANO, J. del; DÍEZ M.; SALADERO, M.T. Aproximación a la salud en España. *Med. Clin. (Barc.)* 1988; 91: 101-104.
- McKINLAY, J.B.; McKINLAY, S.M. The questionable contribution of medical measures to the decline of mortality in the United States in the Twentieth Century. *MMFQ. Health and Society* 1977; summer: 405-428.

- MINGOT, M.; BORRÁS, J.M. Mortalidad diferencial según el sexo en Cataluña. *Gac. Sanit.* 1992; 6 (28): 8-12.
- MONNIER, A. Les méthodes d'analyse de la mortalité infantile. *Manuel d'analyse de la mortalité*, R Pressat ed, OMS/INED, Paris 1985: 47-59.
- NOBILE, A. Recent trends in Infant Mortality in developed countries. *Genus* 1990; 66 (1-2): 79-106.
- NOLASCO, A.; PÉREZ, S.; GARCÍA BENAVIDES, F. Comportamiento de indicadores de mortalidad en áreas geográficas pequeñas: razón de mortalidad estandarizada relativa y razón de mortalidad proporcional estandarizada. *Gaceta sanitaria* 1990; 18 (4): 106-111.
- PARAZZINI, F.; LA VECCHIA, C. Perinatal and infant mortality rates and place of birth in Italy, 1980. *Am. J. Pub. Health* 1988; 78: 706-707.
- PARAZZINI, F.; LA VECCHIA, C. Perinatal and infant mortality in various geographic areas of Italy. *Am. J. Pub. Health* 1991; 81: 933.
- PIÉDROLA GIL, G.; DEL REY, J.; DOMÍNGUEZ, M.; CORTINA, P.; GÁLVEZ, R.; SIERRA, A.; SÁENZ, M.C.; GÓMEZ, LI.; FERNÁNDEZ, J.; SALLERAS, L.; CUETO, A.; GESTAL, J.J. *Medicina preventiva y salud pública*. Masson-Salvat Medicina 1991, 9ª ed.
- PLASÈNCIA TARADACH, A. Las estadísticas de mortalidad perinatal en España: ¿hay que tirar la toalla? *Gaceta sanitaria* 1990; 18 (4): 91-92.
- PRESSAT, R. (director). *Manuel d'analyse de la mortalité*. Institut national d'études démographiques 1985. OMS.
- QUAGLIATA, L.; SCARPELLINO, B.; MENDES, C.; CAFIERO, M.; COPPOLA, A.; MAZZARELLA, G.; PISACANE, A. Antenatal and perinatal care in southern Italy. I. The mother's reports. *Paediatric and Perinatal Epidemiology* 1991; 5: 70-77.
- REGIDOR, E. Fuentes de información de mortalidad y morbilidad. *Med. Clin.* (Barc.) 1992; 99: 183-187.
- REGIDOR POYATOS, E. Comentarios acerca de las fuentes secundarias de información epidemiológica sobre mortalidad en España. *I Encuentro M Pascua*, Madrid 1991: 141-154.
- REGIDOR POYATOS, E.; GONZÁLEZ ENRIQUEZ, J. Desigualdad social y mortalidad en España. *Rev. San. Hig. Púb.* 1989; 63: 107-116.
- REGIDOR, E.; RODRÍGUEZ, C.; RONDA, E.; GUTIÉRREZ, J.L.; REDONDO, J.L. La calidad de la causa básica de muerte del Boletín Estadístico de Defunción. España 1985. *Gac. Sanit.* 1993; 7: 12-20.

- SALLERAS SANMARTÍ, L. Causas de la mortalidad perinatal en España. *Arch. pediatría* 1986; 31: 27-43.
- SALLERAS, L.; SENTÍS, J.; CANELA, J.; GARCÍA, A. Facteurs sociaux et d'assistance sanitaire et mortalité périnatale en Espagne. Etude écologique. *Rev. Epidem. et Santé Publ.* 1988; 36 (1): 30-35.
- SEGURA A.; GISPERT, R. El médico y la certificación de las causas de defunción. *Med. Clin. (Barc.)* 1987; 89: 415-422.
- SEGURA, A.; SANZ, B. Estadísticas demográficas y sanitarias: Un complemento necesario. *Rev. San. Hig. Pub.* 1989; 63: 3-8.
- SPAGNOLO, E.; SEGURA, A.; ANDRÉS, J. Anàlisi de la mortalitat en àrees geogràfiques petites. *Gac. Sanit. Barc.* 1984; 14: 53-56.
- TRUJILLO ARMAS, R. Patología prevalente y causas de mortalidad en la población infantil española de 0 a 14 años de edad. *An. Esp. Pediatr.* 1992; 36 (supl 48): 78-82.
- VIDAL BENDITO, T. La població menorquina a finals del segle XVIII segons el cens de Godoy del 1797. *Randa* 1979; 21: 49-65.
- VIDAL BENDITO, T. La població menorquina. *Extraordinari Mare de Déu de Gràcia* 1989: 45-51. Editorial Menorca. Maó.
- VIDAL BENDITO, T. La població menorquina el 1887. *Rev. de Men.* 1990; I: 7-30.
- VIDAL BENDITO, T. El papel de la urbanización en la modernización demográfica de España. *Actas II Congr. Asoc. Demogr. Hist.* Alicante 1990 vol 4: 37-48.
- VIDAL BENDITO, T. La población balear contemporánea. *Rev. de Men.* 1991; II: 219-245.
- VIDAL BENDITO, T.; GOMILA HUGUET, J. La població menorquina I. *Enciclopèdia de Menorca* 1984: 3-20. Obra Cultural de Menorca.
- VIDAL BENDITO, T.; GOMILA HUGUET, J. La demografia històrica menorquina. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* 1985; 2: 33-49.
- VIDAL BENDITO, T.; GOMILA HUGUET, J. Menorca: Tres segles d'evolució demogràfica. *Estudis Baleàrics* 1985; 17: 9-26.
- VIDAL BENDITO, T.; GOMILA HUGUET, J. Aproximación a la demografía histórica menorquina. *Bol. Asoc. Demografía Histórica* 1986; IV-2: 23-53.
- VIDAL BENDITO, T.; GOMILA HUGUET, J. La població menorquina II. *Enciclopèdia de Menorca* 1986: 21-40. Obra Cultural de Menorca.

TRASPASO DE DOCUMENTACIÓN DEL ARCHIVO DIOCESANO DE MALLORCA AL DE MENORCA CON MOTIVO DE LA RESTAURACIÓN DE AQUELLA DIÓCESIS

JUAN ROSSELLÓ LLITERAS (*)

Con la bula *Ineffabilis Dei* de 23 de julio de 1795, Pio VI restauraba la diócesis de Menorca, que desde la época de la Reconquista se hallaba agregada a la de Mallorca.

D. Antonio Vila Camps, el obispo preconizado por la Sede Apostólica, previa presentación de Carlos IV, era consagrado en Madrid en marzo de 1798, si bien no desembarcó en el puerto de Ciutadella hasta el 2° de agosto inmediato.

En el ínterin el nuevo obispo, acorde con la propia formación jurídica, se ocupaba de organizar las corporaciones de carácter institucional propias de una diócesis, tales como el cabildo catedral y la curia diocesana, entre otras¹.

Para nuestro caso nos limitaremos a recordar que el cargo de escribano mayor y secretario recayó en la persona de D. Antonio Benejam y Flores, notario apostólico y público, de cuya diligencia queda constancia en el documento recientemente localizado y que ofrecemos a los menorquines y a todos los amantes de nuestro pasado histórico².

El 25 de junio de 1798 el Sr. A. Benejam presentaba un atento escrito al obispo de Mallorca, D. Bernardo Nadal y Crespí, –opinamos que antes se habría entrevistado con Su Señoría,– y razonaba los motivos que aconsejaban el traspaso de documentos del Archivo Diocesano de Mallorca al de Menorca, especialmente los referentes a causas benéficas en los que solía cuestionarse el derecho de patronato y

(*) Archivo Diocesano de Mallorca.

¹ Sebastián Vives, *Episcopologio de la Santa Iglesia de Menorca*, Ciudadela, 1903, Cfr. pp. 191-222.

² Archivo Diocesano de Mallorca, 1/57/14.

colación de beneficios eclesiásticos y capellanías colativas, o causas matrimoniales todavía sin resolver o expedientes cuya consulta pudiera ser necesaria en el futuro. *No es propio ni menos de ninguna utilidad se estén y conserven en su archivo aquellas causas y documentos, sí que más presto se entreguen al exponente para poderlas custodiar y archivar en el de Menorca, que está a su cargo, en donde sin duda se necesitarán en lo sucesivo.*

Sólo dos días habían pasado cuando el prelado mallorquín ordenó la entrega de dichos documentos *baxo inventario formal, expresando en él con especificación y por menor, todos los autos, documentos y papeles que se le entreguen.*

Probablemente el Sr. Benejam regresó a Ciutadella para atender otras urgencias de la nueva curia.

El 10 de julio inmediato D. Benito Verd, escribano mayor y secretario de la curia eclesiástica de Mallorca, entregaba los *autos y demás papeles pertenecientes a beneficios y capellanías fundadas en las iglesias de dicha isla de Menorca*, reseñados en una primera entrega compuesta de ochenta y tres partidas, para cuya preparación se había trabajado hasta el diez y nueve del mismo mes.

Simultáneamente, del 12 al 19 de julio, el archivero del tribunal eclesiástico de Mallorca, D. Francisco Cantallops Pbro. redactaba otra relación compuesta de ciento once partidas, si bien las dos últimas, por motivos que no alcanzamos, tal vez escasez de tiempo ante la inminente partida del Sr. Benejam, se expresan genéricamente en estos términos: *110. Item dos fardos de resinas que comprenden ochenta y cinco expedientes. 111. Item otro fardo que comprende «Informaciones de títulos patrimoniales e informaciones de moribus et vita».*

En total son ciento noventa y cuatro expedientes y diez y siete títulos patrimoniales los que ingresaron en el incipiente archivo diocesano de Menorca.

Parece que se siguió el criterio de seleccionar la documentación que pudiera tener alguna utilidad para efectos jurídicos; no pocos documentos ya obsoletos a la sazón se quedaron en la diócesis de Mallorca en cuyo archivo son diligentemente custodiados; en próximos números aparecerá relación de los mismos D.m.

JHS. = Ilmo. y Rdmo. Señor. = D. Antonio Beneyam y Flores, notario apostólico y público en la isla de Menorca, escribano mayor y secretario del Ilmo. Sr. D. Antonio Vila y Camps obispo de la misma, con el más profundo respecto a V. Sria. Ilma. espone.

Que habiéndose separada aquella isla y sus habitantes de esta diócesis de Palma, se ha elegido un obispo propio para ella; por cuyo motivo deviéndose en lo sucesivo suscitar delante de aquel Ilmo Sr. cualesquiera duda o pretención que pueda ocurrir sobre el derecho de patronato de los muchos beneficios y algunas capellanías de aquella isla, se verían aquellos isleños con precisión abstringidos por falta de documentos, acudir al tribunal de V. Sria. Ilma. para procurárselos, con algún gasto y esponerse a los peligros del mar, para poder justificar su derecho. Se

podrían cortar de raíz todos esos daños mandando V. Sria. Ilma. al archivero de ese tribunal eclesiástico, hiziese formal y efectivo entrego al exponente de todas las causas originales que sobre el particular se hallan archivadas en él, y qualquier otro documento relativo al mismo asunto, como igualmente los que puede tener el actuario en el tribunal, que todavía no se han archivado. No pudiéndose suscitar ni sentenciar por manera alguna ninguna duda que pueda en lo sucesivo ocurrir sobre los indicados particulares de beneficios y capellanías en el tribunal de V. Sria. Ilma., parece que no es propio ni menos de ninguna utilidad se estén y conserven en su archivo aquellas causas y documentos, si que más presto se entreguen al exponente para poderlas custodiar y archivar en el de Menorca, que está a su cargo; en donde sin duda se necesitarán precisamente en lo sucesivo. Por atención a todo lo qual.

Suplica reverentemente el exponente a V. Sria. Ilma. se digne, atendidas todas las circunstancias y motivos de esa solicitud, mandar distribuir las órdenes que hallará más propias por el fin de que se verifique la entrega formal de todas las dichas causas y documentos relativos al particular de los dichos beneficios y capellanías que por ser justicia espera el exponente lograrla de la rectitud de V. Sria. Ilma. y lo pide omni etc.

Palma de Mallorca 25 junio de 1798.

Antonio Benejam y Flores, notario, escribano y secretario de la curia eclesiástica de Menorca.

Palma 27 de junio de 1798.

Entréguese al suplicante baxo inventario formal, expresando en él con especificación y por menor todos los autos, documentos y papeles que se le entregaren y poniendo el mismo suplicante su recibo al pie de dicho inventario, el qual quede archivado en nuestra curia para perpetua memoria.

Bernardo, obispo de Mallorca. = Rubricado.

En la ciudad de Palma del reyno de Mallorca a diez del mes de julio de mil setecientos noventa y ocho, yo el escribano mayor y secretario de la curia eclesiástica de Mallorca, en cumplimiento de lo mandado por el Ilmo. y Rdmo. mi señor, con decreto de veinte y siete de junio último, tengo entregado a D. Antonio Benejam y Flores escribano mayor y secretario de la curia eclesiástica de Menorca, los autos y demás papeles pertenecientes a los beneficios y capellanías fundadas en las iglesias de dicha isla de Menorca, y son como siguen:

1. Primeramente un expediente sobre cierto beneficio fundado en la iglesia de San Honofre, sufragánea de la parroquial de Ciudadela, vacante por muerte de D. Benito Pons, Pbro. Núm. 1.

2. Item otro sobre un beneficio fundado en la parroquial de Alayor, vacante por muerte de D. Nicolás Pons Pbro. Núm. 2.

3. Item otro sobre un beneficio fundado en la capilla de Sta. Anna de la parroquial de Mahón, vacante por muerte de Christóval Ferrer Pbro. Núm. 3.

4. Item otro sobre un beneficio fundado en la parroquial de Mahón, y altar del Angel Custodio, vacante por muerte de D. Rafael Portella Pbro. Núm. 4.
5. Item otro sobre un beneficio fundado en la parroquial de Ciudadela en el altar de San Jayme, vacante por muerte de D. Jayme Arguimbau Pbro. Núm. 5.
6. Item otro sobre beneficio fundado en la iglesia de la Virgen del Rosario de la parroquial de Ciudadela, vacante por renuncia de D. Pedro Coll Pbro. Núm. 6.
7. Item otro sobre un beneficio fundado en la parroquial de Ciudadela, vacante por muerte de D. Gabriel Sintes y Saura Pbro. Núm. 7.
8. Item otro sobre una capellania fundada en la iglesia de San Carlos, vacante por renuncia de D. Jayme Fábregues. Núm. 8.
9. Item otro sobre cierto beneficio fundado en la parroquial de Mahón vacante por muerte de D. Matheo Pons Pbro. Núm. 9.
10. Item otro sobre cierto beneficio fundado en la parroquial iglesia de Mahón, vacante por renuncia de Antonio Seguí y Ximenes Pbro. Núm. 10.
11. Item otro sobre cierto beneficio fundado en la parroquial iglesia de Ciudadela y altar de la Sma. Trinidad, vacante por renuncia de D. Marcos Olives Pbro. Núm. 11.
12. Item otro sobre cierto beneficio fundado en la parroquial iglesia de Mahón y altar mayor de la misma, vacante por muerte de D. Juan Caules Pbro. Núm. 12.
13. Item otro sobre título de posesorio de D. Miguel Sintes Pbro. y presentación al beneficio que renunció fundado en la parroquial de Mahón. Núm. 13.
14. Item otro sobre un beneficio fundado en la parroquial iglesia de Mahón, vacante por muerte de D. Jorge Sanxo Pbro. Núm. 14.
15. Item otro sobre cierta capellania fundada en la iglesia de San Antonio de Viana, extra muros de Mahón, vacante por muerte de D. Miguel Ballaster y Marqués. Núm. 15.
16. Item otro sobre cierto beneficio fundado en la parroquial de Sta. Eulalia de Alayor, vacante por muerte del Dr. Bernardino Vilallonga Pbro. Núm. 16.
17. Item otro sobre capellania fundada en el convento llamado del Monte Toro vacante por muerte de D. Miguel Quevedo Pbro. Núm. 17.
18. Item otro sobre beneficio de órgano de la parroquial de Alayor, vacante por muerte de D. Juan Llambies, diacono. Núm. 18.
19. Item otro sobre beneficio fundado en el altar mayor de la parroquial de Ciudadela, vacante por renuncia de D. Bernardo Saure y Olives. Núm. 19.
20. Item otro sobre beneficio fundado en la iglesia parroquial de Ciudadela vacante por muerte de D. Matheo Carbonell Pbro. Núm. 20.
21. Item otro sobre capellania vacante en la iglesia de Ntra. Sra. de Gracia de Mahón por muerte del Dr. Rafael Ximenez Pbro. Núm. 21.
22. Item otro sobre corroboración de cierta transacción y concordia sobre el modo de presentar al beneficio fundado en la parroquial de Mahón entre Bernardo Sintes y otros. Núm. 22.

23. Item otro sobre beneficio fundado en la iglesia de Alayor, vacante por muerte del Dr. Lorenzo Pons y Tremol Pbro. Núm. 23.
24. Item otro sobre beneficio en la iglesia de Alayor, vacante por muerte del Rdo. Bartolomé Vilallonga Pbro. Núm. 24.
25. Item otro sobre beneficio fundado en la parroquial iglesia de Ciudadela vacante por muerte de Miguel Squella Pbro. Núm. 25.
26. Item otro sobre beneficio fundado en la parroquial iglesia de Ciudadela vacante por muerte de D. José Bayarte y Olives. Núm. 26.
27. Item otro sobre beneficio fundado en la parroquial de Ciudadela, vacante por muerte de D. Pedro Briones Pbro. Núm. 27.
28. Item otro sobre capellania fundada en la parroquial de Mahón, vacante por muerte de D. Juan Seguí Pbro. Núm. 28.
29. Item otro sobre renuncia de cierto beneficio fundado en la parroquial de Mahón hecha por el Dr. D. Pedro Faner y Oleó Pbro. y presentación hecha al mismo beneficio en persona del Dr. D. Pedro Coll Pbro. Núm. 29.
30. Item otro sobre beneficio vacante en la parroquia de Mahón por renuncia de D. Juan Vidal, clérigo. Núm. 30.
31. Item otro sobre beneficio fundado en la parroquial de Ciudadela, vacante por muerte de D. Francisco Valls Pbro. Núm. 31.
32. Item otro sobre renuncia hecha de cierto beneficio fundado en la parroquial de Mahón por el Dr. D. Gabriel Roig Pbro. y paborde, y presentación del mismo a favor de D. Bernardo Saure clérigo. Núm. 32.
33. Item otro sobre renuncia de cierto beneficio fundado en la parroquial de Ciudadela hecha por D. Juan Calafat Pbro. Núm. 33.
34. Item otro sobre beneficio fundado en la parroquial de Ciudadela vacante por muerte de D. José Benejam Pbro. Núm. 34.
35. Item otro sobre renuncia de cierta capellania fundada en la parroquial de Ciudadela, hecha por el Dr. D. José Ballaster Pbro. Núm. 35.
36. Item otro sobre renuncia hecha por Miguel Flaquer y Mir del beneficio que posehia en la parroquia de Mahón y presentación al mismo a favor del Dr. D. Juan Orfila clérigo. Núm. 36.
37. Item otro sobre renuncia hecha por Juan Seguí, clérigo de cierta capellania fundada en el oratorio público de San Juan Bautista y presentación a la misma a favor de D. Gerónimo Albertí, clérigo. Núm. 37.
38. Item otro sobre beneficio fundado en el oratorio de San Antonio de Padua sufragánea de la parroquial de Ciudadela, vacante por muerte de D. Lorenzo Carreras Pbro. Núm. 38.
39. Item otro sobre beneficio fundado en la parroquia de Alayor, vacante por muerte de D. Pedro Vilallonga Pbro. Núm. 39.
40. Item otro sobre beneficio fundado en la parroquia de Mahón vacante por muerte del Dr. Pedro Sintes Pbro. Núm. 40.

41. Item otro sobre presentación al beneficio fundado en la parroquia de Alayor vacante por muerte de D. Juan Salord Pbro. Núm. 41.
42. Item otro sobre capellania fundada en la iglesia de San Antonio de Viana de Mahón, vacante por muerte del Dr. Honofre Ballaster. Núm. 42.
43. Item otro sobre renuncia de cierto beneficio fundado en la parroquia de Mahón hecha por D. Pedro Vidal, clérigo. Núm. 43.
44. Item otro sobre beneficio fundado en la parroquia de Ciudadela, vacante por muerte del Dr. Francisco Portella Pbro. Núm. 44.
45. Item otro sobre beneficio fundado en la parroquia de Mahón, vacante por muerte de D. Bartolomé Vidal Pbro. Núm. 45.
46. Item otro sobre beneficio fundado en la parroquia de Alayor vacante por renuncia de D. Juan Pons, tonsurado. Núm. 46.
47. Item otro sobre capellania vacante en la iglesia de la Purísima Concepción de Mahón por renuncia del Dr. Pedro Pons Pbro. y presentación a la misma a favor del Dr. Matheo Ferrer Pbro. Núm. 47.
48. Item otro sobre capellania vacante en el oratorio de San José de Mahón por muerte de D. Miguel Ballaster Pbro. Núm. 48.
49. Item otro sobre renuncia hecha por D. Juan Gomila y Rubí de cierto beneficio de la parroquia de Ciudadela y presentación al mismo a favor de D. Jayme Creus y Soler. Núm. 49.
50. Item otro sobre beneficio fundado en la parroquia de Alayor vacante por muerte de D. Antonio Pons y Mercada!. Núm. 50.
51. Item otro sobre beneficio fundado en la parroquia de Ciudadela por muerte de D. Antonio Pons Pbro. Núm. 51.
52. Item otro sobre beneficio fundado en la parroquia de Mahón vacante por muerte del Dr. D. Bartolomé Cánovas Pbro. Núm. 52.
53. Item otro sobre cierto beneficio vacante en la parroquia de Alayor por muerte de D. Benito Triay Pbro. Núm. 53.
54. Item otro sobre corroboración pedida por parte del Dr. Bernardo Febrer y Llyñà de la primera vacante del beneficio vacante por muerte del Dr. Antonio Vila Pbro. fundado en la iglesia parroquia de Ciudadela. Núm. 54, y presentación al mismo a favor de D. Miguel Llyñà Pbro.
55. Item otro sobre beneficio fundado en la parroquia de Ciudadela vacante por muerte de D. Juan Calafat Pbro. Núm. 55.
56. Item otro sobre fundación de una capellania en la iglesia del convento de religiosas de Mahón hecha por D. Francisco Pons y Reuser y presentación a la misma a favor de D. Jayme Pons, clérigo. Núm. 56.
57. Item otro sobre beneficio fundado en la parroquia de Mahón vacante por muerte de D. Martín Colell. Núm. 57.
58. Item otro sobre capellania fundada en la iglesia de Agustinos del Toro, vacante por muerte de D. Antonio Gomila. Núm. 58.

59. Item otro sobre beneficio vacante en la parroquia de la Virgen del Rosario de la villa de San Carlos por muerte de D. Pedro Pons. Núm. 59.

60. Item otro sobre capellania vacante en la iglesia de San Juan de Mahón por muerte del Dr. Juan Febrer Pbro. Núm. 60.

61. Item otro sobre beneficio vacante en la parroquia de Mahón por muerte del Dr. Juan Sanxo Pbro. Núm. 61.

62. Item otro sobre beneficio fundado en la parroquial iglesia de Ciudadeia, vacante por muerte de D. Martín Piris Pbro. Núm. 62.

63. Item otro sobre beneficio fundado en dicha parroquial de Ciudadela, vacante por muerte del Dr. D. Gaspar Saure y Vigo. Núm. 63.

64. Item otro sobre beneficio fundado en la parroquia de Alayor vacante por muerte del Dr. Miguel Casasnovas Pbro. Núm. 64.

65. Item otro sobre beneficio fundado en la parroquia de Mahón vacante por muerte del Dr. Rafael Ximenes Pbro. Núm. 65.

66. Item otro sobre beneficio fundado en la parroquia de Mahón vacante por muerte del Dr. D. Josef Febrer Pbro. Núm. 66.

67. Item otro sobre cierta capellania fundada en el oratorio de San Juan dels Vergers de Mahón a favor de D. Francisco Rosselló y Bagur. Núm. 67.

68. Item otro sobre beneficio fundado en la iglesia parroquial de Ciudadela, vacante por muerte del Dr. José Febrer Pbro. Núm. 68.

69. Item otro sobre beneficio fundado en la iglesia de Mahón, vacante por muerte de D. Christóval Ferrer Pbro. Núm. 69.

70. Item otro sobre beneficio fundado en la iglesia de Mahón, vacante por muerte de D. Gabriel Olivar. Núm. 70.

71. Item otro sobre capellania fundada en la iglesia de San Antonio de Viana de Mahón, vacante por muerte del Dr. D. Josef Ballaster Pbro. Núm. 71.

72. Item otro sobre beneficio fundado en la iglesia parroquial de Ciudadela, vacante por muerte de D. Melción Quintane Pbro. Núm. 73.

74. Item otro sobre capellania fundada en el convento de Nuestra Señora del Toro, vacante por renuncia del Dr. D. Andrés Sans Pbro. Núm. 74.

75. Item otro sobre capellania fundada en la iglesia de San Josef de Mahón, vacante por renuncia del Dr. D. Josef Ballaster Pbro. Núm. 75.

76. Item otro sobre beneficio de órgano de la parroquia de Alayor vacante por muerte del Dr. Pedro Pons Pbro. seguida entre Juan Llambies y Pons y Juan Salord y otros. Núm. 76.

77. Item otro sobre apelación interpuesta por parte del Dr. Francisco Talladas procurador apoderado de Ana Llull viuda y del Dr. Pedro Antonio Llull Pbro. y de otra los hermanos Antonio y Lorenzo Pons. Núm. 77.

78. Item otro sobre apelación interpuesta por parte de Francisco Oliver y Vives contra Angela Quintana sobre esponsales. Núm. 78.

79. Item otra sobre apelación interpuesta por parte de Maria Petrus viuda, contra Guillermo Coll, sobre esponsales. Núm. 79.

80. Ítem otro civil entre el Dr. D. Antonio Pons y Pons Pbro. rector de Alayor, contra D. Benito Triay Pbro. de la isla de Menorca. Núm. 80.

81. Item otro en que por parte de Pedro Soler y Juana María Oliver se solicitan las licencias necesarias para poder efectuar matrimonio. Núm. 81.

82. Item otro sobre apelación interpuesta por parte de Miguel Vacarises contra Juana Ernandes de la providencia dada por el vicario general de Menorca. Núm. 82.

83. Item otro sobre o entre el procurador fiscal eclesiástico de aquella isla, contra el Dr. D. Gabriel Olivar Pbro. sobre simonia y comercio de la pabordia de Ciudadela. Núm. 83.

Yo abajo firmado he recibido del Dr. D. Benito Verd escribano mayor y secretario de la curia eclesiástica de Palma los autos que van comprendidos bajo los números del presente inventario desde el número 1 hasta el de 83 en virtud de la antedicha orden del Ilmo. y Rdmo. señor D. Bernardo Nadal y Crespí, obispo, de los 27 del próximo vensido mes de junio del corriente año de 1798. Y para que conste por eterna memoria doi la presente escrita y firmada de mi propia mano en dicha ciudad de Palma del reyno de Mallorca en donde personalmente me hallo. Oy a los dies y nueve del mes de julio de 1798.

Antonio Benejam y Flores, notario, escribano mayor y secretario de la curia eclesiástica de Menorca. = Rubricado.

En la ciudad de Palma del reyno de Mallorca a doce dias del mes de julio de mil setecientos noventa y ocho en execución de lo mandado por el Ilmo. y Rdmo. señor con decreto de veinte y siete del mes de junio que antecede yo el archivero del dicho tribunal tengo entregado al interesado D. Antonio Benejam, notario en dicha calidad los autos y demás papeles pertenecientes a los beneficios y capellanias de Menorca, que son los siguientes.

1. Primeramente un expediente sobre cierto beneficio fundado en la iglesia de Mahón entre partes el discreto Antonio Carbonell, notario y de otra el fiscal de la curia eclesiástica. Núm. 1.

2. Item otro sobre cierto beneficio fundado en la sufragánea de San Honofre de la parroquial de Ciudadela entre partes el magnifico Juan Sanxo y de la otra Antonio Diangues y Bartolomé Delgado. Núm. 2.

3. Item otro sobre cierto beneficio fundado en Menorca entre partes Juan Palliser clérigo y de otra Marcos Trémol, clérigo. Núm. 3.

4. Item otro sobre cierto beneficio fundado en Menorca entre partes el Dr. Rafael Ximenez Pbro. y de otra Francisco Caules. Núm. 4.

5. Item otro sobre cierto beneficio fundado en la parroquial de Mahón entre partes el magnifico Juan Sanxo y de otra el discreto Lorenzo Pons. Núm. 5.

6. Item otro sobre cierto beneficio fundado en la parroquia de Mahón entre partes Antonio Olivar, clérigo y de otra Bartolomé Goñalons. Núm. 6.
7. Item otro sobre cierto beneficio fundado en la parroquia de Ciudadela entre partes de una Gabriel Febrer, el Dr. Antonio Vila, diácono y Pedro Simó y Barceló. Núm. 7.
8. Item otro sobre cierto beneficio de la parroquia de Ciudadela vacante por muerte del Rdo. Bartolomé Fuxà Pbro. Núm. 8.
9. Item otro sobre cierto beneficio de la parroquia de Ciudadela entre partes Joseph Camps y Llambies Pbro. y de otra el Dr. Juan Antonio Sureda Pbro. Núm. 9.
10. Item otro sobre cierto beneficio en una parroquia de Menorca entre partes el Rdo. Sebastián Palliser Pbro. y de otra Bernardo Mudoy, notario. Núm. 10.
11. Item otro sobre cierto beneficio de la parroquia de Ciudadela entre partes de una el Dr. Antonio Pasqual, notario y de otra Jayme Moll. Núm. 11.
12. Item otro sobre cierto beneficio fundado en la parroquia de Mahón entre partes de una Matheo Ferrer, clérigo y de otra el Rdo. Dionisio Gornés Pbro. Núm. 12.
13. Item otro sobre cierto beneficio fundado en una iglesia de Menorca entre partes de una el Rdo. Pedro Carreras Pbro. y de otra el Rdo. Rafael Ximenes Pbro. Núm. 13.
14. Item otro sobre cierto beneficio fundado en la parroquia de Mahón entre partes de una D. Vicente Montañés y de otra Juan Triay Pbro. y Lorenzo Pons y Tremol. Núm. 14.
15. Item otro sobre cierto beneficio fundado en la parroquia de Mahón entre partes de una el Rdo. Antonio Carbonell Pbro. y de otra Jayme Carbonell. Núm. 15.
16. Item otro sobre cierto beneficio fundado en la parroquia de Mahón entre partes Gabriel Amengual, seminarista y de otra Juan José Cavaller y Sintés. Núm. 16.
17. Item otro sobre cierto beneficio fundado en dicha parroquia de Mahón entre partes Antonio Armengual y Seurina de una y de otra el Dr. Francisco Coll Pbro. Núm. 17.
18. Item otro sobre cierto beneficio fundado en la parroquia de Mahón entre partes de una Lázaro Mir, de otra Jayme Mesastell Pbro. y de otra Simón Tremol de Abadia, clérigo. Núm. 18.
19. Item otro sobre cierto beneficio fundado en la parroquia de Mahón entre partes de una el Rdo. Jayme Costabella Pbro. y de otra Simón Tremol de Abadia. Núm. 19.
20. Item otro sobre cierto beneficio fundado en dicha parroquia de Mahón entre partes Gabriel Castañer, clérigo y de otra el discreto Ignacio Ximenez. Núm. 20.
21. Item otro sobre cierto beneficio fundado en dicha parroquia de Mahón entre partes Francisco Ignacio Ximenes Pbro. de una y de otra Gabriel Castañer clérigo. Núm. 21.
22. Item otro sobre cierto beneficio fundado en dicha parroquia de Mahón entre partes Pedro Albertí y Vives y de otra Juan Caules, clérigo. Núm. 22.

23. Item otro sobre cierto beneficio fundado en la parroquia de Mahón entre partes de una el Rdo. Matheo Calafat Pbro. y Gabriel Carbonell y otra Miguel Llyñà Pbro. Núm. 23.

24. Item otro sobre cierto beneficio fundado en la parroquia de Mahón vacante por muerte del Rdo. Dr. Raymundo Cerdà. Núm. 24.

25. Item otro sobre cierto beneficio fundado en la parroquia de Mahón entre partes de una el Rdo. Laorenio Vidal Pbro. y de otra Domingo Montañés, clérigo. Núm. 25.

26. Item otro sobre cierto beneficio fundado en la parroquia de Mahón vacante por muerte del Rdo. Bartolomé Pons Pbro. Núm. 26.

27. Item otro sobre cierto beneficio fundado en la parroquia de Mahón entre partes de una Joseph Coll y Pons y de otra Raymundo Cerdà. Núm. 27.

28. Item otro sobre cierto beneficio fundado en la parroquia de Mahón entre partes de una Miguel Triay procurador de Antonio Pons y de otra Pablo Estada procurador de Juan Goñalons, clérigo. Núm. 28.

29. Item otro sobre cierto beneficio fundado en dicha parroquia de Mahón entre partes de una Rafael Cerdà, procurador de Juan Pons y Sanxo clérigo y de otra Bartolomé Bibiloni, procurador de Francisco Pons. Núm. 29.

30. Item otro sobre cierto beneficio fundado en dicha parroquia de Mahón entre partes de una el Dr. Pedro Mirallas Pbro. procurador del Rdo. Cristóval Ferrer. Pbro. y de otra Juan Seguí, diácono. Núm. 30.

31. Item otro sobre cierto beneficio fundado en dicha parroquia de Mahón entre partes de una Francisco Vidal, clérigo y de otra Laurensio Seguí. Núm. 31.

32. Item otro sobre cierto beneficio fundado en dicha parroquia de Mahón entre partes de una Gabriel Coll y Salva y de otra el Rdo. Antonio Galiana. Núm. 32.

33. Item otro sobre cierto beneficio fundado en dicha parroquia de Mahón entre partes de una Pedro Sintés y de otra Bartolomé Triay clérigo. Núm. 33.

34. Item sobre cierto beneficio fundado en la parroquia de Ciudadela entre partes de una el Rdo. Jayme Sintés y de otra el Rdo. Juan Goñalons Pbro. Núm. 34.

35. Item otro sobre cierto beneficio fundado en dicha parroquia iglesia entre partes Gerónimo Cardona, clérigo y de otra Gerónimo Arguimbau, estudiante. Núm. 35.

36. Item otro sobre cierta capellania de la iglesia de la Virgen de los Dolores, sufragánea de la parroquia de Ciudadela entre partes de una el Rdo. Bernardo Pons Pbro. y de otra el Rdo. Dr. Antonio Llambies Pbro. Núm. 36.

37. Item otro sobre cierta capellania y beneficio de la parroquia de Ciudadela sobre su collación a favor del Rdo. Antonio Llambies. Núm. 37.

38. Item otro sobre cierto beneficio fundado en la parroquia iglesia de Ciudadela entre partes el Rdo. Juan Millar Pbro. y de otra el Rdo. Juan Serre Pbro. Núm. 38.

39. Item otro sobre cierto beneficio de una de las parroquias de Menorca entre partes el Rdo. procurador fiscal de la curia eclesiástica y de otra mossen Gabriel Escuder, beneficiado. Núm. 39.

40. Item otro sobre cierto beneficio de la parroquia de Mahón entre partes de una Pedro Pons y el discreto Antonio Xalpes, notario. Núm. 40.
41. Item otro sobre cierto beneficio de la parroquial iglesia de Ciudadela entre partes de una el discreto Francisco Moll, clérigo y de otra el discreto Miguel Pax, clérigo. Núm. 41.
42. Item otro sobre cierta capellania de la parroquia de Ciudadela entre partes de una Raymundo Amorós Pbro. y de otra Leonardo Marquez. Núm. 42.
43. Item otro sobre cierto beneficio de la parroquial de Ciudadela entre partes de una Domingo Pons, clérigo y de otra Domingo Guardia, clérigo. Núm. 43.
44. Item otro sobre cierto beneficio de la parroquial de Ciudadela entre partes de una Francisco Garcia y de otra Domingo Balle. Núm. 44.
45. Item otro sobre cierto beneficio de la parroquia de Mahón entre partes de una Joseph Pons y de otra Francisco Mercadal. Núm. 45.
46. Item otro sobre cierto beneficio de Mahón entre partes de una Miguel Triay y de otra el Dr. Antonio Thomas Pbro. Núm. 46.
47. Item otro sobre cierto beneficio de la parroquia de Alayor entre partes de una Francisco Villar y de otra el Rdo. Bartolomé Piris. Núm. 47.
48. Item otro sobre cierto beneficio de Mahón entre partes de una el Rdo. Bartolomé Vilallonga Pbro. y de otra el Rdo. Juan Contreras Pbro. Núm. 48.
49. Item otro sobre cierto beneficio fundado en la parroquial de Ciudadela entre partes de una el Rdo. Jayme Balle Pbro. y de otra el discreto Estevan Ginard, clérigo. Núm. 49.
50. Item otro sobre cierto beneficio de la parroquia de Alayor entre partes de una Gabriel Seguí y de otra Jayme Pons. Núm. 50.
51. Item otro sobre cierto beneficio de la parroquia de Mahón entre partes de una Juan Seguí, clérigo, y de otra Domingo Seguí. Núm. 51.
52. Item otro sobre cierto beneficio de la parroquia de Alayor entre partes de una Leonardo Sifre Pbro. y de otra el discreto Antonio Fanals, clérigo. Núm. 52.
53. Item otro sobre cierto beneficio de la parroquia de Mahón entre partes de una Pedro Sintés y de otra Bartolomé Triay. Núm. 53.
54. Item otro sobre cierto beneficio de Mahón entre partes de una Pedro Seguí clérigo y de otra Lorenzo Pons, diácono. Núm. 54.
55. Item otro sobre cierto beneficio de Mahón entre partes de una el Rdo. Lorenzo Pomar Pbro. y de otra Benito Perets Pbro. Núm. 55.
56. Item otro sobre cierto beneficio de Mahón entre partes de una Jayme Bru Pbro. y de otra Juan Cardona. Núm. 56.
57. Item otro sobre cierto beneficio de Mahón entre partes de una Juan de Pax y Francina de Pax y Olivar y de otra Gabriel Serre, clérigo y otros. Núm. 57.
58. Item otro sobre cierto beneficio de la parroquial de Ciudadela vacante por muerte del Dr. Gabriel Amengal Pbro. Núm. 58.

59. Item otro sobre cierto beneficio de la parroquial de Ciudadela entre partes de una el Dr. Juan Totxo y Serre y de otra Sebastián Carbonell, clérigo. Núm. 59.

60. Item otro sobre cierto beneficio de la parroquial de Ciudadela entre partes de una Francisco Ferrer y de otra Bartolomé Fuxá. Núm. 60.

61. Item otro sobre cierto beneficio de dicha Ciudadela entre partes de una D. Pedro Martorell, clérigo y de otra Gabriel Olivar y Montañés. Núm. 61.

62. Item otro sobre cierto beneficio de dicha Ciudadela entre partes de una el Rdo. Raymundo Carrió y Ballaster acólito y de otra el Dr. Francisco Torres Pbro. Núm. 62.

63. Item otro sobre cierto beneficio de la parroquial de Ciudadela vacante por muerte del Rdo. D. Antonio Piza Pbro. Núm. 63.

64. Item otro sobre cierto beneficio fundado en dicha parroquial de Ciudadela entre partes el Dr. Gabriel Roig Pbro. de una y de otra José Ballaster, diácono. Núm. 64.

65. Item otro sobre cierto beneficio de la parroquial de Ciudadela entre partes de una D. Bartolomé Taltavull Pbro. y de otra Marcos Gomila y Ruby. Núm. 65.

66. Item otro sobre cierto beneficio de dicha parroquial de Ciudadela entre partes de una el Dr. Gabriel Tomás Pbro. y de otra el Dr. Juan Soler, clérigo. Núm. 66.

67. Item otro sobre cierto beneficio de dicha Ciudadela entre partes de una Pedro Pons, clérigo, y de otra Miguel Martorell y otros. Núm. 67.

68. Item otro sobre cierto beneficio de dicha Ciudadela entre partes de una el Rdo. Tomás Carrió Pbro. y de otra Andrés Alzina y Pons. Núm. 68.

69. Item otro sobre cierto beneficio de Ciudadela entre partes de una Gabriel Pons Pbro. y Joseph Rosselló y Carrió de otra y Mateo Carrió, clérigo. Núm. 69.

70. Item otro sobre cierto beneficio de Ciudadela entre partes de una Sebastián Carbonell, clérigo y de otra Antonio Crespí, clérigo. Núm. 70.

71. Item otro sobre cierto beneficio de Ciudadela entre partes de una Ildefonso Portella, clérigo y de otra Juan Arguimbau. Núm. 71.

72. Item otro sobre cierto beneficio de la parroquial de Alayor entre partes de una Jayme Llambies y de otra Guillermo Llambies, hermanos. Núm. 72.

73. Item otro sobre cierto beneficio de Alayor entre partes de una Jayme Pujol, notario, y de otra el discreto Antonio Rosselló y Montaner. Núm. 73.

74. Item otro sobre cierto beneficio de Alayor entre partes de una Antonio Pons clérigo y de otra Pedro Pasqual y Llobera. Núm. 74.

75. Item otro sobre cierto beneficio de Alayor entre partes de una Bartolomé Llambies Pbro. y de otra Juan Villalonga. Núm. 75.

76. Item otro sobre cierto beneficio de Alayor entre partes de una el Rdo. Juan Pons Pbro. y de otra Juan Mollà y otros. Núm. 76.

77. Item otro sobre cierto beneficio de Alayor entre partes de una el Dr. Pedro Gerónimo Albertí Pbro. y de otra el Dr. Martín Pons Pbro. Núm. 77.

78. Item otro sobre cierto beneficio de Alayor entre partes de una Guillermo Riera clérigo y de otra Bartolomé Juan acólito. Núm. 78.
79. Item otro sobre cierto beneficio de Alayor entre partes de una el Rdo. Dr. Antonio Pons, subdiácono y de otra Maria Ana Vidal. Núm. 79.
80. Item otro sobre beneficio de Alayor entre partes de una Juan Fàbregues y de otra Antonio Gomila. Núm. 80.
81. Item otro sobre beneficio de Alayor entre partes de una Bernardino Salord, clérigo y de otra Rafael Salord. Núm. 81.
82. Item otro sobre cierto beneficio de la parroquial de Ciudadela entre partes de una Antonio Pons Pbro. y de otra Gabriel Torres. Núm. 82.
83. Item otro sobre cierto beneficio de la parroquial de Ciudadela entre partes de una el Rdo. Pablo Bertran Pbro. y de otra Bartolome Roca. Núm. 83.
84. Item otro sobre cierto beneficio de dicha parroquial de Ciudadela entre partes de una Antonio Mora, clérigo, y de otra Miguel Febrer, clérigo. Núm. 84.
85. Item otro sobre cierto beneficio de dicha parroquial de Ciudadela entre partes de una Gregorio Arguimbau y de otra Pedro Olivar, clérigo. Núm. 85.
86. Item otro sobre un beneficio de dicha parroquial de Ciudadela entre partes de una Jayme Salord Pbro. y de otra Antonio Sot Pbro. Núm. 86.
87. Item otro sobre cierto beneficio de dicha parroquial de Ciudadela entre partes de una Juan Serre y de otra Lorenzo Pomar. Núm. 87.
88. Item otro sobre cierto beneficio de dicha parroquial iglesia de Ciudadela en el altar de San Gabriel. Núm. 88.
89. Item otro sobre cierto beneficio vacante por muerte de Pedro Ferrer Pbro. Núm. 89.
90. Item otro sobre cierto beneficio de la parroquial de Ciudadela entre partes de una Miguel Xalpes clérigo y de otra Miguel Ferrer. Núm. 90.
91. Item otro sobre cierto beneficio de la parroquial de Ciudadela entre partes de una Pedro Llobera y de otra Miguel Balle, clérigo. Núm. 91.
92. Item otro sobre cierto beneficio de dicha parroquial de Ciudadela de una D. Josef de Gavara y de otra Josef Salvà, clérigo. Núm. 92.
93. Item otro sobre cierto beneficio de dicha parroquial de Ciudadela entre partes de una Francisco Garrido, clérigo de otra D. Marcos Olives, también clérigo, de otra Gabriel Juan, de otra Bartolomé Mas, acólito y de otra Jayme Puigserver, acólito. Núm. 93.
94. Item otro sobre cierto beneficio de dicha parroquial de Ciudadela entre partes de una Antonio Capó, clérigo y de otra Juan Palliser. Núm. 94.
95. Item otro sobre cierto beneficio de dicha parroquial de Ciudadela entre partes de una Pedro Villalonga y Pomar, Gabriel Amengual, clérigo, Guillermo Alba, y Pallarés y otros. Núm. 95.
96. Item otro sobre cierto beneficio de dicha parroquial de Ciudadela entre partes de una Salvador Sempol y de otra Juan Bautista Prunes, clérigo. Núm. 96.

97. Item otro sobre cierto beneficio de dicha parroquial de Ciudadela entre partes de una el procurador fiscal eclesiástico y el Dr. Gabriel Mir Pbro. Núm. 97.

98. Item otro sobre cierto beneficio de dicha parroquial de Ciudadela entre partes de una el Rdo. Bartolomé Fuxà Pbro. y de otra Antonio Vila. Núm. 98.

99. Item otro sobre cierto beneficio de dicha parroquial de Ciudadela entre partes de una el Rdo. Gabriel Pons Pbro. y de otra Nicolás Triay y otros. Núm. 99.

100. Item otro sobre cierto beneficio de dicha parroquial de Ciudadela entre partes de una Matheo Deyà, notario, procurador de Izabel Fuxà y Massanet viuda y Marianna Fuxà y de otra Diego y Josef Codina, hermanos. Núm. 100.

101. Item otro sobre cierto beneficio de dicha parroquial de Ciudadela entre partes de una Juan Canet y de otra Martín Pons y Fuxà y de otra Antonio Pizà. Núm. 101.

102. Item otro sobre cierto beneficio de dicha parroquial de Ciudadela entre partes de una el Rdo. Juan Ballester Pbro. y de otra Juan Ventayol y de otra Juan Camps y Solivera. Núm. 102.

103. Item otro sobre cierto beneficio de dicha parroquial de Ciudadela entre partes de una el Rdo. Pedro Juan Esbert Pbro. y fiscal de la curia eclesiastica y de otra Gabriel Saure y Gomila y de otra Joseph Juan Benejam. Núm. 103.

104. Item otro sobre cierto beneficio de dicha parroquial de Ciudadela entre partes de una Gabriel Mir y de otra Miguel Oleo. Núm. 104.

105. Item otro sobre cierto beneficio de dicha parroquial de Ciudadela vacante por muerte del Rdo. Gabriel Pons Pbro. Núm. 105.

106. Item otro sobre cierto beneficio de dicha parroquial de Ciudadela entre partes de una Francisco Flaquer, clérigo y de otra Bartolomé Olives y Casà. Núm. 106.

107. Item otro sobre cierto beneficio de dicha parroquial de Ciudadela entre partes de una Pedro Gerónimo Olivar, clérigo y de otra Antonio Juan, clérigo. Núm. 107.

108. Item otro sobre cierto beneficio de dicha parroquial de Ciudadela entre partes de una Gabriel Olivar, clérigo y D. Rafael Squella y de Bayard de otra, y de otra Lorenzo Sintés y Olivar. Núm. 108.

109. Item otro sobre cierto beneficio de dicha parroquial de Ciudadela entre partes de una Miguel Rebassa, acólito y de otra el Rdo. Juan Portella Pbro. Núm. 109.

110. Item dos fardos de resinas que comprenden ochenta y cinco expedientes. Núm. 110.

Yo abajo firmado he recibido de D. Miguel Cantallops, archivero del tribunal eclesiástico de esta ciudad de Palma, los autos que van comprendidos bajo los números del presente inventario desde el núm. 1 hasta el número 109 inclusive; como y así bien los ochenta y cinco comprendidos bajo el número 110. Y por último los diez y siete comprendidos bajo el número 111 que va escrito antes de mi firma. Y esto en virtud de la antedicha orden del Ilmo. y Rdm. Sr. D. Bernardo

Nadal y Crespí, obispo de los 27 del próximo bencido mes de junio del corriente año de 1798. Y para que conste por eterna memoria doi la presente escrita y firmada de mi propia de puesta la partida del núm. 111 en dicha ciudad de Palma del reyno de Mallorca en donde personalmente me hallo, oy a los dies y nueve dias del mes de julio de 1798.

111. Item otro fardo que comprende *Informaciones de títulos de patrimonios e informaciones de moribus et vita*. Núm. 111.

Antonio Benejam y Flores, notario, escribano mayor y secretario de la curia eclesiástica de Menorca. = Rubricado.

Nota individual y por menor de los autos que van comprendidos bajo el núm. 111. Son los siguientes:

1. Título de patrimonio de Antonio Pons y Pons, natural de Ciudadela.
2. Item de Martín Rotger de Alayor.
3. Item título de D. Juan Sintes y Olivas de Ciudadela.
4. Item título de Bernardo Llyñà de Ciudadela.
5. Item título de Juan Delgado de Ciudadela.
6. Item título de Jayme Pelegrí de Ferrarias.
7. Item título de Francisco Sobirats de Ciudadela.
8. Item título de Antonio Pizà y Campos de Ciudadela.
9. Item título de Juan Pons de Alayor.
10. Item título de Christóval Gomila y Pons de Ferrarias.
11. Item título de Josef Ramis de Mahón.
12. Item título de Juan Quadrado de Ciudadela.
13. Item título o suplemento de este de D. Jayme Squella de Ciudadela.
14. Item auto de Juan Camps y Soliveras de Ciudadela.
15. Item título e información de Francisco Quadrado y Oleo de Ciudadela.
16. Item título e información de Juan Llambias de Mahón.
17. Item título e información de Benito Pons y Pons de Alayor.

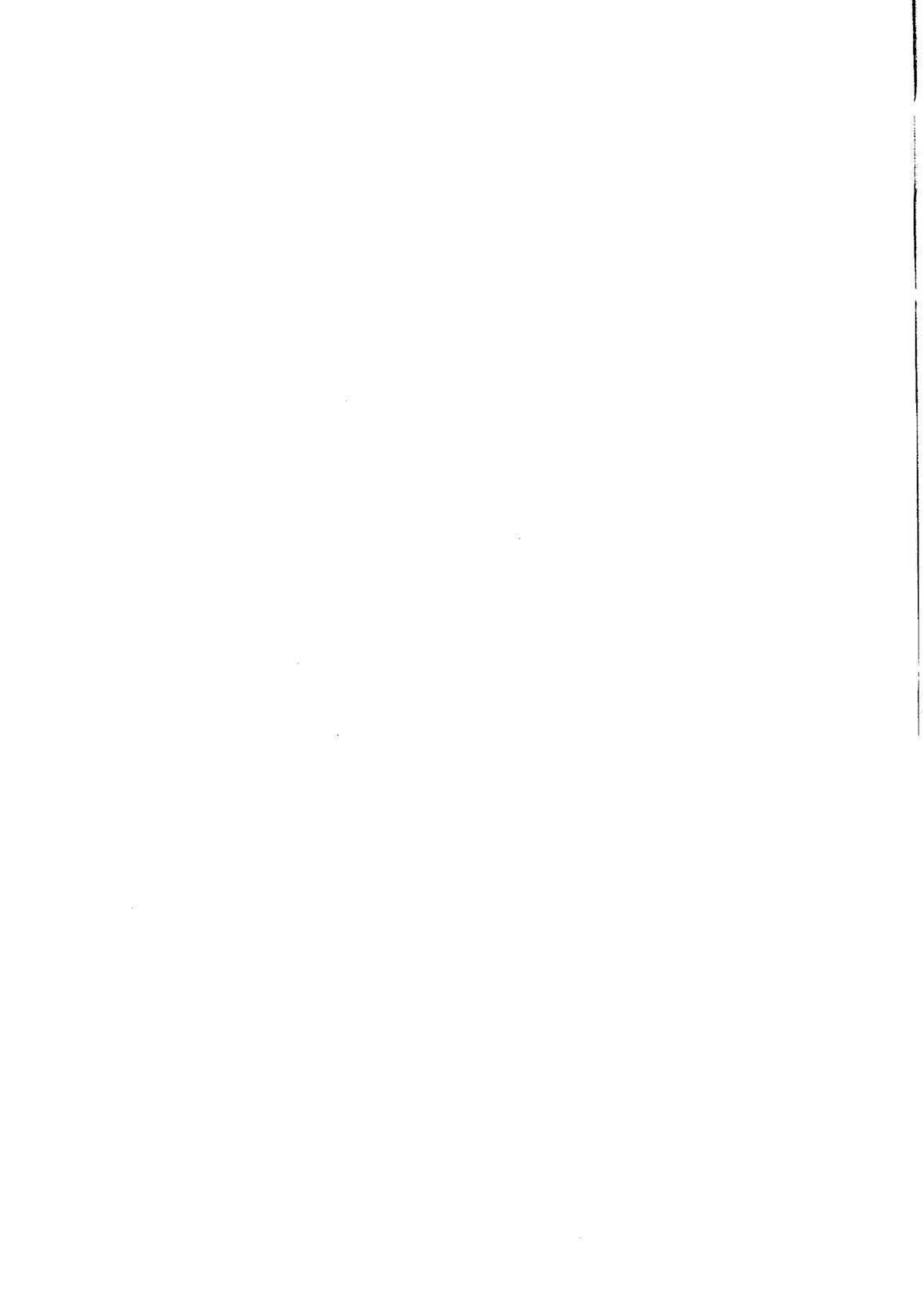
Antonio Benejam y Flores, notario, escribano mayor y secretario de la curia eclesiástica de Menorca. = Rubricado.

109

85

194 expedientes

17 títulos de patrimonio.

EL CUADERNO DE NOTAS DE UN COMERCIANTE MAONÉS DE LA SEGUNDA MITAD DEL SIGLO XVIII

PILAR MORILLAS (*)
JOSÉ L. TERRÓN (**)

El documento que presentamos a continuación consiste en una serie de hojas cosidas a modo de cuadernillo, con solapa inicialmente sellada, y cuyo contenido expresa el ejercicio económico de un comerciante maonés en una fecha muy significativa, 1782, año en el que da comienzo en Menorca la administración española¹.

El cuadernillo en cuestión, sin una estructura interna expresa consta de varios apartados. En los cinco primeros folios², figura en detalle una relación de manufacturas bajo el epígrafe: *notte des articles*, los cuales están agrupados por series según su género: artículos de mercería, aseo personal, cubertería de mesa, vestido y calzado, accesorios metálicos para mobiliario, etc.

Cada artículo, a su vez, se detalla según las distintas calidades con las que se ofrecía en el mercado. Por ejemplo, se describen ocho clases de rulos para bucle; unos de plata; otros de metal corriente. También destacan diferentes tipos de indianas, muselinas y otros tejidos.

Hasta aquí el documento nos ilustra sobre lo que podríamos considerar *la oferta* de las manufacturas, que nuestro comerciante, como intermediario del consumidor

(*) Licenciada en Historia Contemporánea.

(**) Doctor en Filosofía y Letras y miembro del IME.

¹ Un año antes, concretamente el 19 de septiembre de 1781 y estando Menorca en poder de la Gran Bretaña, se había producido la invasión de la isla por las tropas franco-españolas comandadas por el teniente general duque de Crillon, quien, tras formal asedio, consiguió rendir el fuerte de Sant Felip, y, con él, la isla, el 10 de febrero de 1782, pasando desde entonces la Balear Menor, *de facto*, a dominio español, refrendado al año siguiente *de jure*, tras la firma del tratado de paz de Versalles.

² El documento aparece sin numerar. La paginación que se cita es nuestra.

maonés, recibía de los proveedores en origen. Ahora, a partir del folio 5v, se suceden listas de artículos comprados, comisionados o recibidos de Marsella y Lyon, y los encargos que sobre la oferta inicial hicieron diversos personajes de la época.

Esta operación mercantil que venimos describiendo, corresponde al ambiente comercial del año en que se produjo, el cual, como veremos a continuación, supone un hito –negativo– para la circulación de mercancías, de y hacia Menorca, porque hasta esa fecha la economía menorquina había tenido distinto sesgo.

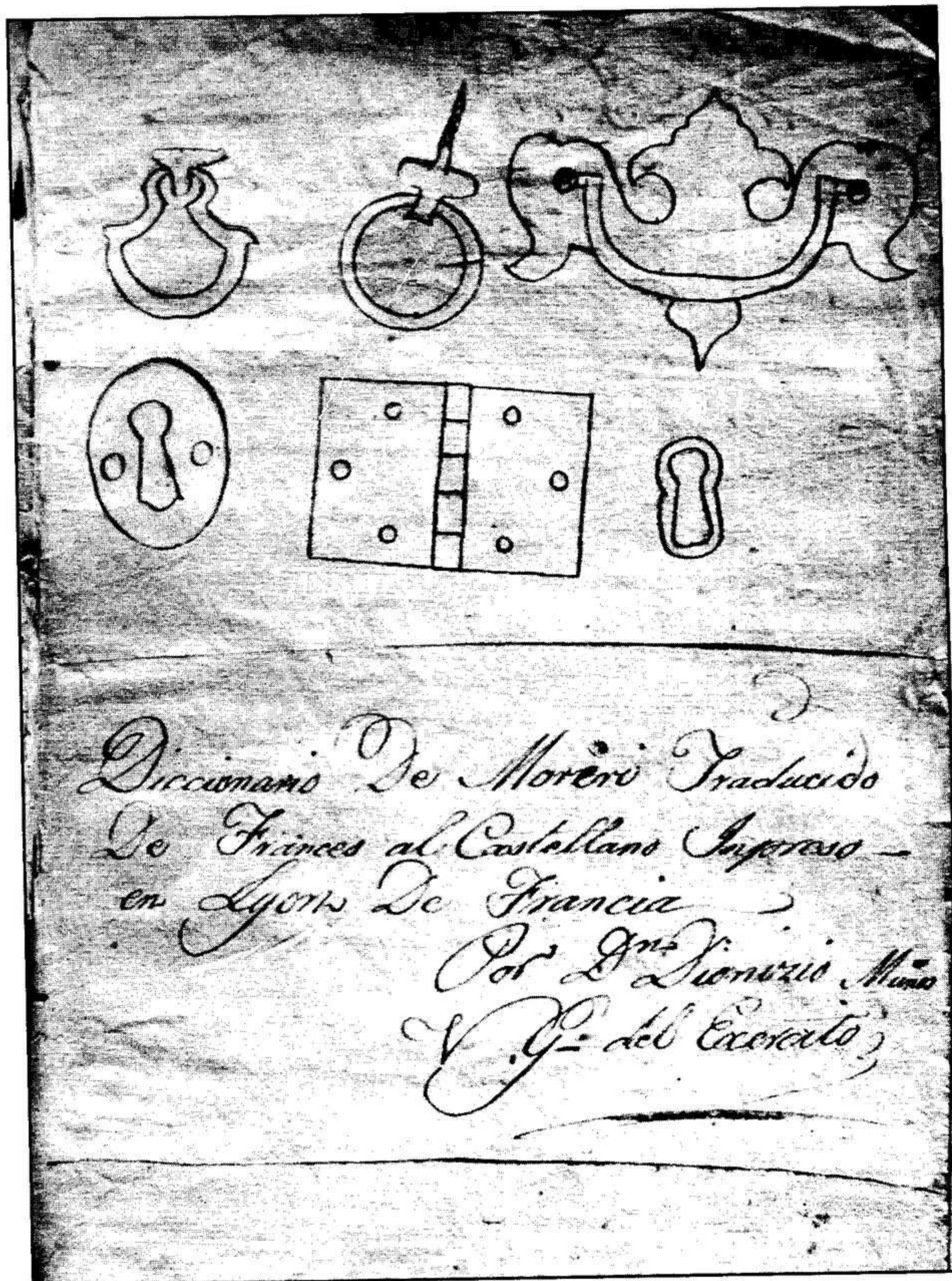
Precisamente durante la segunda dominación británica en Menorca se produjo un auge inusitado del comercio (y también del corso) en el puerto de Maó, cuando los mahoneses se sumaron a los circuitos comerciales abiertos, mucho antes, por comerciantes y patronos extranjeros, desde que el duque de Argyll decretó la libertad de comercio en la isla, pero sobre todo desde 1.740, exceptuando el paréntesis francés (1756-1763) que fue un período de escaso negocio en términos comerciales.

Esta circunstancia supuso el enriquecimiento rápido de muchos mahoneses. Insistimos en lo de mahoneses, para diferenciarlos del resto de los habitantes de la isla que no se beneficiaron de la coyuntura alcista. Como por ejemplo Ciutadella, antigua y boyante capital de Menorca y sede de la nobleza, condenada al declive por la política *mahonesa* de los dominadores extranjeros.

En Maó, por tanto, el dinero fluyó en cantidades fabulosas, aunque difíciles de evaluar por la falta de control público sobre el tráfico marítimo.

Por su parte y desde el punto de vista exclusivamente técnico, el proceso de comercialización se realizó a través de las llamadas *compañías de comercio*. Estas sociedades estaban formadas por varios accionistas, que invertían su dinero y después de tres o cuatro productivos viajes, repartían beneficios y se disolvían hasta nueva ocasión propicia. En estas compañías había tres tipos de accionistas. En primer lugar el comerciante propiamente dicho, que con sede en Maó canalizaba las mercancías hacia Menorca y las reexportaba o colocaba en la isla, después de acumularlas en grandes almacenes, muchos de los cuales aún existen en el puerto de Maó. En segundo lugar estaba el patrón y la tripulación de los barcos mercantes que transportaban las mercancías y participaban así en una parte de los beneficios. Por último estaban los simples particulares, fundamentalmente *senyors de lloc*, absentistas del campo de Maó (y también del de Alaior) que invirtieron sus ahorros procedentes de la renta de la tierra en el comercio y con cuyas ganancias compraron nuevas tierras, consolidándose así la propiedad extensa en el término de Maó con excedentes, en este caso excepcional, ajenos a la explotación agropecuaria.

Esta situación hubiera, quizás, podido modificar la estructura de la economía menorquina, que hasta entonces había permanecido predominantemente basada en la renta de la tierra estilo Antiguo Régimen, pero se quedó en coyuntura, cuando los españoles conquistaron la isla en 1782 y tomaron la medida, típicamente mercantilista, de implantar una férrea aduana que acabó con el comercio libre.

Folio 9 del cuaderno de notas: "Diccionario de Moreri traducido de francés al castellano. Impreso en Lyon de Francia...".

Respecto al área comercial en que los mahoneses se desarrollaron, los patrones de buques mercantes establecieron, en esta época, rutas mercantiles por todo el Mediterráneo y parte del Atlántico europeo, llegando hasta Inglaterra, Irlanda e incluso al Báltico.

Una de estas rutas enlazaba la isla con Marsella, en cuyo puerto se adquirían las ricas telas de Lyon³, desde donde se importaban, fundamentalmente, los productos suntuarios de los que el documento da cuenta⁴.

Respecto a los personajes antes mencionados y que figuran como clientes de nuestro comerciante (*vid. infra* lista de clientes), destacar que la mayoría de ellos pertenecen a la administración española de la postconquista la cual fue encomendada a una junta militar de gobierno, parecida a la establecida en Barcelona en el año de 1775.

Este órgano superior de gobierno local fue el encargado de redactar los reglamentos pertinentes para regular el tráfico marítimo en adelante y fijar las mercancías prohibidas (que eran la mayoría, sobre todo las consideradas de lujo) así como ejercer el control sobre la entrada y salida de buques en el puerto de Maó. Esta Junta estaba formada por el gobernador teniente general conde de Cifuentes, el secretario del mismo, brigadier Benito Panigo, el auditor de Guerra Juan Bautista de San Martín, el intendente general del ejército Pedro López de Lerena (que fue el redactor del reglamento de aduanas y que sería posteriormente secretario de estado de Hacienda) y el vicario general castrense Dionisio Muñoz Nadales.

Estos serían, en síntesis, la forma y el contenido de este documento que puede muy bien servir como complemento para estudiar el comercio durante esta época. Su originalidad estriba en el muestrario de telas antes citado, que, además, se encuentra en magnífico estado de conservación.

³ Marsella, durante el siglo XVIII, era un nudo en el comercio del Mediterráneo, punto obligado de cabotaje, receptor de productos del interior de Europa occidental y de Levante; Lyon, por su parte, destacaba en aquella época como núcleo textil consolidado.

⁴ Precisamente en los dos últimos folios del documento van pegadas una serie de muestras de telas (muselinas, rasos, algodones, panas, terciopelos), estampadas en varios colores y manufacturadas en Lyon, como reflejan los pedidos. Vid. fotografías en las páginas siguientes.

APÉNDICE DOCUMENTAL

F° 1. *Notte des articles.*

Savoir

Boucles de Metal Blanc Grande Chartre
Boucles de Pinchbeck Grande Chartre
Boucles de Metal Blanc Plaques Dargt. (sic)
Boucles pour Coll plaques Dargt Tres Grandes
Boucles de Metal Blanc Carres
Boucles pour gartieres en Asier
Boucles pour cinturons
Boucles Noyre Ronde
Bouttons pour Manche de Pinchbeck
Bouttons Blancs Grands Suffeins-unie
Bouttons Blancs pour veste
Bouttons Blancs pour Cullote
Bouttons Dorées a fleur Monde sur os
Bouttons Argentés a fleur Monte sur os
Bouttons Dasier a fleur
Bouttons Dasier unies
Bouttons a pierre Blanche conforme le Escantillon

F° 1v. Chappes pour gartieres
Chappes Conforme les Achantilons

Couttos de poche de toute Callite
Couttos de Chasses
Epees Dasier
Ganifs Anglois

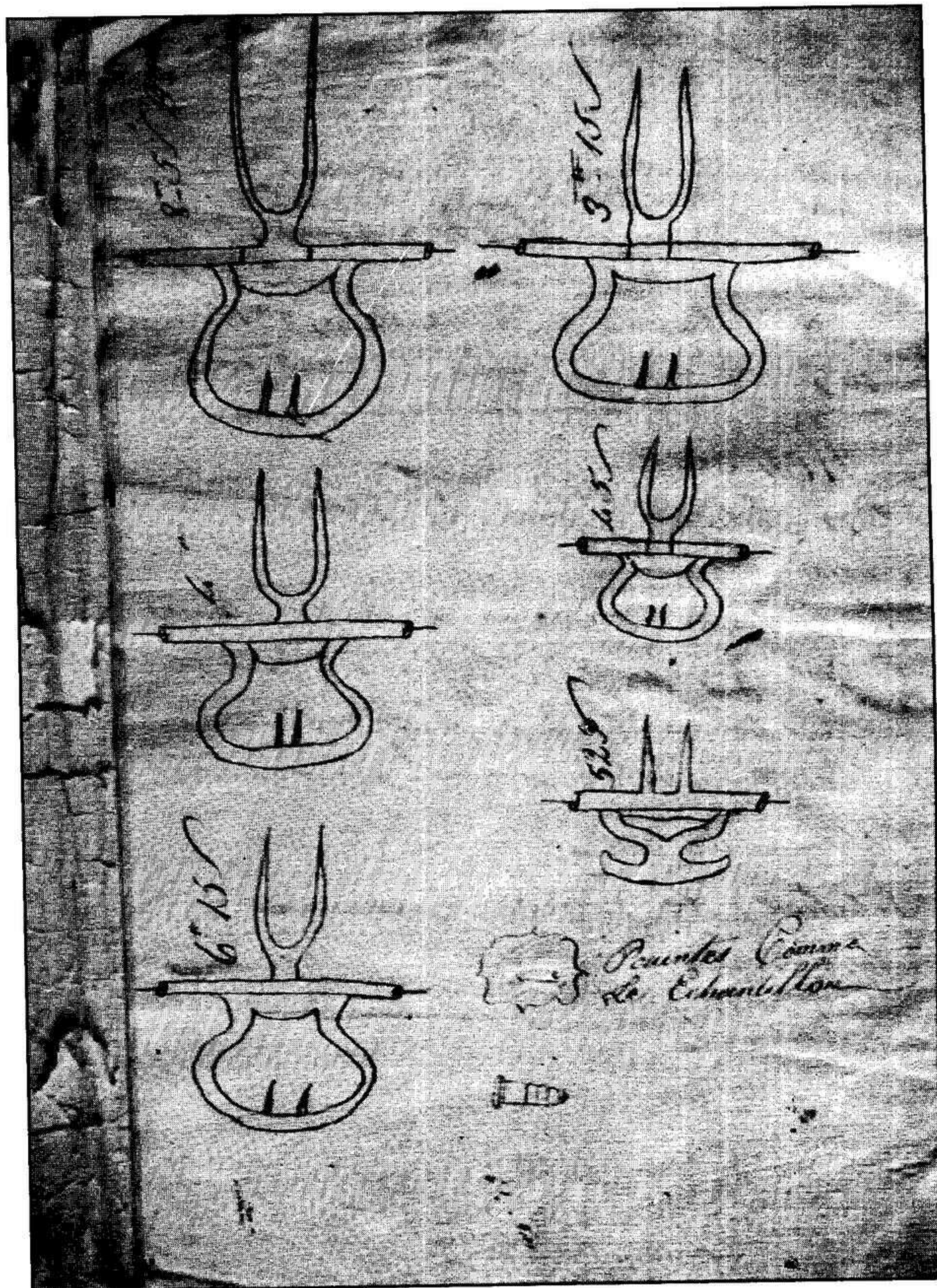
Crochettes De Asier
Porte Musquettons tres Grands

Pommes de Canne en pinchbeck
Pommes de Canne en Ivoire
Bouts de Canne...
Cordons de Canne Blancs

Annos pour Rido de 2 Callite

Sere Despaigne
Rassoirs Surfins
Peignes a Bagette
Brosse a Boucle environ 8# 10a g#
Brosse a Boucle ----- 45s
Brosse a la Barquette
Brosse pour Abit
Houppes Filloche

- F° 2
- Bourses a Filloche
 - Cinturons Tasson de maroquins
 - Serures pour Tiroir me que chaque Serrure tiene la Cle
 - Serrures pour Caisson avec son loque
 -
 - Coullieres et furchettes de Metal Blanc
 - Coullieres et furchettes de metal Ionne
 - Coullieres et furchettes plaques Dargt
 - Coullieres et furchettes en Ivoire
 - Coullieres pour Caffé de Metal Blanc
 - Coullieres pour Caffé de Metal Blanc plaque Dargt
 -
 - Sabatieres de Carton pour Femme
 - Sabatieres de Carton pour homme
 - Peins a Cascater tres larges
 - Poudre a la Viollette
 - Gans de Po de Dein
 - Gans Dhamoy
 - Gans Gros Brodee
 -
 - Sisso Anglois petites
 - Sisso Plaques Dargt
 - Etuis pour Sisso
 - Sisso Grandes
 -
 - Pointes a lete Doré
 - De Vize de 1/2 pusse
- F° 2v
- Portefulles en Maroquins
 - Brossos in Barbe
 - Robinets avec une cle
 - Chendalliers de Composition pour Toillere pied u perle
 - Chendalliers de Composition Plaques Dargt
 - Chendalliers garni de Bouge
 - Bougoirs
 - Miroirs Grands
 - Miroirs a Tiroir
 - Poudre a Dens
 - Garnitures pour Commode unies
 -
 - Straps pour Rassoirs
 - Eparons De Assier
 - Eparons Argentés
 - Eparons de Metal Blanc
 - Eparons Ordinaires
 -
 - Chennes pour Montre de pinchbeck
 - Chennes pour Montre de Asier

Folio con dibujos de accesorios metálicos incluidos en el cuadernillo.

Cartes de Berloques
 Cadenats
 Crochets pour Montre de Femme
 Crochets pour Montre de Famme Dasier
 Sacs a Poudre

F° 3 Dragones pour Epée Bleu et Argt.
 Dragones pour Epée Bleu et or
 Dragones pour Epée Cramoisin et Argt.
 Dragones pour Epée Tout Or
 Dragones pour Epée de Cotton Blanc
 Cordons de Canne de toute Callite
 Bources de Soye
 Sonnettes
 Couto de Table a Lais painnoble
 Gourniments de Serunes pour Commodos
 Gourniments por Commodos unie et Brode

F° 3v Toilles Surfines
 Leinge de Table
 Services de Table pour 12 personnes
 Bassein Raye e Langloise
 Bassein a Mille Raye Surffin
 Dits Surffein de Flandes
 Bassein Blancs large a Cotte Relieve
 Draps de Cotton Bleu de Roy
 Drap de Cotton Yonne
 Drap de cotton Chamoy
 Draps de Cotton Mouches
 Canalle Large
 Pique de Cotton Surffin
 Bassein Des Seindes
 Mouchoirs Surfins
 Mouchoirs Desendes
 Mouchoirs Pour le Tabac
 Musulline Brodée a petite Mouche surfine
 Musselline Raye et Brode
 Mousulline unie et Large
 Mousulline unie Demy Fine

F° 4 Musulline prope pour Colls
 Indienne Surfine Rouge et Blanc
 Indienne a Mouble Blanc et Rouge
 Indienne fine Blon
 Indienne fond Etranger
 Indienne de Marseille Bou Raye
 Indienne fine violet
 Indienne Mourdone

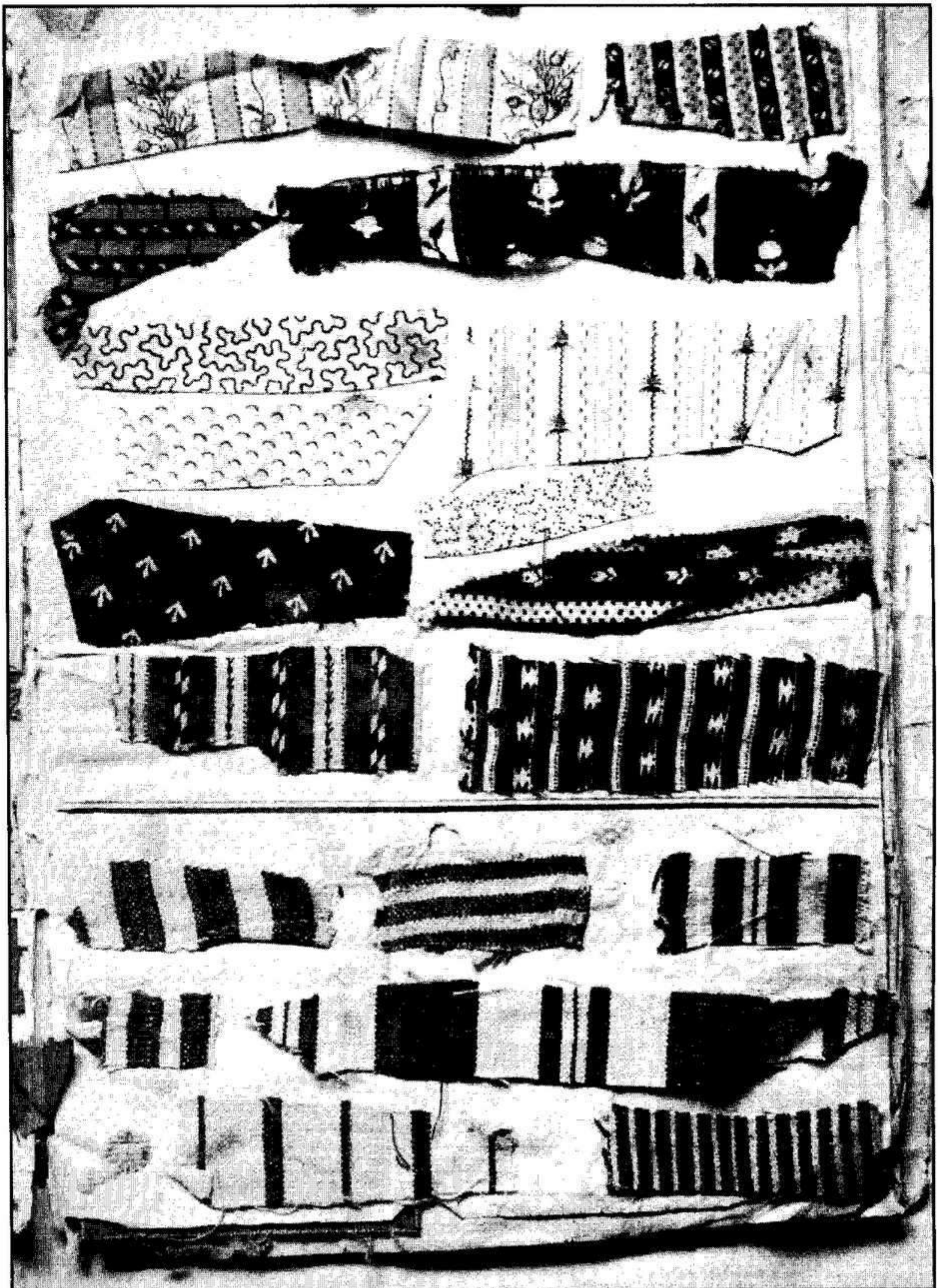
Folio 14 del cuadernillo con muestras de tejidos.

Indienne a petit Bouquet
 Indienne fond Blanc et Rayes
 Grodetour de Diferentes Couleurs
 Ploumes en couller Gonquilles et otes Couleurs
 Denteilles de Flandes
 Roubans Incarnat Vif
 Roubans de Vellour Larges
 Denteilles du Buy

 Chamoines Incarnat 7/8
 Gin Gar Fein
 Cannevas

F° 4v St. Jean Blanc
 St. Jean Grou
 Bassein de Lion pour Doublin
 Bassein Surfin unies environ 70 S au.
 Bassein surfins a fleur
 Cottonne fonds Blancs a petite Mouche
 Cottone fonds bleu de Roy a Petite Mouche
 Rattine Large Bleu de Roy Surfine
 Rattine Grisse Large Surfine
 Drap de Carcasone Noir de Deus Pris
 Drap Bleu de Roy de Carcasone
 Esquiots Double Noir Surffin
 Sarse Noire
 Sarse Bleu de Roy
 Rattine E^{te}
 Rattine bleu de Roy
 Rattine Vertte Fonce
 Rattine Grisse
 Refulletes --E^{te}
 Reffullet Bleu Roy
 Dits Noir
 Dits Vert
 Dits Passe
 Dits Gris
 Callamus Gris Raye

F° 5 Callamus Couleur de Pusse
 Etemine de meins Surfine
 Duran Blanc
 Duran Citron
 Duran Bleu de Roy
 Garnitures pour Robes
 Mouchoirs de Toute Callite
 Bas Bourre de Soye Blanc
 Bas Bourre de Soye Chine

Muestras de tejidos incluidas en el cuaderno de notas del comerciante maonés.

Bas de cotton Surfins
 Bas de Soye chine
 Bas de fils Surfins
 Bas de fils chine
 Bas de Soye Mitchiquines
 Drap Ionne
 Toille Escarlate
 Ditto Blou de Roy Fonsse
 Ditto Noyre -----

 Sarse en Soye et Cotton Blanc
 Sarse en Soye et Cotton Ionne
 Sarse en Soye et Cotton E^{te}
 Sarse et Soye et Cotton Blau De Roy
 Calamandre a fleur

F^o 5v *Notte Des Endiennes que j'ay achete a Marseille*

 n° 1 1 Robbe fond Blanc Tirant 10 au 48#
 n° 3 2 Dite idem 56#
 n° 4 3 Dite idem 64#
 n° 6 5 Dite Vermichelli 54#
 n° 25 ... 1 Dite Camayeux 49#
 n° 27 ... 5 Dite a 3 Coulleurs 52#
 n° 20 ... 6 Dite Fond Brun 60#
 n° 21 ... 3 Dite idem 70#
 n° 28 ... 1 Dite Mordone 66#
 n° 22 ... 1 Dite fond Vert 96#

 n° 5 5 Pieces Indiene Sur Casse -----
 15 au 3/4
 16 au 1/8
 15 au 3/4
 16 au 3/4
 15 au 3/4

 80 au 1/8 a 5# 5 s. l'aune

 n° 14.... 2 Pieces endiene Vermichelli
 15 au 3/4
 16 au 3/8

 32 au 1/8 a 5# 12 s.

F^o 6 Pour D^o. Bernat
 Quartetti di Cambini Opera 3 y X
 Xiqueras Blanques fines 6 Dotzenas
 Poudre pour lais Dens

 Pour D^o. Roubin
 Un pair de menchette en dentelle flandes
 environ 80# bien large et fine -----
 Pour S.E.
 1 caisson pei Che ausir
 1 Sivize au noyo
 une autre Callite qon nome
 azero e espanol
 Bras de lustre ensimilior
 Pour le general Panigo
 1 Jupon pique de Saten
 Blou de Ciel avec un
 de zabelle atremon un coulleur
 de roze bien fort -----
 1 Caisse de peche ausino
 1 caisse de sivize aunero -----
 un jupon de grodetour fonllar
 fon a fleur de tabodais painne
 a peti boucay difairen argent

F^o 6v Memoire des Marchandises commisionés
 a Mª Prat et Rocques Neg^t rue
 de Clermond a Lyon.

 n° 1350

1 piece vellour Camemme Bleu de Roy
 2 piece dits Blanche
 1427 1 piece dits Grisse
 1319 2 piece dits chamoy a la Ech^t
 1350 1 piece dits Canela Noir

2636	3 Garnitures Bouttons or par	30/30-9#-10 s.
2383	2 Garnitures Dits en or	17#
1940	1 Garniture dits Arg ^t	11#
2637	1 Garniture	
2804	1 Garniture Dits Arg ^t	13# 10 s.
2785	1 Garniture Dits en or	21#
2804	2 Gerniture Dits	

6 Paire Garatieres en or Figures
 6 Paire Dits a Lame
 3 Paire Dits a Lame
 3 Paire Dits Sur Lame
 6 Paire dits or a l'angloise

 50 au Gallon Conforme le Echantillon

25 au Gallon arg' Raye de la largeur
de 5 rayes comme Le Echantillon
25 au Dits en Or

F° 7 3515 25 au Petit Gallon a Lame Or
25 au Cordon Rond Arg'
25 au Dits or

238 1 Double Grosse Boutton Dore
1 Dite Argt.
1 Dite a la Enchantillon
2 Dite Arg^{tes}
64 1 Dits 22#

F° 7v *Notte de ce que Mr. Beniquet de Lyon a expedie
Savoir*

1782
Avril 20
IL n° 5) n° 1526 24 au 2/3 Drap Sedan 5/4 E^{te} a 28# 10 s.
n° 1525 24 au 1/4 Dits Bleu de roy fonce a 25#
n° 1524 32 au 1/4 Drap D'Elbeuf Bleu de Roy 23#

IL n° 6) n° 1632 32 au 1/2 Camellot my Soye Gris
n° 1631 31 au 1/4 Dits gris
n° 1636 30 au 3/4 Dits Boue de Paris
n° 1634 22 au 1/2 Dits Bleu Anglois
n° 1635 24 au 1/4 Dits Vert Pictache

141 au 1/4 a 4# 10 s.
1657 1 Piece Baracande fins Gris a 140#
1630 17 au 1/4 Vellour Mignature Prune et rose
1631 8 au 2/4 Dits

26 au a 26# 10 s.

Notte de le dernier Expedision

IL n° 7) n° 1687-60 Bassein Blanc 3/4 Canelle 5# 12 s. 6 d
n° 1674-25 au Dito idem 5# 5s.
n° 1673- 3 pieces Bassein Blanc unie pour Doublure
n° 1666-24 au en 2 Pieces Dite Blanc mille raye
n° 1690-20 au 1/2 Drap de Cotton Blanc a 62 s.
n° 1691-22 au 1/2 Dito 4# 12 s 6 d.
n° 1689-24 au Dito Idem 4# 7 s
n° 1688-21 au 3/4 Dito 4# 5 s
n° 1670- 6 au Nappe 6/4 oeuil de Perdrix
n° 1668-25 Serviettes idem Faissant 2 services
n° 1671-Un service Damase
n° 1672-Un dit idem 26 serviettes 2 nappes
n° 1731-9 au vellour mignature 26# 10 s

Otras muestras de tejidos pegadas al cuaderno del siglo XVIII.

F° 8 *Memoire des articles pour S.E. M^r le Comte de Siffuentes*
 36 Bouteilles Veins de Champagne
 36 Dits que le Bouchon se hote
 60 dits Veins de Cote roti quiet le gout de Flamboise
 1 Garniture Boucles a Brillant De la premiere Callite pour homme
 2 paire Dits pour Femme
 Bas de fil Supperffin tres larges pour home

Memoire pour Dⁿ Rubin

Toille de Irlande pour faire 12 chemises
 1 D^{ne} Mouchoirs des Milleurs
 1/2 D^{ne} Bas de Soy 3 Paire Raye et 3 Paire De Gange
 1 paire Manchettes de Denteille de environ 6 Pistoles a 8.

F° 8v *Notte de Lautre Bulle*
 IL n° 8

n° 1642	52 au 1/2 Segovie Espte croise a 5#
n° 1641	53 au Dits E ^{te} unie 4# 5s.
n° 1639	54 au Dits Bleu de Roy Croise 4#
n° 1640	52 au 1/2 Dits unie 3# 10 s.
n° 1638	51 au 3/4 Dits Blanche croise 3# 17 s. 6
n° 1637	52 au 1/2 Dits unie 3# 7 s. 6

Memoire des articles pour Dⁿ Blanco, Major du Fort.

1. Ecrtoire comme ce de le gl. Panigo
 1/2 D^{ne} Bas de fil Surffin 3 Paire pour homme 3 paire pour anfant
 1 piece toille prope pour Chemises
 1 Souvenir
 1 Tabatiere de Vache
 1 Montre de Simillor environ 160#, unie si et posible.

F° 9 Diccionario de Moreri traducido de Frances al castellano
 Impreso en Lyon de Francia. Por Dⁿ Dionizio Muñoz, V.G. del Exercito.

F° 9v *Memoire des articles pour le gl. Pannigo*
 1 Teulete per Señore primorose i de bon gust
 1. Relotge d'or gurnit de pedres y pinturas de vallor de 20 a 25 pistoles
 2. Cadenas iguals per reloge de señore de ultima mode
 dos vestits de señora de sede en se seue gurnisio uns de ivern i laltre de estiu de collors mes de mode per a una señora de 23 a 30 ans
 Les 5 mappes del fort y port de Maho

F° 10 *Memoire des articles pour Martí Amoros*
 1 D^{ne} Chape plume de Lyon
 2 D^{ne} dits Plume de Marseille Surfin
 2 D^{ne} dits plume de Marseille plus ordinaires
 1 D^{ne} dits rown plume pour homme
 1 toute la quallite de Si Desus Noirs

- 1 D^{ne} Chape rown a plume Blanc pour home
 1 dits chape plume blanc rown pour anfant
 1 D^{ne} chapo castor de Paris Grands noir
 6 D^{ne} dits chapo demy castor surfins
 6 D^{ne} dits chapo demy castor ordinaire grands
 6 D^{ne} dits Vigoñe rown pour home
 6 D^{ne} dits vigoñe pour anfant rown
 6 dits De Laine Grands
 6 D^{ne} de Laine rown pour homme
 6 piесе rouban de vellour n° 12 et n° 14
- F° 11 6 mille crochets
 6 Piесе Toille Noire pour Dublure de Chapos de Fein et ordinaire
 3 Chapos Blancs a plumes pour Femme
 4 pouses de Ventaire
 Y love le dit 7 dudit Copia a mr. Brun que le...
 3 octobre.
- F° 12 *Pour mr. L'auditeur*
 Un pair de boucle adiumes comme celu du general
 1 pies pane blanche
 1 pies mousoullin pour ma tille
 un pair de boucles argent por mr. Bialle
 pour mr. l'auditeur a double coral en or 180#
- F° 13 Le pair de boucles a pier de D^o Roubin 32 pesses 2/4
 Le chenue de or a 3 b ranche un pou
 Courtte dans un golligou pour D^{on} Roubyn
 Peche et sivize a lodevie tonmurine a Louville
- A mr. de Serilly tresorier payeur general*
 n° 110 ----- L 844 18 s
 n° 109 ----- L 2260
 n° 108 ----- L 2117
- F° 14 A mr. Pier Boucaren et comp^o de Montpellier 95 au 5/8 mouble
 Sur di rouge 7/8 65 s.
 4 pies juricouse a meuble enlamineus 30#

L'ARXIDUC I MENORCA, APUNTS D'UNES RELACIONS OBLIDADES (*)

MIQUEL ÀNGEL LIMÓN PONS (**)

Senyores i senyors, amics ateneistes:

Avui més que mai s'escau –per honestedat– que confessi que és del tot immerescut –és a dir, mancat de qualsevol mèrit objectiu– que jo ocupi la tribuna de l'Ateneu. Ho és per la raó inapel·lable que no tenç cap autoritat, ni directa ni accidental, que em distingeixi com a coneixedor de l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria, el príncep il·lustrat al voltant del qual se m'encomana que vos parli en aquesta vetllada. No som, en absolut, un expert en l'arxiduc; no som tampoc cap biògraf de la seva vida ni crític de la seva obra. De fet, l'arxiduc no havia pertangut, abans d'avui, al camp dels meus entreteniments en la història menorquina.

Si, tot plegat, amics meus, no havia anat més enllà d'haver estat (com milers de persones) un lector ocasional sense anàlisi ni revisió crítica dels dos toms del *Die Balearen* dedicats a Menorca, ¿què hi faig jo, aquí, sense tremolar ni demanar disculpes per tanta gosadia junta, assegut a la càtedra de l'Ateneu?

Bé que m'hi vaig resistir; però allò cert és que m'he deixat convèncer per tal que Menorca recordi també, com ja ho han fet mallorquins i eivissencs, la fascinant personalitat de Lluís Salvador, en el marc institucional de l'Any de l'Arxiduc.

És una celebració oficial aprovada pel Consell de Govern de la Comunitat Autònoma, en sessió del 30 de desembre de 1993. La declaració regeix durant tot l'any 1994, i se li ha dat vida mitjançant un variat programa d'homenatge amb concerts, conferències, edicions de llibres, trobades amb entitats culturals austríaques,

(*) Conferència pronunciada a l'Ateneu de Maó, el divendres dia 9 de desembre de 1994.

(**) Secretari primer de l'Ateneu i llicenciat en Ciències de la Informació.

exposicions bibliogràfiques i pictòriques, etc. Un abundós riu d'esdeveniments, del qual aquesta senzilla xerrada vol ser una gota el més cristal·lina i neta del que sigui capaç qui vos parla.

Malgrat el desconeixement de la matèria quan vaig ser empès al compromís, em sembla que he treballat la proposta amb prou sentit del deure lliurement acceptat, com per presentar-me ara i convidar-vos a recordar l'arxiduc; particularment, aquells aspectes que el vinculen a la nostra illa i a una època cultural que abasta gairebé la segona meitat del segle XIX. L'absència d'autoritat crec que pot quedar compensada per l'esforç de documentació i, sobretot, d'aprenentatge sobre l'arxiduc, al qual –jo el primer– m'he hagut de sotmetre abans de reclamar l'atenció dels amics que s'han interessat en l'anunci d'aquesta trobada.

¿Com vull exposar-vos aquesta xerrada? En tres estadis. Els dos primers són, al capdavant, una síntesi del que hom troba dispers en els estudis ja editats; i que ens aproximaran a la vida de l'arxiduc i, tot seguit, a la seva obra intel·lectual. En el tercer estadi, oferiré la descripció dels lligams que refermen l'arxiduc amb Menorca. Potser serà aquesta la part més novedosa de la meva intervenció. Hi justificaré en ella per què calia que també Menorca s'hi afegís per raons pròpies a la celebració de l'Any de l'Arxiduc, que aparentment sembla pertocar-li quasi en exclusiva a Mallorca.

Lluís Salvador Maria Habsburg-Lorena i Borbó, batejat ostentósament amb uns altres vuit noms de pila, va néixer al palau Pitti, a la ciutat de Florència, la capital del Gran Ducat de Toscana, quan aquesta regió constituïa encara un estat independent governat per un membre de la Casa Imperial d'Àustria.

Vingué al món el 4 d'agost de 1847, just en el llindar de les fortes i decisives revoltes populars que, en pocs anys, conduïren al procés històric de la plena unitat italiana. I, per tant, pel que fa a la seva règia nissaga, a perdre el domini del tron del petit país que aleshores tenia en la persona de Leopold II (son pare) al mandatari suprem d'una soberania, tanmateix, en el tràngol de desaparèixer.

Efectivament, d'infant l'arxiduc va viure sota el pes d'un destí advers i irreversible per als interessos polítics de la seva estirp al davant del Gran Ducat de Toscana. Encara no tenia dos anys quan Leopold II fou destronat. L'anomenat «resorgimento» –un moviment de lluita per la unitat dels països itàlics– bullia llavors a temperatures altíssimes. És cert que encara s'hi restauraria la corona una altra vegada, emperò una nova i definitiva revolució el 1859 el convertiren –a ell i a la família– en una casa reial sense tron, obligada des d'ara i per sempre més a viure reclosa en les seves possessions privades, fora de la història. Mai més no recuperarien els drets dinàstics sobre la Toscana.

En aquelles hores Lluís Salvador tot just tenia dotze anys: un jovencell rebotat amb els seus pares i germans a la regió austríaca de Bohèmia (avui txeca). Malgrat la immensa extensió de les terres on anaven a residir i la palatina casa que ocupa-

rien un cop expulsats del Ducat, s'encetava per a l'arxiduc la vida viatgera, en realitat desarrelada, que en caracteritzà la seva biografia, no poc parasitada d'aquell romanticisme fred i melancòlic que en aquells anys de mitjans del XIX corria pels cenacles literaris del continent.

Potser influït per l'ambient intel·lectualment refinat de ca seva, on els grans ducs donaren exemple de protecció de les ciències, les arts i les lletres, Lluís Salvador estudià lleis i Filosofia i Lletres a la Universitat de Praga. Pogué disposar, doncs, d'una educació més aviat orientada envers el saber i el conreu de la cultura, i no pas envers els tradicionals «oficis» cortesans. És probable que hagués assistit amb més freqüència a esdeveniments culturals que no pas a hipotètics consells de família per decidir futurs enllaços matrimonials per a ell o els germans amb princeses núbils de cases regnants. O a reunions secretes de caire polític per intrigar una eventual recuperació del tron de Toscana. No, res d'açò. L'arxiduc fou orientat –i ell mateix s'hi va donar entusiastament– de cap al saber i a l'edificació d'una personalitat intel·lectual.

Demostrà sempre un lloable interès per les ciències i les llengües. Parlava catorze idiomes, inclòs el català, que aprengué a Mallorca. Sobretot tenia una insadollable fam de coneixement de l'ampla constel·lació del que avui en diem «ciències humanístiques», especialment la geografia (física i humana), tenia gran interès per les ciències auxiliars de les matèries esmentades, i que llavors eren primerenques: la demografia o l'estadística, que ell utilitzaria brillantment en les seves obres, com ho demostra, per cert, el *Die Balearen*.

Les ciències naturals també l'engrescaren de debò, amb el delit i la passió d'un aprenent sempre obert a enriquir més i més la seva permanent dèria erudita.

Lluís Salvador, en aquest sentit, se'ns apareix com a model d'aquelles mentalitats científistes de la segona meitat del XIX, lliurades als corrents de l'escola positivista i al mètode taxonòmic de treball intel·lectual, que en el camp de les ciències naturals tanta feina feren per catalogar els regnes en què es divideix la naturalesa: el regne animal, el vegetal i el mineral. És la seva, així mateix, l'època de les formidables aventures científiques de caire geogràfic; el temps de les espectaculars exploracions de les terres ignotes i verges del planeta i que, tot plegat, posaren les bases de la moderna geografia com a ciència.

A l'arxiduc li escaigué en sort de viure en un temps històric d'esperançador desenvolupament –tot i ser encara incipient– de les ciències experimentals amb els principis moderns que avui coneixem; un temps en què Charles Darwin havia voltat el món assajant la teoria de l'evolució i selecció natural de les espècies; un temps en què el missioner i metge Livinstong explorava l'Àfrica Central i del Sud; un temps, en definitiva, en què l'home es va llançar, amb criteris empírics de coneixement, a examinar els continents de cap a cap, i que feren sorgir a Europa les primeres societats geogràfiques i les primeres corporacions científiques d'estudi de la casa comuna dels éssers vius.

Heus aquí el context històrico-cultural –i em perdonareu l'exigèrada simplicitat– en el qual es va fraguar la personalitat intel·lectual de Lluís Salvador, paradigma, com dic, d'aquest esperit inquiet, escrutador, dels misteris de la vida física de l'home i dels pobles.

Inevitablement, l'obra bibliogràfica de l'arxiduc esdevindria fidel reflex d'aquests antecedents ambientals en què visqué immers. Des d'un punt de vista temàtic, els llibres que publicà són majoritàriament de viatges. Són el producte literari d'una infinitat de singladures fetes arreu del món, i particularment pels països riberecs de la Mediterrània.

El total de la seva producció el formen 68 títols, un gruix més que estimable, i que, sens dubte, constitueixen un crèdit suficient com per considerar-lo, per dret propi, un autèntic autor. Ara bé, la seva característica no fou l'obra de creació lírica o de creació literària. Més bé, és l'obra d'un intel·lectual apassionat per la geografia i l'estudi de les regions i les comunitats humanes. Quan l'arxiduc concebia un llibre de viatges, ho feia estalonat en la metodologia i en la recerca de dades històriques, culturals, econòmiques, etnològiques, lingüístiques, etc., d'aquell grup humà o d'aquell país que visitava. Vull dir, en una paraula, que no seria just veure en l'obra de l'arxiduc el producte d'uns treballs escrits com a entreteniment –un passatemps elitista– d'un príncep desenfeinat. No, en absolut. L'obra de l'arxiduc és una veritable contribució al saber universal.

No és del cas entrar en detalls enutjosos, ni en consideracions massa acurades sobre el contingut de la bibliografia. O sobre les aportacions que d'ella se'n deriven en el si de la literatura geogràfica del XIX. Apuntaré, tanmateix, que entre els títols s'hi compten obres sobre Venècia, Tunísia, Xipre, Tripolitània, les illes gregues, la costa adriàtica, la Califòrnia nord-americana, Egipte, Bizerta, Ístria, Austràlia i Tasmània, el mar del Nord, Alger, la costa iugoslava, etc., etc.

Convé insistir en una idea cabdal, clau de volta de la seva tasca intel·lectual: tots i cadascun d'aquests temes que he relacionat cal que els considerem veritables estudis geogràfics, i no, de cap manera, textos de simple i fada literatura descriptiva d'un observador superficial. Esdevenen assajos de geografia física i geografia humana. Tomàs Vidal, gran bussejador dins el món de l'arxiduc, resumeix aquesta apreciació tot confirmant que l'obra produïda pel príncep il·lustrat és geografia enciclopèdica.

Abans de parlar dels títols que més ens importen a Balears, val a dir que, conceptualment, un llibre central del conjunt de l'obra és el titulat *Süden und Norden* (Sud i Nord), en el qual presenta una comparança –fins i tot una confrontació– entre la regió espanyola de València i les terres d'Helgoland, una illa situada en el Mar del Nord. La gran transcendència de l'estudi (a parer dels entesos) és que hi formula, per bé que sigui intuïtivament, el problema tan actual de les diferències Nord-Sud, és a dir, la divisió entre països rics i desenvolupats i països pobres. L'arxiduc s'hi va avançar un segle, si fa no fa, en apuntar un concepte fonamental de la geopolítica del XX.

Passaré per alt aquell altre grup de llibres de caire clarament literari o memoria-
lístic, i entraré a tractar la peça mestra de l'obra geogràfica. Faig referència a la
monumental *Die Balearen*, editada en nou toms, amb un valor extraordinari de con-
tinent i contingut. La preparació i redacció d'aquesta sèrie, magna per moltes raons,
fou la causa primera que va permetre la connexió de l'arxiduc amb les Illes Balears,
i que ben prest esdevindria fermall emotiu, indissoluble, dins la seva biografia. Ell
va ser per a les Balears un enamorat sincer i apassionat fins a la mort. Particularment per Mallorca sentí un amor pregon. Ja sabeu que allà hi establí sa
llar, i allà es lliurà a construir-hi el seu paradís terrenal, el foc acaronador per a la
seva ànima de príncep que havia desat voluntàriament qualsevol brillantor cortesa-
na i la vida fàcil, improductiva, de les cases reialenques del seu temps.

El *Die Balearen* (una mostra del qual m'he permès de dur-vos aquí) és una obra
superba, hermosa com a producte editorial i de contingut estimabilíssim. Un no sap,
quan la té entre les mans, què cal valorar o admirar en primer lloc: si el format (pen-
sau que té dimensions descomunals, 41'5 x 31 cm), si la tipografia gòtica, si la com-
paginació, si les meravelloses il·lustracions en tinta o policromia. O bé si cal enci-
sar-se pel contingut, que és d'una densitat i riquesa de dades increïble, sense pre-
cedents, almanco en la tradició bibliogràfica de Menorca.

No em sent capacitat per analitzar tot el conjunt dels nou toms del *Die Balearen*,
perquè, sincerament, no l'he tingut mai al meu abast per llegir-lo. Però, atesa la
intenció d'aquesta xerrada, n'hi ha prou amb els dos toms dedicats a Menorca.

És a partir d'aquest punt que em dispòs a introduir-me en el tercer estadi dels tres
que he anunciat. Anem a recompondre els lligams de l'arxiduc amb Menorca.

Lluís Salvador lliga amb Menorca per raons clarament circumstancials, tot i la
importància evident de les mateixes. Aquestes relacions, tanmateix, no són tan fre-
des ni distants com les que podríem establir entre ell i moltes d'altres regions que
conegué en el decurs de la seva incansable vida viatgera i que se saldaren amb l'e-
dició dels corresponents llibres. És clar, però, que les vinculacions amb la nostra illa
no tenen res a veure –o gairebé res– amb les que tingué amb l'illa de Mallorca, que
fou la seva llar més estimada, fins i tot més que les terres d'on era originari.

No negaré el que afirmen els entesos. Lluís Salvador també va estimar i admirar
de debò Menorca i els menorquins, emperò no oblidem que qualsevol vincle entre
Menorca i ell es refereix a la tasca de redacció dels toms de la balear menor.

A la pràctica açò suposa, de fet, que no gaudí d'altres vivències que aquelles que
se'n desprenen del treball de camp o de recerca. Ara bé, les amistats creades en
aquestes circumstàncies foren llargues i permanents. Els epistolaris que es conser-
ven en són prova palesa. Abasten períodes de temps molt grans, anteriors i poste-
riors a la sortida d'impremta dels volums menorquins.

El *Die Balearen*, no cal dir-ho, representa l'obra cimera, situada al capdamunt
dels 68 títols que escriví. El primer volum, dedicat a Eivissa, el va publicar l'any
1869: tenia 22 anys. I el darrer, el 1891, quan en tenia el doble, 44. De manera que

es tracta, tot plegat, d'un treball de lenta i arduosa execució. Deixaré de banda, necessàriament, la història prolixa dels nou volums, per destriar-ne només els menorquins.

La part de Menorca del *Die Balearen* –com he dit– es presenta en dos toms. El primer comprèn la part general. Té 595 pàgines, 10 policromies, 125 dibuixos a ploma i 1 plànol. Sortí a llum l'abril de 1890. El segon és la part especial, de 463 pàgines, 11 policromies, 128 dibuixos i 12 plànols. Aparesqué el 1891. Advertiré que el propi Lluís Salvador és l'artista il·lustrador, la qual cosa ens revela, a més a més, una qualitat afegida a la condició d'escriptor.

Tots dos volums s'imprimiren a Leipzig, a cura dels obradors Brodhaus. No cal que m'esforci a subratllar les bel·leses de l'edició, que podreu comprovar personalment. Cal dir, però, que la tirada sols va ser de 100 exemplars, un costum practicat tota sa vida. Ell no editava amb finalitats comercials, sinó per un cert «diletantisme» intel·lectual i per obsequiar als amics i parents.

Açò ens porta a fer una ràpida reflexió. La gairebé nul·la circulació de l'obra, sumada a la barrera de l'idioma (ja que l'arxiduc la va escriure en alemany), són les causes fàctiques que el *Die Balearen* i els toms menorquins no hagin proporcionat apenes beneficis culturals a Menorca; fins i tot, que quasi ningú no els conegui i que, per tant, hagin romàs oblidats en la tradició llibresca i científica de casa nostra, malgrat l'aclaparadora importància del contingut que s'hi conserva. Hem hagut d'esperar quasi cent anys per disposar d'una edició castellana, patrocinada l'any 1980 per Sa Nostra, gràcies a Carlos Sánchez-Rodrigo i la seva esposa (traductors), Tomàs Vidal Bendito (en les notes d'actualització) i Guillem d'Olives Pons (com a coordinador de l'empresa).

Un segle després és quan hem assistit al veritable renaixement, efectiu i útil, del *Die Balearen*, i quan ens adonam que també Menorca gaudeix de raons poderoses per organitzar avui, amb causa i motivació, un acte públic dins l'Any de l'Arxiduc, més enllà dels uniformismes discrecionals que a vegades provoquen els decrets governamentals.

¿Quina és la història –l'aventura, diríem– que hi ha al darrera de la redacció i edició dels toms menorquins? Parlant de Lluís Salvador, hi rau inevitablement un episodi de viatges i un espectacular descobriment d'un grup de magnífics científics i intel·lectuals menorquins que es convertiren per a ell en la columna vertebral de la feina.

Des que va concebre el *Die Balearen* i fins que publicà el darrer tom hi ha 24 anys de treball titànic, entre 1867 i 1891, tot i que no va ser una feina contínua, però sí latent. Pel que fa als toms de Menorca, l'arxiduc va realitzar tres viatges amb estades més o manco perllongades i creuà una impressionant correspondència amb els seus ajudants i consellers.

En concret, vingué per primera vegada a les Illes Balears l'agost de 1867. Aquell estiu féu la ruta Eivissa-Mallorca-Menorca, per aquest ordre. Ell ja portava la intenció d'escometre alguna mena de treball de descripció geogràfica sobre l'arxipèlag.

L'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria.

En concret, arribà a Menorca el 10 d'octubre de 1867. El biògraf Joan March Cencillo diu que l'illa li semblà la menys hermosa de les tres, per mor de l'aspecte pedregós del paisatge. Aquí va romandre 15 dies, que aprofità per establir els primers contactes amb els intel·lectuals menorquins.

El primer i principal col·laborador, ja des d'aleshores, va ser el científic Francesc Cardona i Orfila. De fet, durant l'estada en aquell primer viatge Lluís Salvador volgué visitar el museu malacològic i entomològic del capellà maonès. N'hi ha constància en el llibre de visites del museu, llavors instal·lat al domicili particular de Cardona i Orfila, al carrer des Forn. La visita es produí el dia 15.

Cardona i Orfila, però, no s'adonà de la identitat del visitant fins uns mesos més tard, quan va rebre una carta de l'arxiduc des de Praga. I és que en el llibre del museu estampà la seva firma sota el pseudònim de Ludwing Graf von Newdorf, és a dir, el comte Lluís Newdorf. L'acompanyava el secretari particular Eugeni Sforza d'Itàlia. D'aquell primer contacte nasqué una relació científica i personal molt gran, que només la mort de Cardona i Orfila el 1892 tallaria. Són, d'ençà d'aquest encontre, molt nombroses les relacions epistolars i les estades de Cardona a Miramar, en les quals el científic maonès li proporcionava informació i dades sobre Menorca, singularment sobre aspectes de ciències naturals de la seva especialitat.

La segona estada de feina es va produir l'estiu de 1877, entre el 7 de juny i el 6 de juliol. És l'època en què madura el pla de l'obra, i en la qual comença a rebre els fruits de les aportacions dels col·laboradors. Si Cardona i Orfila li facilitava els estudis sobre fauna i paleontologia menorquines, els nous col·laboradors que s'havien incorporat a l'equip li proporcionaven repertoris no manco interessants, com ara Joan Pons i Soler, autor de l'esborrany dels escriptors menorquins de tots els segles i d'un grapat riquíssim de dades sobre la història i el patrimoni artístic i arquitectònic. O com Rodríguez Femenias, que va ajudar-lo en el tema de la botànica. Altres noms acoblats al voltant de l'arxiduc foren: l'advocat i diputat republicà Rafael Prieto i Caules, el pintor Joan Font, o el periodista Joan Taltavull.

El tercer viatge fou el determinant. S'hi va estar a Menorca sis mesos gairebé ininterromputs, entre l'11 de novembre de 1887 i el 23 de maig de 1888. Fou en aquest període que va acabar la recollida de dades: dos anys després sortia a llum la part general, i dotze mesos més tard, la part especial.

En aquesta ocasió va llogar una casa a Maó, la casa Llambias, immoble que avui s'ha transformat en l'administració de Correus. Durant les estades anteriors, acostumava a residir a bord del «Nixe» (el iot de la seva propietat); o bé a les fondes Bustamante i Oriente de Maó, i a la fonda Feliciano de Ciutadella.

De la casa Llambias estant, o des de qualsevol dels hotelets esmentats, Lluís Salvador tenia fixada la base d'operacions. Diàriament realitzava una o diverses excursions per l'illa. Prenia apunts i notes i feia l'esbós de les làmines i dibuixos. Faig notar, per tant, que utilitzava mètodes de camp per enllestir la feina, una pràctica molt pròpia dels naturalistes i geògrafs de l'època. D'aquesta manera l'arxiduc

va recórrer pam a pam tota la geografia menorquina, municipi a municipi, lloc a lloc.

Emperò encara hi ha un aspecte molt més important. També va aconseguir una quantitat ingent d'informació estadística, que obtenia sol·licitant-la a les oficines públiques de Menorca. Aquest sistema de treball era una autèntica novetat a Menorca. L'arxiduc arreplegà dades demogràfiques, de moviment de mercaderies; estadístiques de criminalitat, de mortandat, de pluviometria, de natalitat, de casaments, d'escolarització, de l'organització eclesiàstica i civil, etc., etc. També recollí llistes i llistes de refranys, de modismes lingüístics, de jocs populars, de costums agrícoles, d'oficis artesanals, de gastronomia, d'arquitectura rural... La relació, amics meus, seria tan prolixa i densa com ho és, en veritat, l'obra mateixa, que us convid a repassar.

Tot plegat, ens hem de convèncer que els toms de Menorca del *Die Balearen* representen l'obra de síntesi del saber sobre l'illa més ambiciosa que mai no s'havia fet fins aleshores. És la primera gran aventura enciclopèdica de la cultura menorquina. Per ella mateixa, suposa un fantàstic moviment d'eclosió de coneixements de tota mena sobre Menorca. És l'estudi de compilació més complet que mai ningú no havia imaginat de portar a terme abans de l'arxiduc.

Alhora, esdevé una radiografia fidel i riquíssima de l'estat social, econòmic, cultural i costumista de la Menorca de la segona meitat del XIX. Aquesta peculiaritat només és comparable històricament amb el moviment enciclopedista que vivim ara mateix els menorquins al voltant de l'obra cimera de la cultura: l'*Enciclopèdia de Menorca* que edita l'Obra Cultural de Menorca.

Això admès, crec que seria bo que qualche dia es fes una acurada investigació, per tal d'intentar confirmar aquesta hipòtesi que plantejaré: la tasca de preparació dels toms menorquins del *Die Balearen* suposen, fàcticament, la formació espontània d'un moviment enciclopedista a l'Illa de Menorca en el si de la història dels corrents culturals.

Ja sé que no hi ha estructuració ni vertebració orgànica suficient com per parlar amb propietat d'un moviment cultural enciclopedista cohesionat i homogeni. Però em sembla prou evident que l'aparició de la figura de l'arxiduc en el bell mig de les personalitats intel·lectuals i científiques de la Menorca d'aquells anys conduí a l'acoblament del saber que estava en mans individuals. Si més no, durant un temps se sentiren orientats de cap a l'objectiu d'enriquir els toms de Menorca; i trobaren un mitjà comú de divulgació i harmonització de tot el saber dispers que atresoraven.

Des d'aquest punt de vista el *Die Balearen* és important per a Menorca. I és en aquesta interpretació –que sotmet a revisions de superior criteri– on trobam la raó més clara per sentir-nos cridats a participar de l'Any de l'Arxiduc com a cosa també pròpia dels menorquins.

Tots i cadascun dels col·laboradors de l'arxiduc amb les seves aportacions van contribuir, de fet, a la creació d'un vertader estudi multidisciplinar del saber sobre Menorca, malgrat que ho fessin sense cap coordinació entre ells ni amb la prèvia

definició científica del que anaven a fer. Per açò és que he parlat –amb totes les reserves del cas– d'una mena d'eclosió enciclopèdica dins la història de la cultura menorquina, amb la figura aglutinadora de Lluís Salvador com a detonant, segurament involuntari, del procés.

Examinades les formalitats editorials del *Die Balearen* i feta la interpretació del contingut, ara correspondria d'atracar-nos a la personalitat menorquina que ell va retratar i a l'opinió que en tenia del poble d'aquesta illa. Resultaria, però, feixuc fer-ho ara. Aportem només aquesta pinzellada: «Mi descripción de Menorca –confessa l'arxiduc a la introducció– es una deuda contraída hace largo tiempo; tan conocida me era la campiña de la isla; tanto había viajado a lo largo de sus costas, que a veces me parecía haber hecho ya anteriormente este trabajo; pero el tiempo que empleé en acumular el material de noticias y dibujos... ha sido causa de que pasaran meses y aun años enteros dedicados a ella. Espero que los menorquines sabrán disculparme esta tardanza en atención al propósito que tengo de describir su isla más completamente que las otras hermanas suyas».

Ho hem ressenyat. Menorca pot sentir-se orgullosa de l'arxiduc, que s'aplicà als toms de la nostra illa amb més gran afany i més bons resultats que en els casos de Mallorca i Eivissa. El bon nivell intel·lectual de certs grups de menorquins d'aquell temps, però, afavoriren la bona predisposició de Lluís Salvador. En una paraula, els toms menorquins del *Die Balearen* són la feliç confluència de la fam de l'arxiduc amb les ganes de menjar dels col·laboradors.

Si voleu, amics i amigues, gaudir de la més exhaustiva i primmirada descripció –física i humana– dels nostres avantpassats del XIX, llegiu aquesta obra.

Abans de cloure la meua intervenció, prec uns minuts més, perquè interessin a la història particular de l'Ateneu. Aquesta casa tenia altres raons que les exposades fins aquí per recordar el personatge, doncs en va ser Soci d'Honor. La distinció li va ser atorgada en Junta general el 14 de febrer de 1909. Les actes ens ho assabentem així: «El Sr. Presidente dio cuenta del donativo recibido de S.A.R. el Serenísimo Sr. Archiduque D. Luis Salvador de Áustria como autor de una espléndida colección de obras con las que ha enriquecido nuestra biblioteca, y propuso demostrar agradecimiento al donante rogándole que acepte el título de Socio de Honor de este Ateneo». La proposta s'acceptà per unanimitat, cosa que el propi arxiduc agrai en carta llegida a la directiva el 28 de febrer.

Uns mesos després, al maig, la secció d'esports i excursions de l'Ateneu organitzà un viatge a Mallorca, que es va aprofitar per visitar Lluís Salvador personalment i oferir-li el guardó en mà.

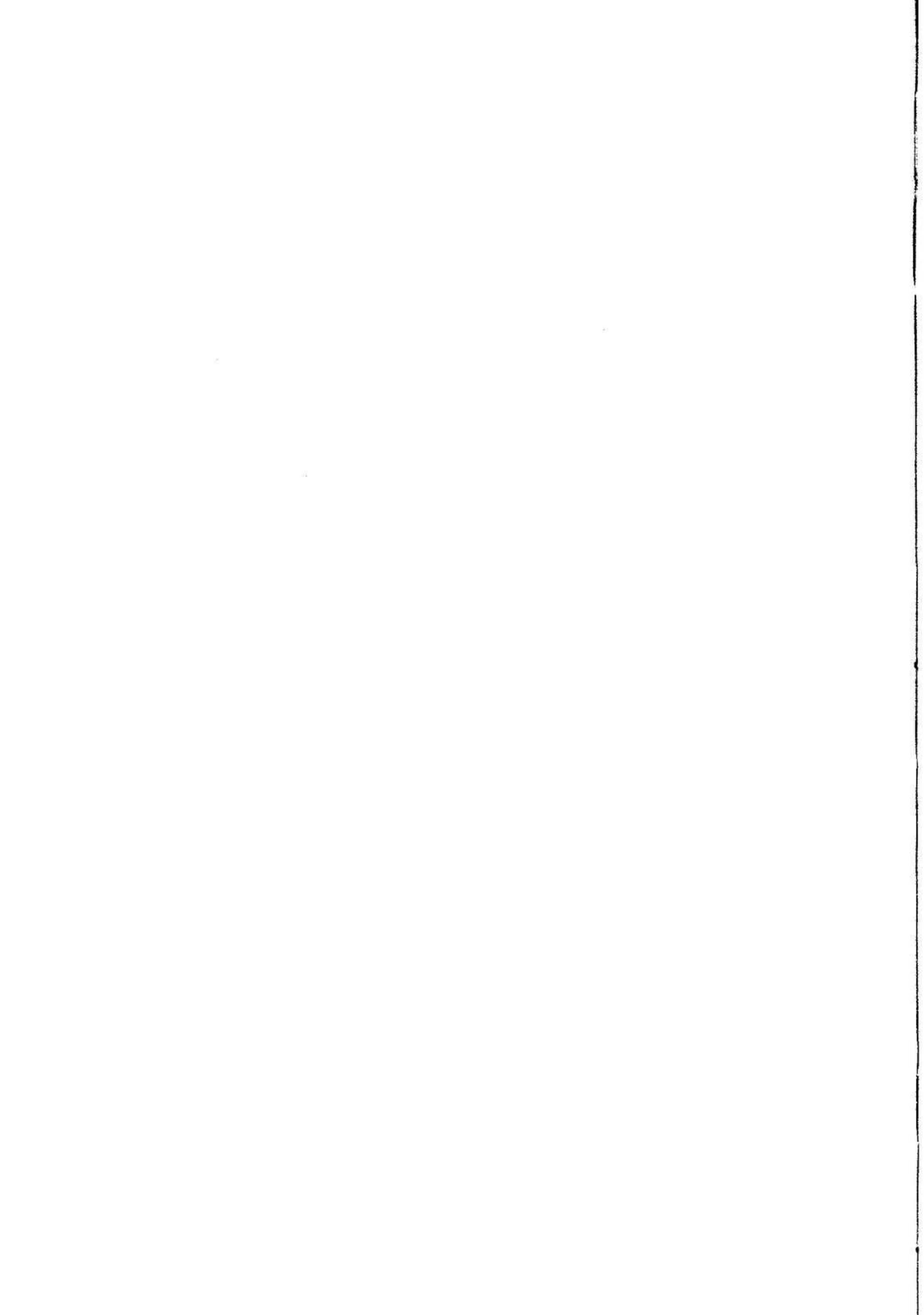
Els vint-i-quatre expedicionaris foren rebuts a Miramar el diumenge dia 30. Visitaren aquell santuari d'arts i cultura que era la casa de Lluís Salvador; i tingueren un esplèndid dinar servit per la cuina del Gran Hotel de Palma. En definitiva, una inoblidable excursió de la qual ens ha quedat un record a la *Revista de Menorca* escrit per Llorenç Lafuente Vanrell, aleshores secretari de l'Ateneu.

Jo esper haver-vos animat a estimar l'arxiduc; i a estimar Menorca com ell ho va fer: excel·lent les bel·leses paisatgístiques de l'illa i propagant els valors ambientals de la nostra geografia. Una sensibilitat aquesta que avui és fàcil, molt fàcil d'exhibir, però en la qual ell s'hi va adelantar cent anys, donant-nos exemple d'amor al país.

Ens pertoca sentir-lo com a intel·lectual que pertany a la nostra tradició, perquè la magnífica obra que enllestí forneix la nostra pròpia cultura. Voldria que l'Any de l'Arxiduc esdevengui no un oficialisme distant, imposat de dalt a baix, sinó el punt de partida per incorporar-lo al nostre avenç cultural més preuat.

Lluís Salvador d'Àustria morí a Brandeis, capital de la Bohèmia central, el 12 d'octubre de 1915. Sols feia un any que havia abandonat Miramar, finint així quasi 50 anys de forts i emotius lligams amb les Illes Balears. Amb tota la pompa fúnebre adient a la seva reialença condició, fou enterrat en aquelles terres de l'actual nació txeca. La mort biològica, però, no pogué soterrar-ne una vida alhora fructífera i modèlica d'estudi i treball científic. L'obra, la tenim per sempre a la nostra mà. Feim honor a l'honor de l'arxiduc estimant en ell –no pas la condició imperial i reial del seu bressol–, sinó la tasca intel·lectual en favor de la qual havia optat, en una demostració alligonadora que la màxima condició humana s'assoleix en el saber i no, de cap manera, en l'atzar de la sang o dels orígens socials.

Moltes gràcies.

PEDRO Mª CARDONA, MARINO E HIJO ILUSTRE DE MAHÓN (*)

EUSEBIO LAFUENTE (**)

I.- LA GENERACIÓN DEL 98

En 1898, España se encontraba, muy a su pesar, en guerra con los Estados Unidos.

¿Por qué? Pues porque los americanos deseaban eliminar la presencia española en Cuba y Filipinas. Aparentemente para dar la independencia a estos países, pero en realidad para incluirlos en su esfera de influencia. No fue la primera vez, ni la última, que bajo hermosas ideas de libertad se han escondido ambiciones en muy diversas esferas.

El pretexto para iniciar esta guerra fue la voladura del acorazado «Maine», de los Estados Unidos, fondeado en La Habana¹, que los americanos achacaron a un ataque español. Han hecho falta muchos años para que la Historia proclamara la verdad: la catástrofe se debió a una explosión interna. Para llegar a esta conclusión bastaba desde el primer momento con el sentido común. ¿Qué interés podía tener España en provocar un conflicto con un país mucho más poderoso que nosotros y qué ventajas podíamos obtener de un hecho así?

De nada sirvieron las protestas de inocencia de España; a los americanos no les convenía reconocer la realidad y la guerra fue inevitable².

(*) Conferencia pronunciada en el Ateneu Científic, Literari i Artístic de Mahón el 16 de diciembre de 1994. Acto organizado por la Real Liga Naval Española.

(**) Doctor Ingeniero de Caminos, Canales y Puertos. Historiador.

¹ 16-II-1898.

² 18-IV-1898.

Y así nuestra nación, cuando ya no tenía bastante poder, es decir, envergadura económica suficiente para sostenerse en países entonces tan alejados, se vio metida en un conflicto que no podíamos ganar. Para ello habríamos necesitado escuadras más numerosas y más modernas, ejércitos bien equipados, buenos suministros, flotas de transporte, medios auxiliares. Es decir, dinero, dinero y dinero, según la histórica y conocida frase; mucho más del que teníamos.

Sólo dispusimos del heroísmo de nuestros hombres, que derrocharon su sangre, intentando suplir con su coraje la falta de medios, como la Historia nos enseña. Una historia escrita no sólo por españoles.

Un buen ejemplo para señalar la desproporción de las fuerzas en presencia, es la batalla naval de Santiago de Cuba.

Los norteamericanos tenían en su costa, a sólo 80 millas de la isla, la escuadra del almirante Sampson, superior a la nuestra, y un ejército de 100.000 hombres al mando del general Miles. Tan pronto se declaró la guerra, la escuadra estadounidense apareció a la vista de La Habana, estableció el bloqueo en toda la costa de Cuba, y bombardeó Matanzas³ y San Juan de Puerto Rico⁴ intentando un desembarco en Pinar del Río⁵.

El 19 de mayo llegó a Santiago de Cuba la escuadra española mandada por el almirante Cervera; 4 cruceros y 3 destructores⁶.

Esta formación se encontraba en Cabo Verde cuando le llegó el 19 de abril la orden de trasladarse a Cuba. El 20 de abril tuvo lugar a bordo del «Colón» junta de jefes, tomando el acuerdo de exponer al ministro de Marina la imposibilidad de vencer a la escuadra americana; el 23 se celebró junta de generales en el ministerio de Marina, decidiendo que dicha escuadra se trasladase a Cuba, lo que se realizó el 29, «convencidos sus tripulantes de que iban a un sacrificio estéril» como nos dice, literalmente, Ángel Salcedo Ruiz⁷.

Nuestra escuadra llegó el 2 de mayo a Port de France (Martinica), y allí no se encontraba el repuesto de carbón que el Gobierno le había prometido, 5.700 Tm. Se trasladó a Curaçao donde sólo pudo carbonear 300 Tm; es todo lo que encontró.

Por lo tanto la escuadra, falta de combustible, tuvo que detenerse en Santiago de Cuba, sin poder llegar a La Habana.

Este primer ridículo fue la campanada de aviso de lo que iba a suceder después. La escuadra yanqui bloqueó inmediatamente el puerto de Santiago y empezó a bombardear la plaza. Los buques norteamericanos, entre otras ventajas sobre los

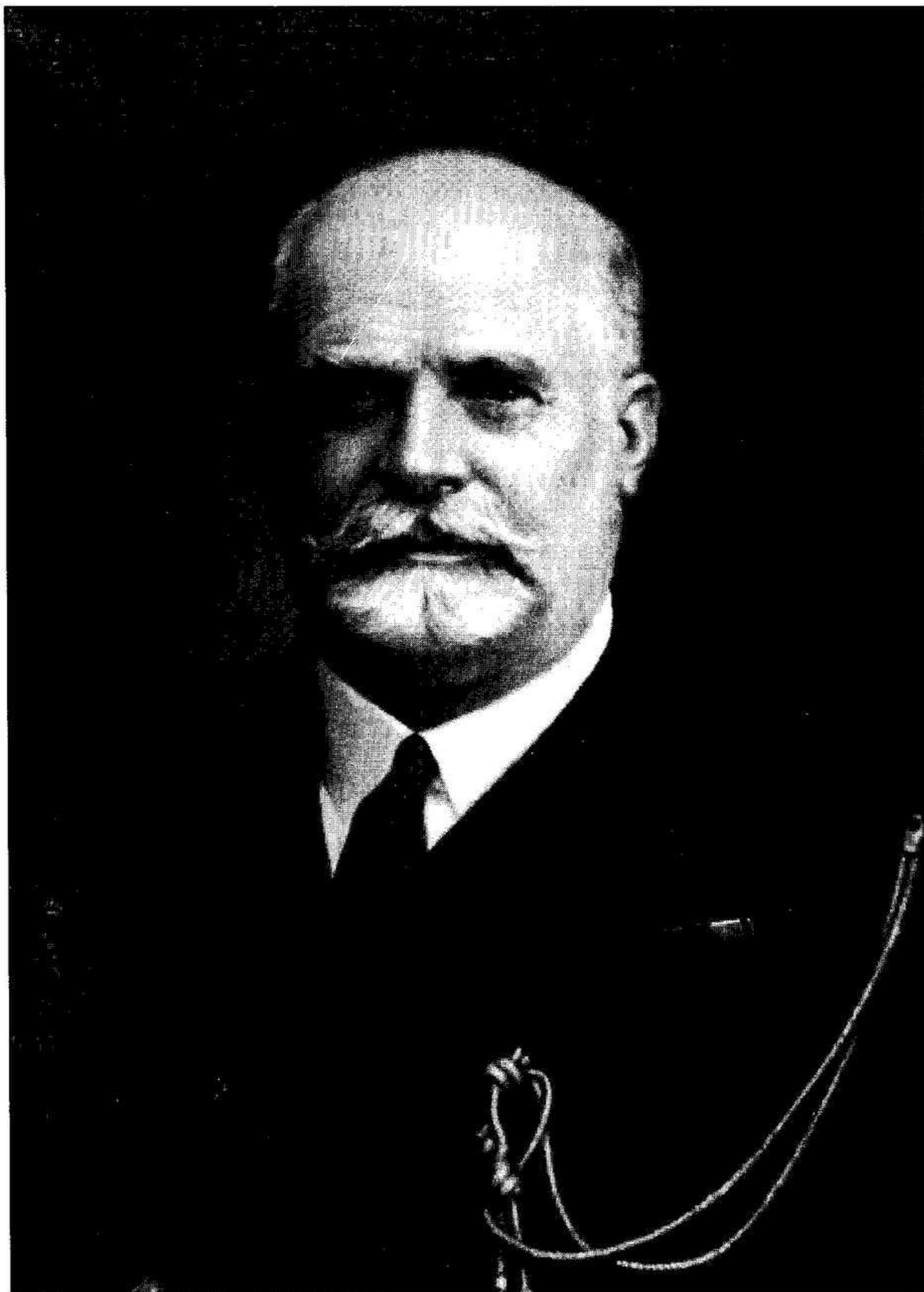
³ 27-IV.

⁴ 9-V.

⁵ 13-V.

⁶ Cruceros Infanta María Teresa, Cristóbal Colón, Vizcaya y Almirante Oquendo. Los destructores al mando de Villaamil.

⁷ Ángel Salcedo Ruiz. *Historia de España*. Madrid, 1914. En nuestra exposición utilizamos con frecuencia las ideas y narraciones de este notable historiador.

D. Pedro M. Cardona.

nuestros, disponían de una distancia de tiro superior a la de los españoles, de forma que les bastaba situarse fuera de nuestro alcance para disparar con toda impunidad.

El 2 de julio el general Blanco desde La Habana ordenó que la escuadra saliera del puerto de Santiago, a pesar de haber expuesto varias veces el almirante Cervera la aplastante superioridad del enemigo. Por lo tanto la escuadra se hizo a la mar el día 3, y a medida que nuestros barcos iban saliendo eran destruidos con rapidez por los norteamericanos. Murieron marinos tan ilustres como Villaamil y Lazaga, y 348 triplantes. Fueron heridos Coucas, Eulate y 160 oficiales y marineros. El resto, hasta 1.600, quedaron prisioneros, incluido el almirante Cervera. Los americanos tuvieron un muerto y dos heridos.

En resumen; la batalla naval de Santiago de Cuba no fue tal batalla, sino un cómodo ejercicio de tiro al blanco de los americanos.

La noticia de que en pocas horas había sido aniquilada esta escuadra cayó en España como una bomba. La opinión pública no estaba bien informada de nuestra inferioridad ante el enemigo.

Es cierto que esta opinión pública clamaba por la acción, pero no es menos cierto que el deber de esos dirigentes era ponerse en pie y explicar con sinceridad aunque no gustara, cuál era la situación real.

Mantener a la gente correctamente informada, en vez de equivocarla, es tal vez el primer deber de todo gobernante.

Volvamos a Cuba. Mientras la escuadra, disciplinadamente, salió hacia su prevista destrucción, el ejército de tierra también llevaba a cabo hombradas inverosímiles.

Recordemos que el 1º de julio la división americana mandada por Lawton, con 6.500 hombres, atacó el Caney, defendido por 419 soldados al mando del general Vara de Rey. Los americanos no pudieron ocupar la posición hasta que quedaron sólo 80 españoles vivos, y muerto heroicamente el general, que por cierto es antepasado del que fue el último General Gobernador de Menorca, nuestro amigo Martínez Vara de Rey.

No tenemos tiempo para extendernos más sobre esta guerra, que me interesa mucho, porque a ella fue voluntario, como primer teniente, mi abuelo Eusebio, que también pasó lo suyo en ella.

Con lo dicho hemos querido explicar los orígenes del pesimismo general que se extendió por toda España a raíz de la pérdida de Cuba y Filipinas. Para muchos españoles supuso el amargo despertar de los sueños irreales de una grandeza que ya no teníamos, porque nos faltaba la capacidad económica para respaldarla. Y, como otras veces, pasamos de un exagerado entusiasmo a un pesimismo exagerado.

En ese año del que hablamos, un joven de 26, que llevaba 7 en la Armada, observaba con la mayor atención los sucesos que hemos mencionado. Le interesaban mucho como marino, y como español. Se trataba de D. Pedro Mª Cardona y Prieto. Poseía una privilegiada inteligencia y una gran capacidad de trabajo. Fue el número uno de su promoción, y cuando navegaba como alumno en el buque-escuela la corbeta Nautilus, a propuesta de su director pasa a ser profesor de sus compañeros los guardias marinas⁸.

Yo me imagino la atención con que este hombre leería en la prensa las encontradas opiniones sobre el futuro de España, y los discursos de los políticos en el Parlamento, y escucharía las conversaciones de los cafés, a que tan aficionados somos los países meridionales.

Mientras tanto, había prestado servicio en el apostadero de Filipinas, navegando por dichas aguas a bordo de los cruceros «Juan de Austria» y «Reina Cristina». Y con la «Nautilus» estuvo en Cuba, Puerto Rico, Montevideo y otros puntos de América.

Cardona no se desanimó por la catástrofe colonial, ni perdió el tiempo. En 1900 desembarca para ampliar estudios en la Escuela de Aplicación. Simultáneamente consigue el primer premio, (un regalo de la Reina Regente), en el Certamen Naval de Almería, presidido por el almirante Cervera, que había convocado la Sociedad Económica de Amigos del País, para preparar las bases del futuro desarrollo marítimo español; concurren a este certamen ilustres marinos.

Vale la pena destacar un hecho: el que la mencionada Sociedad actuara nos demuestra que frente al desánimo de muchos no faltaron quienes se pusieron inmediatamente al trabajo para el resurgir de España. Estos hombres animosos aparecen en diversos estamentos de la sociedad. Y un grupo de escritores jóvenes y brillantes apoyan esta actitud: Maeztu, Pío Baroja, Azorín, Valle Inclán, etc., que están en los orígenes de lo que luego se ha llamado la «edad de plata de la literatura española»⁹. Es obligado mencionar a Joaquín Costa y su doctrina europeísta, su política hidráulica y agrícola. Nace así la Escuela de los «regeneracionistas», sobre los que no hay espacio aquí para hablar de ellos como se merecen.

Pero sí debemos señalar un aspecto: hay una cierta similitud entre el pesimismo

⁸ D. Juan Llabrés Bernal. Biografía de D. Pedro Mª Cardona y Prieto. Suplemento a la *Enciclopedia Espasa-Calpe* (1936-39, primera parte, págs. 193-208) Madrid. Debo a este autor, querido amigo, especialista en temas navales, muchos datos y opiniones del mayor interés. Todos hemos de lamentar que su muerte nos privara de mayor número de trabajos sobre Baleares, su tema favorito.

⁹ Con este mismo título ha aparecido recientemente un libro fruto de la colaboración de acreditados hombres de letras. Resume esta obra un artículo de Francisco Tomás y Valiente (*Saber leer* n° 78, Octubre 1994).

generalizado de la que se llamó «generación del 98» y este decaimiento del ánimo que hoy afecta a muchos españoles.

Aquí no vamos a hablar de política, pero si hemos de dar un rápido vistazo a la economía.

La política económica de un país es básica para toda acción de gobierno, y si la economía se lleva mal, lo demás no puede marchar bien. Y esto es precisamente lo que hoy sucede en España; sin que hayan servido de nada las advertencias, reiteradas durante años, de las personas y entidades más competentes. En vano han avisado los catedráticos y académicos Termes Carreró, Fuentes Quintana, Velarde Fuertes y otros especialistas bien preparados. Inútiles han sido también los informes del Banco de España, del servicio de estudios del BBV, de la CEOE, del Instituto de Estudios Económicos, del Banco Mundial, del Fondo Monetario Internacional, etc.

Y al no hacerles caso, las consecuencias de una política equivocada van cayendo sobre nosotros inexorablemente.

De esta forma, la deuda del Estado ha pasado de menos de 6 billones (españoles) en 1982, a cerca de 44 billones esperados para 1995, es decir, el 63% de nuestro P.I.B., de forma que en trece años se ha multiplicado por ocho nuestra deuda estatal. El pago de los intereses de esta enorme deuda se come una de cada cinco pesetas que recauda el Estado, y nos supone un gasto de casi 10.000 millones de ptas. por día¹⁰.

En consecuencia, no puede extrañarnos que haya naciones como Alemania y Francia que pretendan que en Europa debe haber dos grupos distintos de países, según la situación de sus respectivas economías, lo que llevaría a España a ingresar en el pelotón de los torpes.

Ante las cifras que acabamos de citar, y otras muchas para las que aquí no tenemos espacio, es natural que la preocupación y el desánimo calen en muchos de los que poseen una visión más completa de nuestra economía. Este pesimismo no se limita, claro está, al campo económico. Julián Marías, en un reciente trabajo, dice:

«Temo que gran parte de la sociedad española se está instalando en el temple de la desesperanza»¹¹.

Y Camilo José Cela va más allá en su

«Guión para un esbozo de catástrofe»¹².

Hace pocos días Pablo Castellano, de IU, abogó por un proceso reconstituyente en línea con el regeneracionismo de 1898¹³.

Siguiendo nuestra comparación, tampoco ahora una gran parte de la opinión pública conoce la gravedad de nuestra situación económica.

No hay espacio aquí para seguir hablando de economía, tema que por sí solo

¹⁰ Diario de Economía, ABC del 27-IX-94.

¹¹ ABC.- 19-IX-94.

¹² ABC.- 14-X-94.

¹³ Coincidiendo con la presentación de su libro: *Yo sí me acuerdo*.

necesita una conferencia. Si nos hemos metido en él ha sido para describir el mundo en que se encontraba Cardona en los primeros años de su carrera, mundo al que no le faltan rasgos comunes con el de hoy.

A Cardona le tocó ser un hombre de la generación del 98. Pero nunca figuró entre los pesimistas.

Por mi parte, quiero decir que soy de los que creen que si el momento actual de la economía es malo, la situación tiene arreglo, si nos ponemos en serio a la tarea, y que, a pesar de la marejada reinante, podemos entre todos desatascar el carro.

II.- CARDONA HASTA 1917

Volvamos a Cardona. El premio a su informe que hemos mencionado aumenta el prestigio que ya tenía. Por ello, al año siguiente (1901), al prepararse el Congreso Marítimo Nacional, se le comisiona para llevar al mismo las ideas y los planes de la Marina de Guerra. No olvidemos que en dicho año Cardona era alférez de navío, que equivale a teniente en el Ejército. Que se le dé con esta graduación un encargo de tal envergadura, nos da idea de la confianza que se había ganado.

En 1904 asciende a teniente de navío y embarca en el «Cardenal Cisneros». Luego se le destina a la estación torpedista de Mahón, donde se dedica a estudiar a fondo los torpedos, y en ese campo da una nueva prueba de su capacidad de estudio y de creación. No hay espacio aquí para entrar en detalles técnicos, limitándonos a copiar un párrafo de su biógrafo el almirante Riera, quien nos dice:¹⁴

«(...) y él, en fin, creó un servicio de torpedos nuevo, sobre bases nuevas (...).»

Vemos que Cardona sobresalía en todos los campos en que actuaba.

Sus triunfos continúan. Cuando el almirante Ferrándiz proyecta una reorganización completa de nuestra Marina, somete sus planes a una «Comisión compuesta por las principales mentalidades de la Armada», según la frase del especialista en temas navales D. Juan Llabrés Bernal¹⁵. Cardona forma parte de esa comisión, que prepara el proyecto que debía llevarse al Parlamento. Por lo tanto es justa la frase de Llabrés Bernal cuando dice que le cupo parte

«(...) no pequeña en la labor de restauración de nuestra marina militar, llevada a cabo por entonces»¹⁶.

Por esta época, el exceso de trabajo hace enfermar a nuestro paisano, lo que en 1910 le obliga a pasar a un destino más tranquilo en la Ayudantía de Marina de Sada

¹⁴ Acto de proclamación de Cardona como Hijo Ilustre de Mahón en el Ayuntamiento, julio de 1923.-
Recogido en la *Revista de Menorca* de dicho mes y año.

¹⁵ Obra citada.

¹⁶ Obra citada.

(La Coruña). Luego embarca en el cañonero «doña María de Molina», navegando por el Sur de España y Canarias, y después en el crucero «Reina Regente», con el que navega por los mares de Europa. A continuación manda un torpedero, y en 1913 es destinado como segundo comandante a la Estación Torpedista de Mahón, donde permaneció siete años.

Durante este tiempo, introduce importantes mejoras en las defensas submarinas de nuestro puerto. Pero se ocupa además de una tarea de la mayor importancia: cuando el almirante Miranda consigue que sea realidad la Ley de Bases Navales, designa a Cardona para crear la de Mahón, la misma que éste ya pedía en sus informes al Congreso Naval de 1901. De modo que Cardona pone solemnemente la primera piedra de la Base Naval de Mahón el 23 de marzo de 1916. En 1917, con otros oficiales de nuestra Armada viaja a Alemania para estudiar las bases navales de dicho país. Ese mismo año asciende a capitán de corbeta, y en noviembre se le nombra jefe de la Base Naval de Mahón, que se estaba construyendo.

Este cargo le exigió mucho tiempo, pero eso no le impide dar conferencias en nuestro Ateneo, y escribir en su Revista al mismo tiempo que gestionar activamente el dragado del puerto, e intervenir en el conflictivo y resbaladizo tema de la pesca de Menorca, que le proporcionó importantes disgustos, y del que salió lo bastante bien como para que los pescadores de Fornells solicitaran que una plaza de este pueblo llevara su nombre.

Dentro de la actividad que desplegó para la más rápida construcción de nuestra Base Naval, debemos decir que contrató los servicios del ingeniero de Caminos, Canales y Puertos D. Juan Seguí, que acababa de terminar entonces su carrera. Le encargó el estudio y realización del abastecimiento de agua a la Base. El que os habla ya escribió sobre este ingeniero. Aquí diremos solamente que la instalación fue un éxito, y la zona de toma elegida resultó un acierto.

Hasta aquí hemos descrito sucintamente la trayectoria de Cardona, que es justo calificar de extraordinaria y brillante. Pero es a partir de este momento cuando le espera la misión más importante de su vida, la que le llenará de gloria. Porque se le va a encargar de la creación de la Aeronáutica Naval Española.

III.- ALGUNAS DE SUS RAÍCES MENORQUINAS

Pero antes de entrar en este tema, vamos a hablar un poco de los antepasados de Cardona, de sus viejas raíces menorquinas, entre las que encontramos algunas que al que os habla le son muy queridas, porque son también suyos seis de los primeros ocho apellidos de nuestro hombre.

Debo a D. Marcelino Mir y a su hermana Dª María abundante información sobre los más próximos antepasados de Cardona; no hay espacio aquí para incluir todos los datos que me han suministrado.

Nacido en Mahón el 25 de septiembre de 1872, es hijo de D. Juan Cardona y Neto, mahonés, coronel de Infantería de Marina y entonces comandante de Marina de Menorca. Como luego veremos, no son pocos los Cardona menorquines que pertenecieron a la Marina de Guerra.

Su madre es D. Antonia Prieto y Caules, hermana de los muy conocidos Antonio y Rafael. El primero, ingeniero de Caminos y Académico, ha sido objeto de numerosos estudios biográficos y reseñas. Rafael era político y fue diputado. Vivía en esa casa grande que aún se conserva a la entrada de Sant Lluís, a la que se llama «Can Caules». A ellos pertenecía la finca llamada «Son Pons» de Ferreries.

Los abuelos paternos de nuestro biografiado son D. Pedro Cardona y Moncada y Dª Constanza Netto y Netto, ambos de Mahón, y los maternos D. Antonio Prieto Alimundo, abogado, y Dª Francisca Caules y Pons, también mahoneses.

Y sobre algunos de estos apellidos, resumiendo mucho, podemos señalar:

Cardona

Ramis nos dice¹⁷ que el primero que llega a Menorca es Pedro de Cardona, procedente de la conocida familia catalana, que viene a la conquista de la isla con Alonso III en 1287. El rey le concede heredad aquí y se establece en Mahón.

A su hijo Antonio se le reconoce oficialmente el título de Ciudadano Militar, que en aquella época representa el escalón superior de la nobleza no titulada.

Mucho más tarde, en el siglo XVI, es descendiente suyo Simón de Cardona, cuyos hijos Francisco y Gabriel murieron en el sitio de Mahón por Barbarroja. Después de ello, se nombra a Simón de Cardona capitán de la gente de armas de Mahón.

Sigue a continuación una serie de Cardonas que se distinguen como militares dentro y fuera de Menorca; brillan especialmente Miguel de Cardona y Marot, natural de Mahón, que llega a Maestre de Campo, es gobernador del Valle de Arán, castellano del castillo de Benasque, etc. Y en 2 de abril de 1650 es nombrado caballero de la Orden de Santiago, distinción que el 14 de octubre de 1665 alcanza también su hijo Miguel Leonardo de Cardona y Rentería, teniente general de la costa de Granada, etc.

Cuando, en 1691, se teme en Menorca la invasión de la isla, el capitán Antonio Cardona es nombrado Sargento Mayor de los batallones de las villas foráneas, es decir, Mahón, Alayor y Mercadal, con general aprobación¹⁸.

El apellido Cardona se extiende mucho por Menorca, y es natural que con el paso de tantos años sea muy distinta la suerte y el brillo de unos y otros. Junto a los extraordinarios personajes citados, encontramos muchos que no han descollado.

¹⁷ Juan Ramis y Ramis.- *Varones ilustres (etc)*. Mahón, 1817. Reeditado en 1989 por Ediciones Nura y Editorial Sicoa.

¹⁸ Antonio Ramis y Ramis *Noticias relativas a la isla de Menorca*, Cuaderno V Mahón, 1829. Reeditado en 1985 por Ediciones Nura.

En el siglo XVI existían en el término de Mahón diversas ramas de esta familia: los Cardona de Binifadet, los de Mussuptà, de Matxani y de Torelló, nombres todos ellos de fincas relativamente próximas entre sí, lo que parece indicar la importancia de las primitivas posesiones, luego repartidas. Todas estas ramas de los Cardona entraban en las insaculaciones para cargos públicos, y la de Binifadet lo hacía por el brazo mayor. Muchos de ellos vivieron de la agricultura.

A quienes sean aficionados a reunir antecedentes familiares, y al investigar se encuentren con antepasados que han sido modestos labradores e incluso «missatges» o «bracers» (braceros) permítanme recordarles que, en contra de una opinión muy extendida, ser hidalgo es perfectamente compatible con la práctica de casi todos los oficios, incluido por supuesto el de la agricultura. El error procede de confundir las normas por las que se rigen dichos hidalgos, que por cierto constituyen el 30% de los apellidos españoles, con las que se aplican para ingresar en las órdenes de Caballería, que es algo muy distinto.

Si entre los Cardona aparecen numerosos militares, tampoco han faltado los marinos.

El padre de nuestro biografiado se llamó D. Juan Cardona y Netto, nacido en Mahón¹⁹.

Siendo coronel de Infantería de Marina fue destinado a Mahón como «comandante militar de Marina de la provincia de Menorca, y capitán del puerto de Mahón»²⁰. Su muerte fue trágica, causada tal vez por los profundos disgustos que le produjo uno de los hermanos Prieto y Caules.

Con anterioridad encontramos un Miguel Cardona y Moncada, mahonés²¹, alférez de fragata en 1837, hijo de Dª Ana Moncada y Morro, hermana de mi cuarta abuela. Sus cuatro hijos ingresan también en la Armada²².

Más antiguo todavía es Francisco de Cardona, de Mahón²³ que siendo alférez de navío y «Piloto de ambos mares», ve ingresar en la Marina a su nieto, Francisco Cardona y Alimundo, nacido en Mahón, hijo de otro marino: Francisco Cardona, alférez de navío y piloto.

No podemos aquí, por falta de tiempo, hablar más de todos estos marinos, de los que aparecen muchos datos en la magnífica obra de D. Dalmiro de la Válgoma y el barón de Finestrat^{24, 25}.

¹⁹ El 16-V-1826.- Este dato y muchos de los siguientes nos los da su Hoja de Servicios, facilitada por el Archivo Militar de Segovia.

²⁰ Aunque en algún trabajo se le titula Capitán de Navío eso no consta en su Hoja de Servicios, lo cual tampoco es concluyente.

²¹ Nacido el 18-I-1803.- En 1837 y siguientes vivía en Algeciras.

²² Uno de ellos, Pedro Cardona Pérez, es apadrinado por nuestro D. Pedro Cardona, entonces Teniente de Navío, para su ingreso en la Armada.

²³ Nacido el 26-XI-1798.

²⁴ Se titula *Real Compañía de Guardias Marinas y Colegio Naval*.- Siete tomos.

²⁵ Diremos por último que mi familia enlaza con la de Cardona varias veces; la primera en 1675.

Prieto

Este apellido, que en Menorca se transforma con frecuencia en Preto, está en la isla por lo menos desde los primeros años del siglo XVII, ya que, en 1618, Francisco Preto menor (lo que puede indicar la presencia además de su padre o de su hermano mayor), militar del castillo de Sant Felip, figura en el documento por el que varios de estos soldados solicitan que se les abonen las pagas que se les deben.

Entonces no era raro que el servicio en ese castillo se transmitiera de padres a hijos, y así sucede con los Prieto, que en la documentación oficial hacen constar su condición de «miles», es decir, pertenecientes al estamento militar²⁶.

Netto

Este es un viejo apellido salmantino cargado de historia, de la que aquí no vamos a hablar. Su nombre original, Nieto, pasa pronto en Menorca a Neto y más tarde Netto.

El primero que llega a nuestra isla es Francisco Nieto, quien, después de haber participado en la batalla de Lepanto (1571) y en la toma y posterior pérdida de La Goleta, es destinado al castillo de Sant Felip, donde casa en 1584. En la carta dotal a su mujer tiene buen cuidado de precisar su condición de «miles».

Sobre este Francisco Nieto y su descendencia se ha escrito bastante en Menorca²⁷, por lo que no decimos más. Sólo añadiré que su sortija, que ha sobrevivido a varias catástrofes y robos, es la que llevo ahora en mi mano.

Caules

Hay documentos que acreditan su presencia en el siglo XVII en Mahón, donde entraba en las insaculaciones para cargos públicos²⁸.

Moncada

Familia sobradamente conocida. La rama menorquina procede de los de Mallorca, los cuales habían llegado a dicha isla acompañando a D. Jaime I cuando éste la toma a los musulmanes en 1229. Allí recibieron importante heredad. La rama mallorquina de los Moncada llega a Menorca a principios del XVIII. En 1795,

²⁶ A través de una boda en el castillo de San Felipe mi familia enlaza con los Prieto en 1712.

²⁷ Entre otros:

- Juan Seguí y Rodríguez: El primer Nieto en Menorca.- *Revista de Menorca*, 1898 (2 artículos).
- Lorenzo Lafuente Vanrell: Las tres cruces.- *El Bien Público*, 1933.
- Fernando Martí Camps: Notas genealógicas de las familias Quadrado y Nieto.- *Revista de Menorca*, 1946.
- Adolfo Castillo Genzor: Cien sortijas para cien héroes. *Revista 12 de Octubre*.- Cuarto centenario de la batalla de Lepanto.

²⁸ Juan Ramis y Ramis: *Varones ilustres (etc)*, Mahón, 1817. Antonio Ramis y Ramis: *Noticias (etc.)*. Cuaderno V.- Mahón, 1829. Reeditado, como ya se ha dicho.

D. Jaime Moncada, Tesorero de Ejército de la isla de Menorca, se preocupa de obtener la certificación de la antigüedad, nobleza, etc. de su apellido²⁹.

No hay espacio aquí para hablar más de los antepasados de Cardona, que fue siempre fiel a su origen menorquín; su cariño a Menorca se traduce en muy diversas acciones, desde procurar que se le destinara a Mahón el mayor tiempo posible, hasta decorar con muebles de estilo inglés-menorquín la cámara del «Dédalo» cuando él lo mandaba, pasando por sus escritos y conferencias sobre Menorca; lo mismo hace un estudio de valoración estratégica y táctica del puerto de Mahón, que escribe sobre nuestro folklore, o las trombas marinas sufridas por nuestro puerto, o las repercusiones sobre Menorca del nuevo contrato de comunicaciones marítimas. Escribe también sobre la Sociedad Española de Salvamento de Náufragos en Menorca y se ocupa de celebrar las bodas de plata de nuestro Ateneo.

Sobre sus trabajos nos hablan Miguel Barber Barceló en su *Ensayo de Bibliografía*³⁰ y luego Mª Luisa Canut en su análisis de nuestra *Revista de Menorca*³¹.

IV.- LA AERONÁUTICA NAVAL

Casi todo lo que he podido aprender sobre la Aeronáutica Naval, se lo debo a D. Francisco Porcel, quien, además de darme otros datos, me prestó los dos tomos de la *Crónica de la Aeronáutica Naval Española*, de D. Rafael de la Guardia y Pascual de Pobil, obra completísima y difícil de encontrar³².

Al tesón del Sr. Porcel se debe en gran parte la localización de un retrato de D. Pedro en Madrid³³ y es probable que, gracias al general D. Luis Alexandre, tengamos pronto una copia de este retrato en el Museo Militar de Calacorp, esa obra excepcional que ha desarrollado D. Francisco Fornals, una de las figuras clave de la historia menorquina. Fornals aún no ha completado sus planes de actuación y espero que pronto veremos nuevas y muy importantes realizaciones.

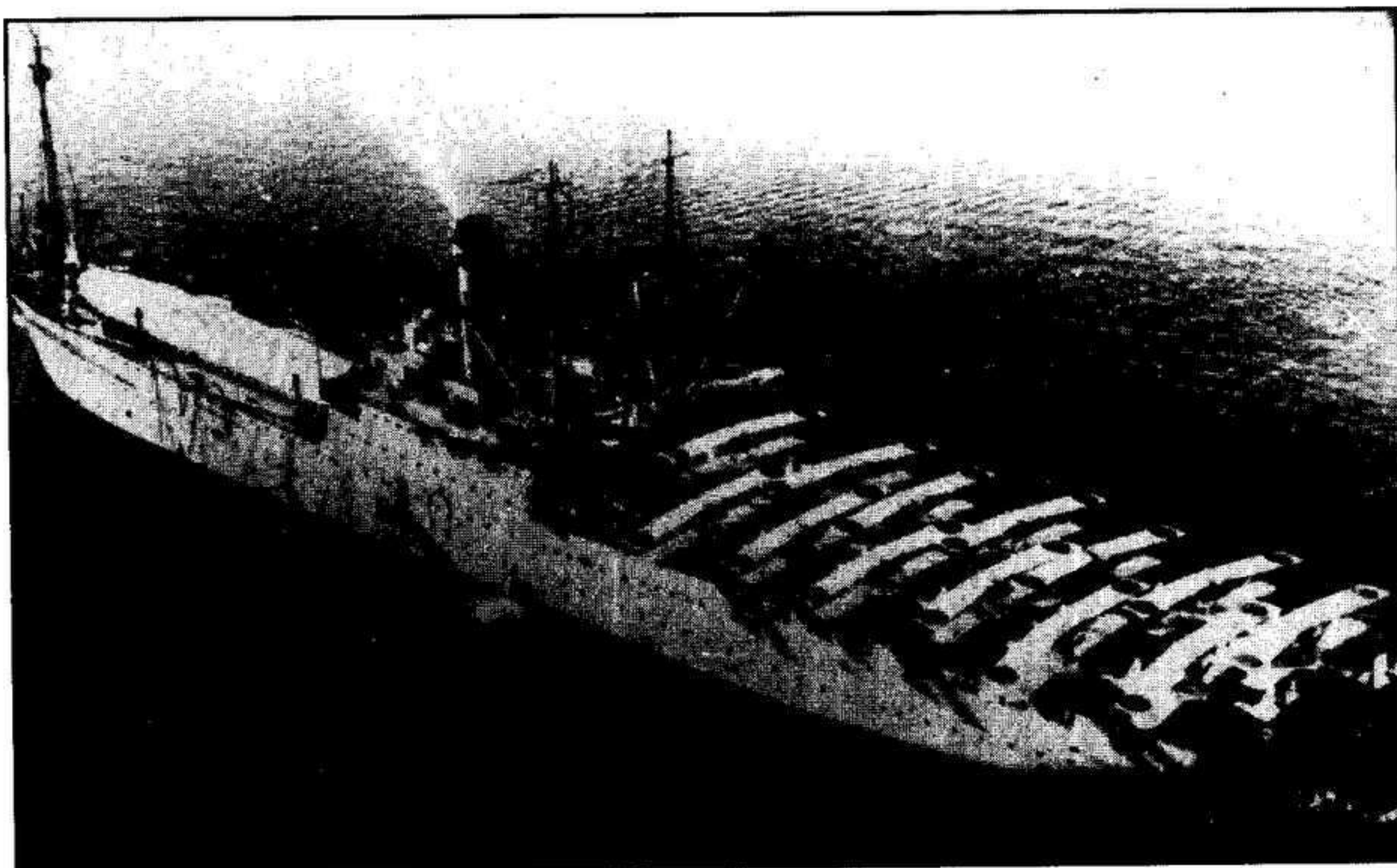
²⁹ Según documentación original de la época que obra en mi poder. Mi familia enlaza con los Moncada dos veces, la primera en 1772.

³⁰ Miguel Barber Barceló: *Ensayo de bibliografía menorquina*. Cinco tomos, Mahón, años 1967 a 1987. Los tres primeros tomos reeditados por Ediciones Nura y Editorial Sicoa.- Menorca, 1992.

³¹ Mª Luisa Canut: *Revista de Menorca. Catálogo de materias e índice cronológico 1888 a 1989*. Menorca, 1991. Ediciones Nura y Editorial Sicoa.

³² Editora Nacional, 1971. Madrid.

³³ En el Cuartel General del Aire.

El "Dédalo" con hidroaviones en la cubierta. (Fotografía cedida por el Museo Naval).

Veamos ahora: ¿Qué es eso de la Aeronáutica Naval?

Alrededor de 1915, la Marina española sentía la necesidad de contar con aviación propia, como ya estaban haciendo otros países europeos, convencidos de que algunas misiones aéreas, por ejemplo la exploración en la mar y el envío de informaciones a los buques en acción, serían más efectivas si se realizaban por la Marina.

De modo que en 1917 se crea esta actividad³⁴. Se pensó en tres estaciones aeronavales importantes: El Ferrol, Cádiz y Cartagena y estaciones secundarias en las Rías Bajas y Mahón.

En abril de 1918 el Estado Mayor Central elige a D. Pedro, que acababa de ascender a capitán de corbeta, para que estudie y proponga el futuro de la Aviación Naval. En esos momentos nuestro paisano estaba considerado uno de los oficiales más distinguidos de la Armada y se le había nombrado ayudante honorario de S.M. el Rey, quien, como luego veremos, le apreciaba mucho.

Al darle este encargo, era jefe de la Base Naval de Mahón y de la estación Torpedista³⁵.

A mediados de julio de 1920 el capitán de corbeta Cardona, acompañado por los comandantes ingenieros navales Suances y Franco, dos nombres que luego pasaron

³⁴ Siendo ministro de Marina el contraalmirante D. Manuel de Flórez y Carrió, D. Alfonso XIII firmó el decreto en 13-IX-1917.

³⁵ Se le nombra Auxiliar de la 2ª Sección del Estado Mayor Central, continuando en comisión, con la jefatura de nuestra Base Naval.

a la Historia, viaja a Inglaterra, Francia e Italia para estudiar lo que ya se estaba haciendo en aquellos países en el campo de la aeronáutica naval.

Y en octubre, se le nombra además comandante del contratorpedero «Audaz», que queda asignado al servicio de la Escuela.

Este buque formaba parte de dos series de contratorpederos que por sus acciones se hicieron muy populares en España:

Una la componían el «Horror», el «Terror», y el «Furor».

La otra serie estaba compuesta por el «Valiente» el «Audaz» y el «Temerario» y salían constantemente en la prensa.

En una capital de provincia vivían tres hermanas casaderas, ninguna demasiado agraciada por la naturaleza. Sus «amigas» les pusieron de apodo el Horror, el Terror y el Furor. Las tres se casaron y, naturalmente, a los maridos se les bautizó como el Valiente, el Audaz y el Temerario.

Un joven tercer secretario de la embajada Española en Londres contó esta anécdota en una cena en nuestra legación londinense. Observó algunas caras de circunstancias. Después de la cena consultó con el embajador:

- «No sé si he cometido alguna inconveniencia».

- «No tiene importancia», le contestó su jefe. «Mi mujer es el Furor y yo soy el Temerario».

Volvamos a la Aeronáutica. Sobre Cardona y sus colaboradores cae el peso que representa siempre la tarea de hacer algo absolutamente nuevo. Hay que crear la organización, formar al personal, hacer las instalaciones, adquirir el material, etc. Diremos de paso que, entonces, un hangar desmontable de 28x28 ms valía 18.000 ptas.

De modo que D. Pedro se encara con todas las dificultades que caen sobre los pioneros: recordemos que los aviones de la época, de poca potencia, escasa velocidad y reducida altura de vuelo, ya hacían bastante sosteniéndose en el aire; si sus maniobras eran arriesgadas siempre, más difícil resultaba en el caso de los hidros y con más razón si la mar estaba movida.

Más de un hidro, al amarrar, perdió toda su panza, de chapa de madera, en el encontronazo.

Pensemos que había que crear además una maestranza de buenos mecánicos que pudieran atender los motores y las frágiles estructuras de los aparatos.

La cosa no se paró ahí porque, con buen acierto, se empezaron a fabricar motores de aviación en España, y luego aviones, lo que supuso nuevos problemas.

Aquí no hay espacio para dar una idea de las dificultades que presentó la creación de la Aeronáutica Naval y su Escuela, que se instala provisionalmente en Barcelona. Basta citar, como ejemplo, que el Prat del Llobregat, donde se monta el aeródromo, estaba seriamente afectado por el paludismo y se tardaron diez años hasta que el Dr. Figueras, con el decidido apoyo de D. Pedro, consigue el saneamiento.

Quisiera copiar aquí las frases con que Rafael de la Guardia retrata a nuestro paisano:

El «Dédalo» en el puerto de Mahón. (Fotografía cedida por el Museo Naval).

«El que sería inolvidable jefe de la Aeronáutica Naval, D. Pedro Mª Cardona, de fuerte complexión y mediana estatura, poseía unas condiciones humanas y una cultura nada comunes; enérgico en extremo en ocasiones, cuando era preciso, pero con una gran dosis de bondad que conmovía las piedras. Su don de mando era absoluto, en cualquier circunstancia, por difícil que fuera, inundando el ambiente.

Hablaba sin dificultad inglés, francés e italiano, con una soltura superior seguramente a sus conocimientos de estos idiomas, no disminuyendo el ritmo del torrente de su palabra, especialmente cuando discutía».

Una carga más cae sobre D. Pedro: la creación del primer portaviones español, el famoso «Dédalo», transformando para ello un vapor mercante alemán que con otros había sido entregado a España después de la llamada «Guerra Europea» (1914-1918) en compensación por los que los alemanes nos torpedearon durante esta contienda.

D. Pedro se puso a esta tarea con sus conocidos entusiasmo y energía, y en enero de 1922 ya estaban muy avanzadas las obras en Barcelona, en el dique del muelle de Poniente.

También en enero del 22 se crea la División Naval de Aeronáutica que estaba integrada por:

- Crucero «Río de la Plata».
- Vapor «Dédalo».

- Contratorpedero «Audaz».
- Cinco lanchas tipo H.

Se nombra jefe de esta División a D. Pedro que arbola su insignia en el «Plata». Ya tiene algo más que hacer. Su grado seguía siendo el de corbeta.

En aquel tiempo la aviación militar contaba con dirigibles en todos los países en que estaba organizada.

En febrero del 22 España compra dos dirigibles semirrígidos italianos³⁶ con destino al «Dédalo» que estaba siendo preparado para llevarlos. El precio de cada uno, incluyendo el costo de las pruebas, embalaje y transporte, no llegaba a 50.000 ptas.

Mientras tanto, va creciendo el aeródromo del Prat, así como los talleres de Casa Antúnez. Y el «Dédalo» sale el 25 de febrero del dique, relleno de carbón el mismo día.

El «Dédalo» tiene que prepararse rápidamente para ir a Marruecos. Nuestra portación era un auténtico polvorín, entre el combustible para los aparatos, las municiones, etc. A principios de agosto sale para Ceuta. Como consecuencia del desastre de Annual de 1921, los moros estaban a las puertas de Melilla.

A las 3 de la tarde del 6 de agosto, habiendo salido de madrugada rumbo a Alhucemas, el enemigo cañonea al «Dédalo». Para responder, nuestro buque se acerca a tierra, para, y arría a la mar cuatro «Macchi-18» y dos «Savoia-16», que despegan y bombardean las posiciones enemigas. Esta es la primera acción de guerra del «Dédalo». A partir de este día opera a diario, bombardeando con los hidros y los dirigibles y realizando vuelos de observación.

Así permanece hasta el 13 de noviembre, último día de su primera campaña en Marruecos, donde fue felicitado por el Alto Comisario y por el comandante general de la Escuadra³⁷.

En este año de 1922 la Aeronáutica Naval es ya un servicio de la marina en pleno desarrollo. D. Pedro asciende a capitán de fragata^{38, 39}.

En 1923, a mediados de junio, D. Pedro va con el «Dédalo» a Menorca para estudiar la posible estación aeronaval.

El 18 de agosto, cuando navegaba en demanda de Cartagena, recibe telegrama ordenándole regresar a Barcelona y prepararse para otra intervención inmediata en Marruecos. Llega el 20 y empieza a embarcar hidros y respetos. Sale hacia Cartagena con seis «Macchi-18», cuatro «Savoia-16 bis», un dirigible «S.C.A.» y un globo cautivo. Dos «F-3» de bombardeo le siguen poco después en vuelo, y entra el 23 en Melilla, ya de noche, acompañado por los torpederos nº 17, 19 y 22.

³⁶ A la sociedad «Stablimento di Costruzione Aeronautiche de Roma (S.C.A.)».

³⁷ En la Orden General de la Escuadra del 6-X se citan como distinguidos a diversos miembros de la A.N. y en primer lugar al capitán de fragata Cardona por las operaciones en Marruecos durante agosto.

³⁸ Y se le confirma como Jefe de la División Naval de Aeronáutica, que desempeñaba interinamente.

³⁹ Por R.O. de 12-V-23 se le concede la cruz del mérito naval de 2ª clase con distintivo rojo. También le felicita, el 12-VII, el ministro de Marina por su actuación en Barcelona.

**El capitán de navío D. Pedro Mª Cardona en un acto social.
(Fotografía cedida por el Museo Naval).**

Tres días después, el acorazado «España» navegando cerrado en niebla, embarrancó en Cabo Tres Forcas pegado a la costa marroquí y el «Dédalo» pasó a protegerle.

De nuevo se emprende el servicio diario de bombardeo y reconocimiento, hasta el 25 de noviembre, en que deja Marruecos, obteniendo de estas acciones una importante experiencia.

Mientras tanto, el 15 de septiembre se había proclamado la dictadura del general Primo de Rivera, sobre la cual no tenemos espacio para ocuparnos aquí.

En 1923 se estaban realizando laboriosas gestiones para comprar una escuadrilla de hidros. El «Dédalo» va a Italia y coincide con un viaje allí de D. Alfonso XIII, quien de forma imprevista, sube al «Dédalo» y pregunta:

- «¿Dónde está Perico?»

D. Pedro estaba volando en uno de los hidros.

- «¡Llamadle y decidle que estoy aquí!», dijo D. Alfonso. Y para esperarle entró en la cámara de oficiales. Curioseó los cuadros colgados de los mamparos y dijo:

- «¡Aquí falta algo!»

En efecto; faltaba la caricatura del Rey, hecha por uno de los oficiales y retirada precipitadamente antes de que entrara. D. Alfonso sabía que estaba allí y pidió que se la trajeran. Puso en ella una dedicatoria con buen humor.

Mientras tanto D. Pedro había amarrado y entró en la cámara, completamente sordo a causa del estruendo de los motores en vuelo. De modo que el Rey le hablaba de unos temas y él contestaba con otros.

- «¡Cosas de Perico!», comentó D. Alfonso.

Al saltar a tierra el Rey envió a nuestro hombre el siguiente radio:

«He quedado complacidísimo del estado brillante y de la eficacia de la Aeronáutica Naval y deseo se propague a todo el personal. Alfonso Rey».

El 18 de junio de este mismo año el «Dédalo» llega a Mahón.

Dos días después despegó un hidro pilotado por el teniente de navío Cervera, llevando de Observador a D. Pedro. En un segundo vuelo, minutos más tarde, se estrella llevando de observador a Suárez de Tangil, contador de navío. D. Pedro y otros compañeros llevaron a hombros los ataúdes en el cementerio de Mahón, y de ello ha quedado una fotografía⁴⁰.

Todavía en reparación, se llama al «Dédalo» con urgencia para volver a Marruecos, llegando a Ceuta el 1º de agosto. Ese mismo día, D. Pedro aterriza en Tetuán en un «Supermarine» y se presenta a las autoridades militares. El 3 de madrugada llega frente a Uad-Lau, que tan bien conocieron nuestros hombres del Batallón Expedicionario del regimiento de Infantería de Mahón nº 63, que operó no poco tiempo en dicha zona. Poco antes del anochecer llegaron de visita «algunos oficiales de las posiciones próximas que, aparte del consabido café y copa, se ducharon, lo que seguramente fue lo que más les gustó de su visita al «Dédalo».

⁴⁰ Reproducida en la obra ya citada *Crónica de la Aeronáutica Naval Española*.

Todos los días dicho buque toma parte en acciones de guerra. Los hidros bombardean posiciones enemigas en las zonas de Uad-Lau, Kobba Darsa, Tifarunín y otras que nos son familiares a los que hemos estudiado las operaciones de nuestro Batallón Expedicionario, y hemos podido visitar algunos de estos lugares. El 14 de agosto el dirigible regresa de Tiguisas habiendo recibido 31 impactos de bala.

Mi padre, que formaba parte de dicho Batallón, relata en una de sus «Charlas Marruecas» su cena en el «Dédalo» el 6 de agosto, en unión del teniente coronel Colorado, del comandante Moysi y del teniente Pascual, invitados por D. Pedro. También nos comenta en dicha «Charla» que dos días antes, en la posición de Tisgarín, los oficiales estaban cenando, no muy prudentemente, sobre el parapeto. De pronto sonaron dos o tres «pacazos». Y dice sobre esto mi padre:

«Pero en el momento de los disparos (...) un proyector del «Dédalo» enfocó el valle e iluminó casualmente el espacio entre Tisgarín y Kobba Darsa en que estaban los «pacos», los cuales desaparecieron inmediatamente».

Tal vez alguno de estos oficiales debió su vida, en aquella ocasión, a ese casual pantallazo.

Volvamos a los hidros; el 1 de octubre muere en combate el alférez de navío Vara, primera víctima de la Aeronáutica Naval en acción de guerra. Un disparo enemigo rompe la tubería de gasolina lo que obligó al hidro a amarar a motor parado, cerca de la playa que ocupaban los moros, y a la que le acercan el viento y la mar.

Los rifeños intentaron abordar al aparato en un cárabo. Mientras el piloto probaba a reparar la avería, el observador abre fuego con su ametralladora, ayudado por el otro hidro que volaba en pareja, y que desde el aire, bombardeaba y ametrallaba al enemigo, que no logró el abordaje.

El aparato averiado pudo ser recogido por el torpedero n° 13, mandado por el teniente de navío Sartorius, que luego ocupó su lugar en la Historia, y particularmente en la de Menorca durante nuestra guerra civil. Para rescatar al hidro el torpedero tuvo que aproximarse a la costa y recibir el fuego del enemigo, al que contestaba con la artillería y todos sus fusiles. Se recogió a Vara acribillado a balazos y con su munición agotada⁴¹.

Se le concedió la Medalla Militar individual.

A la mañana siguiente, en el primer hidro que despegó, iba de observador el propio D. Pedro, para dar ejemplo, como siempre hizo.

Las operaciones continuaron hasta el 17 de noviembre en que se dio por terminado el repliegue a la línea «Primo de Rivera». Ese mismo día el «Dédalo» regresa a España después de una dura labor en Marruecos, donde los frecuentes temporales no fueron el menor enemigo para aquellos frágiles aviones.

⁴¹ *Crónica de la Aeronáutica Naval Española*. Obra ya citada.

A mediados de agosto del 24 se le reconocía a D. Pedro el título de observador naval, y nos dice La Guardia:

«No hubo nada de regalo en este merecido título».

Por falta de tiempo renunciamos a hablar de sus numerosas condecoraciones que van apareciendo al leer su Hoja de Servicios, que, como las de tantos otros Oficiales, no está completa.

El año 25 trae una nueva campaña en Marruecos. Se va a realizar el desembarco en Alhucemas, decisivo para esta guerra. El 25 de mayo se dispone que el capitán de fragata Cardona, director de la Escuela, asuma el mando del «Dédalo» interinamente por enfermedad del titular. D. Pedro se había ofrecido voluntario.

El 8-VI, al mando de D. Pedro, el «Dédalo» sale otra vez rumbo a Marruecos.

El 31 de julio ante la inminencia de las operaciones el capitán de fragata Méndez renuncia al resto de su licencia por enfermo y ocupa su puesto al mando del «Dédalo» por lo que D. Pedro se reintegra al suyo de Director de la Aeronáutica Naval.

En esta campaña hubo escuadrilla como los Macchi-24 que hizo más de 2.000 horas de vuelo en misiones de guerra, con los motores de entonces. La Aeronáutica Naval envió dos escuadrillas y un dirigible, todo ello en el «Dédalo», más una tercera escuadrilla que fue en vuelo. Los aparatos recibieron numerosos impactos.

El éxito del desembarco en Alhucemas, inclina decisivamente el resultado de la guerra a favor de España. Las operaciones duraron un año y tres meses más durante los cuales se ocuparon 39 cabilas completas y parte de otras 12, se capturaron 42.000 fusiles, 236 ametralladoras, 130 cañones y gran cantidad de munición y material.

Fue muy meritorio dominar a los rifeños, duros y aguerridos, que defendieron con valor un terreno casi siempre abrupto y que ellos conocían muy bien. Se comportaron como buenos guerrilleros. Hizo falta mucho heroísmo y muchos sufrimientos para que nuestros soldados ganaran esta guerra.

Dentro de la misma, la Aeronáutica Naval sufrió muchos accidentes en los hidros, no sólo por los numerosos impactos que consiguieron los rifeños, sino por el frecuente mal estado de la mar y el viento, y por las averías en los motores, que sufrieron un duro castigo al ser tan continuadas las acciones.

Y en noviembre, D. Pedro agrega a las que ya tenía una nueva actividad: el estudio de la utilización de paracaídas, para lo que empieza por reunir información en Inglaterra, Japón y EE.UU.

En febrero de 1926, en la Escuela de Guerra Naval de Madrid tiene lugar un ciclo de conferencias de carácter técnico, a las que asisten jefes de prestigio, y entre ellos los más altos mandos de la Marina: el Capitán General de la Armada, el jefe y el 2º jefe del Estado Mayor Central. De las 11 conferencias, 6 corrieron a cargo de D. Pedro. A la 4ª asistió el Rey, con el Ministro de Marina, almirante Cornejo. S.M. felicitó a D. Pedro.

A final de marzo, pasa a Madrid. Durante seis años había dirigido la Escuela de Aeronáutica Naval y, como nos dice La Guardia:

«(...) derrochando entusiasmo y dinamismo (...) su clara inteligencia y su peculiar manera de bien mandar quedaron para siempre presentes no sólo en la Escuela sino en cuantos le trataron, no importa con qué motivo».

V.- ÚLTIMA ÉPOCA DE SU SERVICIO ACTIVO

Su pase a Madrid da un nuevo aspecto a sus actividades. En 1926 empieza una colaboración regular en la *Revista General de Marina*⁴². A principios de 1927 se reúne en Madrid una comisión para estudiar el desarrollo del plan aeronaval con la colaboración activa de Cardona. Entre los 16 puntos del mismo, el tercero proyecta un poste de amarre en Mahón para dirigibles. En el punto 10º de un total de 45 millones de ptas., que es el presupuesto total del plan, se propone destinar 8.020.000 pesetas a la base aeronaval de Menorca.

Este plan tiene una importancia decisiva para la Aeronáutica Naval. Se aprobó en marzo de 1927.

En abril se creó el Consejo Superior de Aeronáutica, presidido por el presidente del Consejo de Ministros; se designa secretario técnico a Cardona.

A finales de 1928, D. Pedro pasa a la situación de excedente en Madrid, por cumplir la edad fijada para desempeñar solamente destinos de tierra. Esto marca un giro importante en su carrera. Menos de dos meses después, asciende a Capitán de Navío, pero, por pocas semanas, ya es demasiado tarde. Su rutilante carrera se ha quebrado.

De nuevo he de reproducir literalmente a La Guardia, que dice:

«El nombre de D. Pedro Cardona figurará destacado, en la pequeña historia de la Aeronáutica Naval, en un indiscutible primer plano. Sus dotes de mando, amor a su carrera y dedicación absoluta a la Marina (...) se vieron truncados por la estricta aplicación de la ley (...).

D. Pedro hubiese sido un gran Almirante como había sido un gran jefe, respetado y querido por cuantos estuvieron a sus órdenes (...)».

De paso diremos que la palabra «almirante» la hemos tomado del árabe, comprendiendo expeditivamente la frase «Al amir labjar», es decir, emir del mar, o señor del mar⁴³.

⁴² Se crea una sección dedicada a la Aeronáutica Naval, española y extranjera para difundir los conocimientos de este arma que evolucionaba con rapidez. Encabezaban la sección una «Crónica» y una «Bibliografía» redactadas por D. Pedro.

⁴³ ال امير للبحار

D. Pedro pasa pues a destinos importantes pero burocráticos. No llegará a ser «emir del mar» hasta después de muerto.

VI.- LA MUERTE DE CARDONA

En 1931, al advenimiento del régimen republicano, como muchos otros militares, se retiró. Seguía desempeñando cargos de importancia: era presidente de la Liga Marítima Española, antecesora de la Liga Naval de hoy, presidía la Junta de Navieros del Norte de España, colaboraba en revistas navales, etc.

En julio de 1936 veraneaba en El Escorial. En la madrugada del 13 de agosto fue sacado de su casa y conducido al Monasterio. En el patio del mismo se encontró con otros presos y se distinguió animando a todos.

El 15 de agosto fue conducido a declarar ante un comité; se le ofreció el mando de la escuadra, a lo que se negó. Unas horas más tarde fue sacado del Monasterio en un coche, junto con un sacerdote, un capitán de la Guardia Civil y el señor Cabello Lapiedra, y fueron asesinados en la carretera de El Escorial a Guadarrama.

Esta es, demasiado resumida, la vida de un hombre de una pieza cuya obra es de importancia para España. Sólo Dios sabe los esfuerzos que tuvo que desarrollar para llevarla a cabo.

Pero nuestros paisanos de su tiempo lo intuyeron muy pronto, ya que en julio de 1923 el Ayuntamiento de Mahón lo declara Hijo Ilustre y le hace donación de un sable de honor costado por suscripción pública.

En el acto de la entrega el alcalde D. Mateo Seguí, que presidía, pronunció un acertado discurso en el que puso de relieve la inteligencia, honradez y laboriosidad de Cardona y el entonces Comandante de Marina y luego Almirante Riera trazó su biografía en un brillante trabajo, en el que califica a nuestro hombre como «el teniente de Navío más distinguido de la Marina»⁴⁴.

Por su parte, el Ateneo le nombra Socio de Honor y Cardona, en su testamento, lega el sable al Ateneo. Aquí lo tenemos, como recuerdo permanente de un mahonés excepcional.

Que nuestros sucesores no le olviden, como no le olvidamos nosotros⁴⁵ y que a todos nos sirva de ejemplo.

⁴⁴ *Revista de Menorca*, julio de 1923.

⁴⁵ La *Revista de Menorca* de julio de 1943 reseña la velada necrológica que tuvo lugar el 3 de junio en el Ateneo en recuerdo de D. Pedro Mª Cardona y de los otros 48 ateneístas muertos en nuestra Guerra Civil.

EL CONTRAALMIRANTE DON JOSÉ RIERA Y ALEMANY

FRANCISCO FORNALS VILLALONGA (*)

Me cabe hoy el honor de tratar la figura de un hombre ilustre, un marino eminente, un historiador destacado, afincado en Mahón donde dejó su huella hace ya unos años —el contraalmirante don José Riera y Alemany—, darlo a conocer a las nuevas generaciones de menorquines y recordarlo a las ya maduras.

La Liga Naval Española, a través de don Victoriano Seoane, su delegado en Menorca, tenía previsto organizar en el Ateneo de Mahón sendas conferencias en homenaje a dos destacados marinos vinculados a la isla: los contraalmirantes don José Riera Alemany y don Pedro Mª Cardona Preto.

Para exponer la figura del contraalmirante Riera, el Sr. Seoane, pensó, en principio, que el nieto del ilustre marino, el general Riera, era la persona más idónea para explicar la brillante trayectoria de tan distinguido personaje, dado que los trágicos episodios de nuestra guerra civil, con la muerte del hijo del contraalmirante y padre del general, hicieron que éste se educase junto a su abuelo, permitiéndole conocer muchas peculiaridades de su personalidad. Por desgracia, la prematura muerte del general Riera, víctima de una cruel enfermedad, truncó la posibilidad de tener una visión de primera mano del contraalmirante.

Por esta razón, me encuentro hoy aquí ante uds., no por méritos propios, sino por la triste circunstancia de la muerte de mi entrañable amigo el general Riera. Don Victoriano Seoane me pidió entonces que redactara yo la semblanza del contraalmirante, petición que me sentí obligado a aceptar, dada mi doble condición de esposo de otra nieta del ilustre marino y la fraternal amistad que me unió al

(*) Correspondiente de la Real Academia de la Historia.

general, a sabiendas de que esta breve biografía no será nunca como pudo haber sido.

Conocí al contraalmirante Riera hacia el año 1954. Era entonces un venerable anciano. Su estampa de viejo luchador, algo encorvado por los años, pero firme y con tesón; su energía, que aún brotaba en el eco de su voz de viejo marino; su barba blanca recortada; su porte noble se me hacen patentes aún hoy, casi cuarenta años después de su fallecimiento.

Lo recuerdo en el salón de su casa, en la calle Portal de Mar de Mahón, junto a la ventana sobre el puerto, sentado con su esposa doña Rosa Pers, recibiendo con simpatía a los muchos visitantes que acudían a escuchar la narración de sus recuerdos contados con especial gracia.

Cuando recalaban en el puerto de Mahón los buques de la Armada Española, la visita al almirante era obligada. Por aquel tiempo, era el almirante más antiguo de la Marina de Guerra española.

A pesar de los años, su charla era viva y amena, sus recuerdos, anécdotas y sucesos mantenían a su auditorio interesado y atento –a pesar de su «ancianidad y achaques», como solía repetir con frecuencia. La conversación no decaía, y contaba sus peripecias por los mares de China y los exóticos menús de costilletas de perro tierno, aletas de tiburón y nidos de golondrina.

Don José Riera y Alemany era hijo de don José Riera Massanés, médico de Andraitx (Mallorca), y de doña Margarita Alemany Salou. Nació el 29 de enero de 1866, en el seno de una tradicional familia mallorquina, con raíces en el Ampurdán.

Estudió bachiller en Mallorca, donde muy pronto nació su vocación marinera junto al Mediterráneo. Obtenido el título de Bachiller, marchó a Cádiz, donde ya destacó en las pruebas de ingreso de la Escuela Naval en la promoción de 1883. Tenía entonces 17 años, allí transcurrieron, una vez ingresado, seis años y medio de estudios y navegación, como aspirante en las fragatas escuela Asturias, Blanca, Gerona, Numancia y Corbeta Nautilus, y de guardia marina en los cruceros Castilla y Navarra, destacando ya como alumno aventajado, ante profesores de renombre en la Marina Española como lo fueron: José Luis Díez, Miranda, Ferrándiz, Estrada, Peral, Morgado y Vierna.

Durante este período de alumno, tuvo lugar un acontecimiento que influyó notablemente en el comienzo de su vida profesional, y que estuvo a punto de provocar el enfrentamiento de nuestro país con Alemania. El 27 de agosto de 1885 el Imperio Alemán tomó posesión unilateralmente de las islas Carolinas, que pertenecían a España desde hacía siglos. La opinión pública española indignada contra Alemania provocó incidentes en las calles de Madrid, al tiempo que en la Escuela Naval los jóvenes guardias marinas estaban revueltos, y sólo el buen sentido político y el arbitraje de su Santidad evitaron la confrontación armada contra la potente Alemania de Bismark, lo que hubiera llevado sin duda a un final catastrófico para España, muy inferior en medios militares y económicos.

D. José Riera y Alemany.

Este incidente fue el que determinó al joven guardia marina, al terminar sus estudios en 1889, al solicitar su incorporación a la Escuadra de Extremo Oriente, ya como alférez de navío.

Allí permaneció dos años y medio embarcado en el Crucero Velasco navegando por los archipiélagos de Filipinas, Joló, Marianas, Carolinas, así como por los mares de China y Japón. En Shanghai, el crucero Velasco estuvo a las órdenes del Ministro Plenipotenciario de España un año, para más tarde volver a Cavite y Manila, regresando a España en el año 1894.

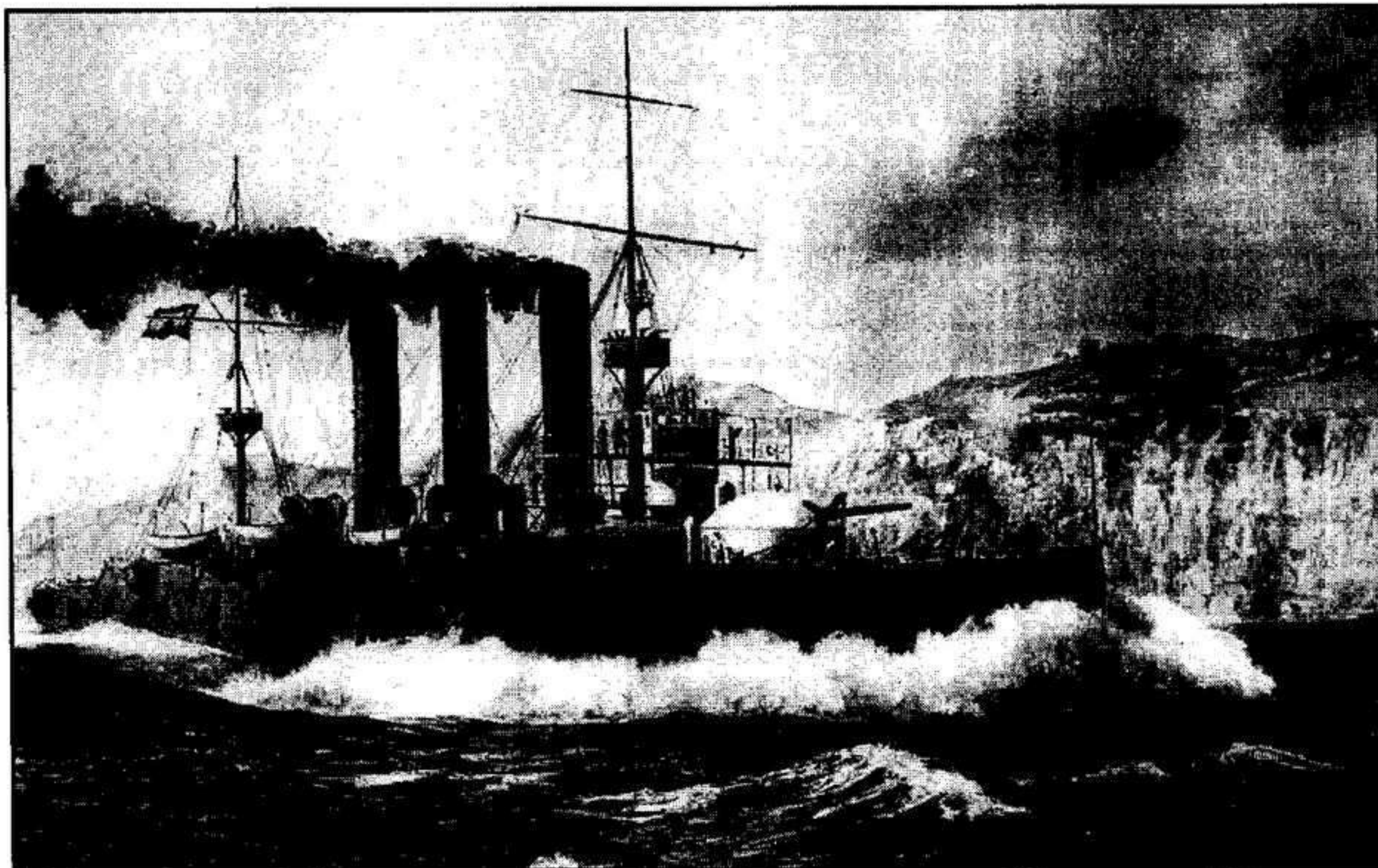
Mandaba el crucero Velasco el capitán de fragata Ferrándiz, quien más adelante fue Ministro de Marina y restaurador indiscutible de nuestro poder naval, después de la catástrofe de 1898. En las largas singladuras a bordo del crucero Velasco, el alférez de navío Riera dio a conocer al comandante del crucero sus dotes y capacidad, años después siendo Ministro el ya contraalmirante Ferrándiz y capitán de fragata Riera, el Ministro destinó a D. José Riera de ayudante del Jefe de E.M. de la Armada.

Ya de regreso en España es destinado al cañonero Cocodrilo como segundo comandante. El 7 de enero de 1895, durante una licencia de cuatro meses contrae matrimonio con doña Rosa Pers Roselló, hija de don Sixto Pers Cruset, médico militar director del Hospital Militar de Mahón. De su matrimonio nacerán cuatro hijos, los dos primeros fallecidos en su infancia, sobreviviéndoles un varón y una hembra: José Francisco y Margarita.

Incorporado de su licencia por asuntos propios es destinado al Arsenal de Cartagena, a la fragata Vitoria y al crucero Lepanto siendo nombrado alumno de la Escuela Superior de Electricidad y Torpedos. Durante este curso de nueve meses es ascendido a teniente de navío, y terminado el curso con brillante nota en junio de 1897, es destinado al crucero Lepanto y poco después al Acorazado Carlos V.

Tal es su capacidad de trabajo y aprovechamiento que recién obtenido el título escribe varias obras de carácter técnico, declaradas de texto en la Marina: *Contador eléctrico de revoluciones*, *Memoria de la Escuela Torpedista*, *Telémetro Barr* y *Telémetro óptico*.

Ya por entonces había realizado varias colaboraciones en la *Revista de Menorca*, «El Arsenal de Mahón» (1898), «La pesca en 1811» (1899) y «Triste Recuerdo» (1899), trabajos con los que subrayaba su afición por la historia. Su primera incursión en este campo tuvo lugar el año 1892, cuando embarcado de alférez de navío en el crucero Velasco mandado por el capitán de fragata Ferrándiz, éste le designó para preparar una charla sobre los combates navales de Playahonda de Filipinas, entre España y Holanda a principios del siglo XVII. El mismo Riera nos explicó que este primer trabajo, para él un reto, despertó la afición a la historia que se vería reflejada en muchas de sus publicaciones, en la *Revista de Menorca*, la *Revista General de Marina*, y los diarios *La Vanguardia* y *Bien Público* con los que colaboró, para por último ser nombrado Académico Correspondiente por la Real Academia de la Historia.

Crucero «Carlos V», acuarela de Guillermo G. de Aledo.

Su primer destino como ingeniero, ya teniente de navío, fue la dirección de las instalaciones eléctricas del Acorazado Carlos V, la jefatura de una de sus torres de combate, y el importante cargo de oficial de derrota.

Llegamos al año 1898, crucial para la historia de España, en que ocurre la voladura del crucero acorazado norteamericano MAINE, en el puerto de la Habana, acontecimiento que iba a provocar la guerra con los Estados Unidos de América, que injustamente atribuye a España este accidente fortuito, como pudo demostrarse años después por la Comisión Internacional nombrada al efecto. La potente Marina de Guerra de los Estados Unidos aplastó primero en Cavite (Filipinas), y después en Santiago de Cuba con total impunidad a nuestra Armada, inferior en armamento y blindaje, pero no en valor y sentido del deber de nuestros marinos, que, conocedores de la desproporción abismal entre ambas escuadras, inmolaron sus vidas heroicamente en el cumplimiento de su deber.

Recordaremos siempre entre los que allí dieron sus vidas por España a: Cadarso, Montojo, Morgado, Novo, Núñez Quijano en Filipinas, y en Santiago de Cuba, a Villamil, Lazaga, Solá, Matos, Vidaurreta, Polanco, Chereguini y tantos otros que allí quedaron para siempre.

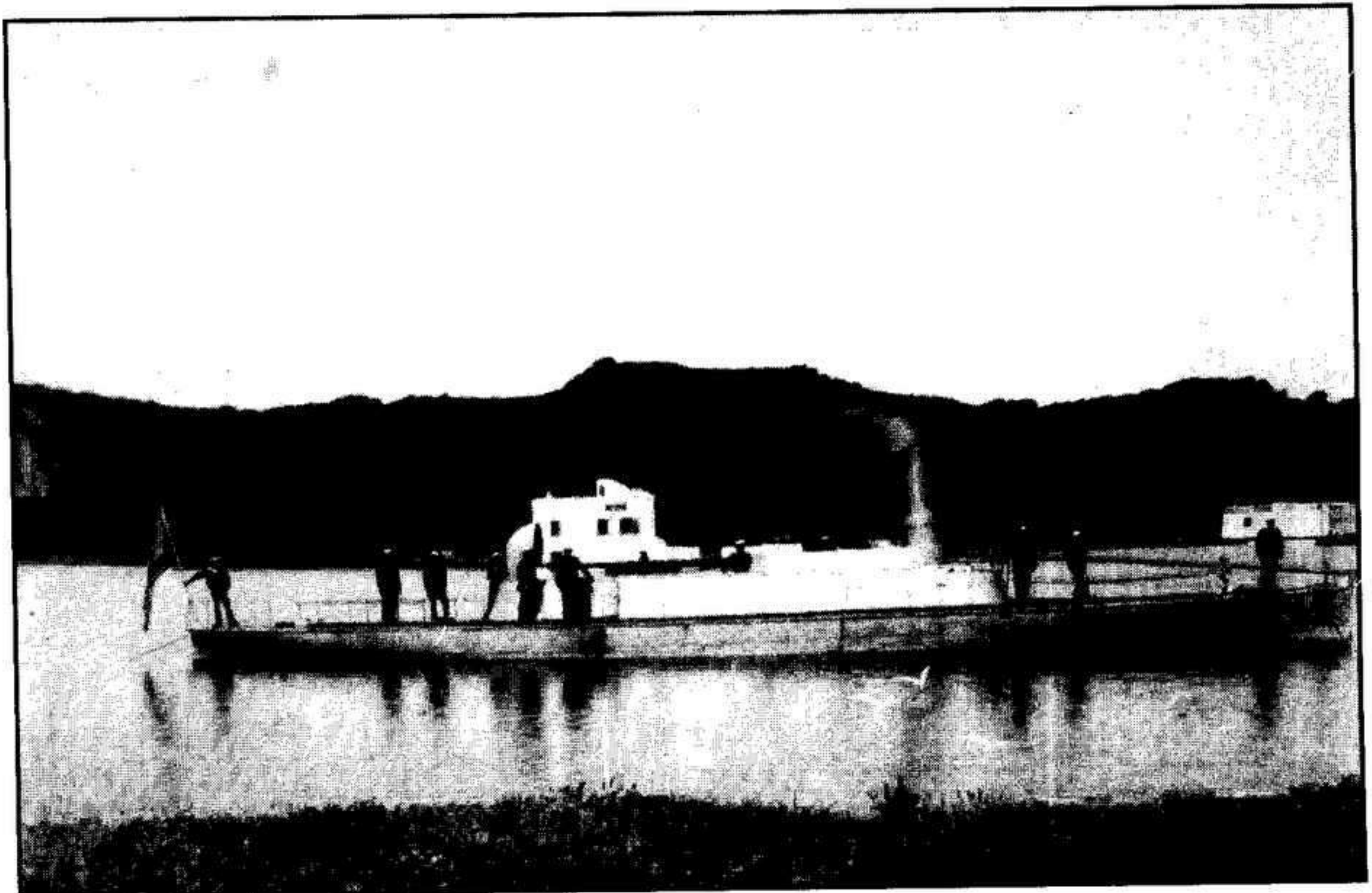
También la Armada perdió gran parte de sus buques, entre ellos el Ulloa, la Cristina, la Castilla, el Don Juan de Austria en Filipinas y el Infanta María Teresa, Almirante Oquendo, el Vizcaya, el Cristobal Colón, el Plutón y el Furor en Santiago de Cuba.

La pérdida de los últimos vestigios de nuestro Imperio Colonial, sumieron a España en un sentimiento de frustración y fracaso que alcanzaron todos los rincones de nuestra patria, llegando a lo más profundo del alma española, en especial en la Marina de Guerra, que vio morir a sus mejores hombres y perdió casi la totalidad de sus buques. Algunos pretendieron culpar de la derrota colonial a nuestra Marina, cuando ésta no fue más que la víctima de la imprevisión política, que si no fue capaz de dotarla con los medios adecuados para el combate naval de la época, debió evitar un enfrentamiento tan desproporcionado contra los Estados Unidos de América, así como pocos años antes supo evitarlo contra Alemania en el conflicto de las Carolinas.

El entonces teniente de navío Riera estaba en España al iniciarse la guerra, como no, embarcado en el Acorazado Carlos V, que arboló la insignia del almirante Cámara de la Escuadra de Reserva; escuadra que se montó apresuradamente con los escasos, anticuados e inadecuados buques de guerra que quedaban en los puertos españoles, zarpando de inmediato para Filipinas. Al atravesar la Escuadra de Reserva el Canal de Suez se recibió la orden de regresar a España. Afortunadamente esta escuadra no llegó a tiempo de intervenir en la batalla naval, porque con su capacidad de fuego y ausencia de blindaje hubiera sido también blanco fácil de la escuadra norteamericana, que situada a doble distancia de tiro de los cañones de nuestra escuadra de Filipinas y de Santiago de Cuba hundió toda nuestra marina de ultramar.

De regreso a España, perdidas Cuba y Filipinas, la Marina Española quedó sin buques y con gran parte de sus cuadros de mando muertos en el combate. Desembarcado nuestro teniente de navío, con la rabia contenida de aquella humillante derrota, en la cual personalmente no se vio implicado directamente, no deseaba más que emplear toda su capacidad y brío para ayudar a resolver la triste situación en que España y su Marina de Guerra habían quedado, por la imprevisión de sus políticos. Esta sensación se expresa en los propios recuerdos del anciano almirante, muchos años después, cuando escribía sus memorias: «la inmensa amargura que experimentó mi generación con los derrumbamientos simultáneos de los restos del vasto imperio colonial que descubrieron nuestros mayores, y el de la Marina, que nos enseñaron a querer con santa y verdadera devoción los que militarmente nos educaron».

Su primer destino, desembarcado del Carlos V, fue la Estación Torpedista de Mahón a donde arriba en octubre de 1898, donde al finalizar el año fue nombrado vocal de la Junta Mixta de Guerra, encargada de las defensas submarinas de Mahón y Fornells, hasta que el día 10 de junio de 1899 se hizo cargo del mando del torpedero Castor, desde donde ya en 1900 pasó al destino de segundo Jefe de la Estación Torpedista de Mahón. Comienza pues por estas fechas la vinculación de don José Riera y Alemany a Mahón y a Menorca, donde se afincará para salir unos años después a Catalunya, para regresar poco tiempo después definitivamente a Mahón.

Torpedero «Castor» mandado por el capitán de fragata Riera.

Será socio fundador del Ateneo, colaborador de la *Revista de Menorca*, el *Bien Público*, entrando de lleno en la vida intelectual de la isla de Menorca.

Sus conocimientos de torpedos y minas submarinas le facultaban para ser un asesor destacado en las defensas del puerto de Mahón, que con la Fortaleza de Isabel II de la Mola, necesitaba cerrar el puerto con unas defensas submarinas acordes con la potencia de la fortaleza. Se precisaba instalar entre el Lazareto y Sant Felip unos torpedos fijos que serían accionados eléctricamente en caso de guerra. Nuestro teniente de navío era especialista en estas armas, y por ello su destino en la Estación Torpedista de Mahón era el adecuado para él. Por su destacada labor recibió su primera Cruz de 1ª clase del Mérito Naval pensionada.

En el año 1900 la Real Sociedad de Amigos del país convocó un Certamen Naval en Almería, para que los participantes propusieran las formas que considerasen más idóneas para que España recuperara la potencia naval perdida, haciéndose eco del sentir de la mayoría de los españoles. A este Certamen presentó un trabajo nuestro biografiado, por entonces teniente de navío don José Riera Alemany, que logró el primer Accésit del mismo.

La Marina de Guerra española no podía desaprovechar la capacidad del teniente de navío Riera, por lo que en 1901 es destinado al crucero Lepanto como profesor de la Escuela de Aplicación para impartir la enseñanza de Defensas Submarinas. El 20 de abril de 1904, el Lepanto se encuentra en el puerto de Mahón cuando S.M. el

Rey Alfonso XIII lo visita en el Giralda, incorporándose el Lepanto a la Escuadrilla Real. Durante cuatro años desarrolla su labor docente en el Lepanto, siendo también profesor de Artillería y Fortificaciones. Este período será muy fructífero también por sus publicaciones:

- Estudios sobre defensas submarinas (Premiado y de texto E de A).
- El contramaestre torpedista (Premiado y de texto E de A).
- Estudios marítimo militares sobre el Archipiélago Balear.

Este período de profesor de la Escuela de Aplicación le obliga a marchar de Menorca durante cuatro años, fijando su domicilio en Cartagena donde nacen sus hijos José Francisco y Margarita.

Su época docente termina en noviembre de 1904 cuando es destinado a Mahón como segundo Jefe de la Comandancia de Marina y después de nuevo como segundo Comandante de la estación Torpedista el 14 de febrero de 1914. De este período tres colaboraciones en la Revista de Menorca:

- Los franceses en Menorca el año 1906.
- Un corsario mahonés.
- Inauguración de la estación radiotelegráfica de la Mola.

De nuevo en 1908 como segundo Comandante de la Comandancia de Marina de Mahón donde participa en el salvamento de tres naufragios por lo que se le concede la medalla de «mérito» de la Sociedad Española de Salvamento de Náufragos. En enero de 1913 se le concede una cruz del Mérito Naval como recompensa a sus servicios en el Dique Flotante de Mahón. Permanecerá en la Comandancia hasta su ascenso a capitán de corbeta el 21 de abril de 1912, quedando en Excedencia Forzosa.

De este período serán sus trabajos:

- Origen y progresos de la aguja náutica en 1911, conferencia pronunciada en el Ateneo de Mahón y publicada en 1911.
- Explosivos de más aplicación al servicio de Torpedos, publicada en Mahón, imprenta Sintés.

El 9 de julio de 1912 fue nombrado ayudante secretario del general jefe del Estado Mayor de la Armada. Mientras desempeñaba este cargo formó parte de la Comisión receptora de las instalaciones de tubos de lanzar torpedos.

El 15 de marzo de 1913 regresa a Mahón destinado de jefe de la Estación Torpedista, comisionándosele en junio para llevar a cabo pruebas de lanzamiento con los tubos que con destino a la Marina había construido primero y modificado después la casa Amnstrong. En junio fue llamado a Madrid para formar parte de una Junta en el E.M. Central para el estudio de las defensas marítimas de nuestros puertos militares. En diciembre fue nombrado de la Comisión receptora de torpedos y partió para Alemania. A su regreso en enero de 1914 de nuevo se hizo cargo de la Estación Torpedista de Mahón hasta el mes junio en que cesó en el mando por haber pasado a la Escala de Tierra a petición propia.

Buque Escuela «Nautilus».

Nuestro biografiado es sin duda en esta época un experto en torpedos, y así lo valora el Alto Mando que lo incorpora a todas las Comisiones de Estudio y receptoras de material referentes a torpedos y defensas marítimas de los puertos militares.

Tiene el capitán de corbeta don José Riera y Alemany 48 años y está en la culminación de sus conocimientos y prestigio en la Marina, sus publicaciones de carácter técnico y su profesorado en la Escuela de Aplicación le han granjeado un gran prestigio en la Armada, será ahora cuando imprima un nuevo rumbo a la carrera, quizás el ritmo de trabajo y dedicación absoluta que ha llevado hasta entonces le inducen a variar su trayectoria para estar más cerca de su familia en destinos menos móviles que le permitan una mayor estabilidad de su hogar, y que la educación de sus hijos José Francisco y Margarita se realice en colegios prestigiosos de Barcelona.

En esta situación su primer destino es la Ayudantía de Marina en Masnou. No dejará por eso de aplicar toda su capacidad a esta nueva rama, por lo que toma parte en el curso de Zoología Marítima en la Comisión Oceanográfica; terminado el curso se dispuso permaneciera como alumno en la Escuela de Zoología y Pesca marítima, pero continuando en el desempeño de la Ayudantía de Marina del Distrito de Masnou.

En diciembre de 1918 fue ascendido a capitán de fragata cesando en la Ayudantía de Masnou y tomando posesión del destino de profesor en la Escuela de Zoología y Pesca Marítima donde permaneció hasta su nuevo destino de segundo Jefe de la Comandancia de Marina de Barcelona el 13 de octubre de 1919.

Su nuevo destino será ya en Mahón como comandante de marina de la provincia marítima de Menorca, en la que se mantuvo hasta su ascenso a capitán de navío el 19 de julio de 1924, a partir de cuya fecha lo desempeñó con carácter interino hasta enero de 1928 en que pasó a la situación de reserva entregando el mando de la Provincia marítima fijando su residencia en Mahón.

El 20 de septiembre de 1920 siendo D. José comandante de marina de Mahón, en acto solemne se entregó la Bandera de Combate al submarino «A-2 Cosme García». El acto tuvo lugar frente a la Liga Marítima. Fue bendecida la enseña por el obispo de Menorca D. Juan Torres y Ribas y apadrinado por doña Rosa Pers, representada por su hija Margarita Riera Pers y el alcalde de Mahón D. Pedro Pons Sitges.

En 23 de abril de 1932 se le concedió el ascenso a contraalmirante honorario integrándose por el mismo decreto a la situación de Reserva.

Hasta aquí su trayectoria profesional como destacado marino, con una primera parte de navegación para más tarde dedicarse al ejercicio del profesorado, y escritor eminente de obras de carácter técnico sin olvidar su afición a los estudios históricos relacionados con nuestra isla, que le harán escribir dos interesantes trabajos, uno sobre la Estación Naval, y otro sobre la batalla naval de Mahón. Todavía tendrá dos facetas más su trayectoria profesional: sus profundos conocimientos en defensas submarinas, que le distinguen en las defensas de los puertos de Mahón y

Fornells, y algo después, a formar parte de las Comisiones que viajarán a Inglaterra y Alemania para la adquisición de Torpedos para la Armada Española. Ya en su última etapa profesional, en su paso por las Comandancias de Marina, tampoco quiso realizar una tarea rutinaria sino que se destacó en los estudios de Zootecnia, llegando a ser profesor de la Escuela de Zootecnia y Pesca de Barcelona.

No dejaremos aquí a don José Riera porque aunque su vida profesional acabó al pasar a la Reserva en 1928, su vida se prolongaría, con provecho para su fecunda labor de escritor, muchos años más, y le quedaría por pasar aún, la más amarga etapa de su vida, la guerra civil española, a la cual llegaría, con 70 años de edad.

En 1936 su hijo José Francisco había alcanzado el grado de capitán médico del Ejército y desempeñaba el cargo de Director del Hospital Militar de Menorca. En los primeros días de la guerra civil, tuvieron lugar en Mahón las trágicas muertes de la mayor parte de la oficialidad de Marina y del Ejército en la Fortaleza de la Mola. El hijo del almirante Riera fue uno más de los que perdieron su vida poco después en el buque-prisión Atlante.

Para don José y su esposa doña Rosa fueron muy amargos aquellos días, en los que a su avanzada edad acogieron a su nuera viuda y a su nieto en Cotaina, finca de su propiedad, donde dieron asilo también a numerosas viudas y huérfanos de la Armada.

Después de nuestra guerra civil, aún siguió desarrollando una fecunda labor intelectual de tal forma que el año 1944 la Real Academia de la Historia le nombró Miembro Correspondiente, y aún en 1956, el Ministerio de Educación Nacional le concedió la Encomienda de la Orden Civil de Alfonso X el Sabio, cuando alcanzaba la edad de 90 años.

El 8 de agosto de 1958 falleció el contraalmirante don José Riera a la edad de 92 años. Mahón, su pueblo de adopción, le despidió en la Iglesia de Santa María con sentidas muestras de duelo. Su larga vida le había granjeado en Mahón, a él y a su familia, el aprecio de distintos estamentos sociales, con los que había tenido trato desde sus tiempos de Comandante de Marina.

Sus restos reposan en el Cementerio de Es Castell, junto a su esposa y su hijo, y donde también, recientemente, se depositaron los restos de su nieto. Descansen todos en paz.

En su pueblo natal Andraitx, siguieron su trayectoria y ya en el año 1944 le nombraron hijo ilustre de la villa, y más tarde en 19 de julio de 1958, poco antes de su muerte, le dedicaron la Avenida que bordea el mar en el puerto de Andraitx bautizándola con el nombre de Almirante Riera Alemany, «como público reconocimiento de los grandes méritos contraídos con su conducta ejemplar», como reza el Acta del Consistorio.

MENCIONES Y CONDECORACIONES

- 1894 Mención honorífica en el crucero Velasco.
- 1901 Mención honorífica con ocasión de prácticas de torpedos.
- 1901 Cruz blanca de 1ª Mérito Naval por obras publicadas.
- 1902 Medalla de plata Jura Alfonso XIII
- 1904 Cruz blanca de 1ª por profesorado.
- 1906 Cruz blanca de 1ª prácticas Artillería en la Mola.
- 1908 Cruz blanca de 1ª por libro Contramaestre torpedista.
- 1910 Cruz de San Hermenegildo.
- 1910 Medalla de plata Puente de Sampayo.
- 1910 Cruz blanca de 1ª Mérito Naval por manual Defensas Submarinas.
- 1911 Medalla de plata Sitios Gerona, descendiente guerra Independencia.
- 1913 Cruz blanca de 2ª Mérito Naval-dique flotante de Mahón.
- 1913 Mención por Junta Experiencias Submarinas.
- 1913 Cruz blanca de 2ª Mérito Naval por «Explosivos... en torpedos».
- 1914 Mención por estación Torpedista de Mahón.
- 1915 Medalla de plata por Salvamento de Náufragos.
- 1915 Voto gracias Salvamento de Náufragos.
- 1919 Real agrado por el Homenaje de Badalona.
- 1919 Placa de la Real y Militar Orden de San Hermenegildo.
- 1932 Gran Cruz Mérito Naval por labor cultural.
- 1944 Gran Cruz de la real y Militar Orden de San Hermenegildo.
- 1944 Miembro Correspondiente de la Real Academia de la Historia.
- 1956 Encomienda de Alfonso X el Sabio.

RELACIÓN DE TRABAJOS PUBLICADOS POR DON JOSÉ RIERA

Trabajos de índole histórica.

- La Marina de guerra en la isla de Cuba.
- Páginas de Historia y Táctica Naval.
- Estudio histórico del problema de la longitud en el mar.
- Origen y progresos de la Aguja náutica.
- La Marina y el Marqués de la Ensenada.
- Combate Naval de Abouquir.
- Combate de Playa Honda.
- Pasadas desventuras.

Trabajos históricos de índole menorquina.

- Los Franceses en Menorca.
- Apuntes históricos sobre el Arsenal de Mahón.

- Defensa marítima de las Islas Baleares.

Estas tres obras fueron premiadas por el Ministerio de Marina.

En la *Revista de Menorca* publicó:

- El Arsenal de Mahón (1898).
- La pesca en 1811 (1899).
- Triste recuerdo (1899).
- Los franceses en Menorca (1926).
- Un corsario mahonés (1906).
- Inauguración de la Estación Radiotelegráfica de la Mola (1914).
- Embarcaciones construidas en Menorca –Mahón y Ciutadella– (1923).
- Los franceses en Menorca (1943).

Trabajos de carácter biográfico:

- Notas biográficas de D. Pedro Mª Cardona, Imp. Sintés. Mahón.
- Impresiones de mi juventud. Rev. General de Marina 1951.
- Episodios navales de Playahonda (Filipinas). Rev. Gen. de Marina 1955.

Obras de carácter técnico:

- Instalaciones eléctricas y torpedos mecánicos.
- Telémetro marino de Barr and Strand.
- Algo sobre nuestra Marina Militar (Premiado Certamen Naval de Almería).
- Estudios sobre Defensas Submarinas.
- El Contraamaestre Torpedista.
- Explosivos de más aplicación para el servicio de torpedos.

Los tres últimos títulos fueron premiados por el Ministerio de Marina y declarados de texto en las Academias de la Armada.

BUQUES EN LOS QUE NAVEGÓ

	Años		Años
Crucero Castilla	1886	Corbeta Nautilus	1889
Crucero Navarra	1886	Fragata Gerona	1889
Fragata Blanca	1887	Fragata Almansa	1889
Fragata Gerona	1887	Fragata Vitoria	1890
Fragata Numancia	1888	Crucero Velasco	1891
Fragata Gerona	1888	Cañonero Cocodrilo	1894
Fragata Blanca	1888	Fragata Vitoria	1895
Fragata Carmen	1888	Crucero Lepanto	1896
Corbeta Nautilus	1889	Crucero Carlos V	1897
Fragata Gerona	1889	Torpedero Castor	1899
		Crucero Lepanto	1901-1904

DONES D'ILLA EN EL MIRALL DE RAMIS, CAIMARIS I CAMUS (*)

JOSEFINA SALORD RIPOLL (**)

A Adelina i a Magdalena

I

«Dones d'illa», nucli del títol de la conferència, vol ser, d'entrada, un referent que abraçi les grans figures femenines reflectides «en el mirall» literari de *Lucrecia* de Joan Ramis, de *Sor Àgueda Ametller* de Miquel Eugeni Caimaris i de *El primer home* d'Albert Camus. La *Lucrecia* romana, l'*Àgueda Ametller* ciutadellenca i l'àvia i la mare menorquino-algerianes de Camus, a cavall entre la història i la literatura, són veritables dones d'illa, de l'illa, perquè Menorca és l'espai de vida que les ha configurades en la realitat indissociable de personatges/persones. Encara més: són dones d'illa perquè l'illa no és només presència física i cultural sinó també símbol i metàfora: de microcosmos complet que uneix contraris –terra i mar, tancament i obertura, llar i horitzó– i que, tanmateix, es resisteix a ser abraçat en una mirada única, i s'esmicola tot sovint en petits o grans tòpics que distorsionen el traçat polièdric de les seves imatges.

La dona com a illa: espai de vida viscuda i de vida pensada, recreada. La dona, si em permeteu generalitzacions, com Menorca, ahora tan propera i tan desconeguda. Silenci i paraula ahora, amb el repte coratjós que l'un i l'altra ens llancen per tal de descobrir què té de silent la paraula i què de comunicatiu el silenci. Perquè ara

(*) Conferència pronunciada a l'Ateneu de Maó (2-3-95) i a la Casa de Cultura de Ciutadella (10-3-95) com a actes organitzats pel PSM (Partit Socialista de Menorca) amb motiu del Dia de la dona treballadora.

(**) Catedràtica de Llengua i Literatura catalanes de l'I.B. Joan Ramis. Cap de la Secció de Llengua i Literatura de l'IME.

no ens és possible parlar, per exemple, del paper general de la dona en la història menorquina, però tampoc de tants i tants altres papers concrets de dones i d'homes en la nostra història illenca. Ni tan sols ens és possible de tenir una visió ben ajustada dels fets que han configurat la nostra trajectòria col·lectiva. Hi ha, direm, la feina de treure a la llum, però hi ha també la feina de «llegir», d'interpretar, allò que ja tenim, i de passar-ho pels nostres filtres, pel nostre sedàs crític i creador. La cultura és bàsicament diàleg. I ens cal dialogar: reprendre diàlegs tallats i encetar-ne de nous per tal d'afirmar així el nostre compromís amb un present que volem ple: punt de retrobament del passat i de projecció futura.

Celebrar el dia de la dona és, des d'aquesta perspectiva, un convit, exigent i lúdic a la vegada, a fer camí. I la «cançó de fer camí», que diria Maria-Mercè Marçal, té diferents tonades. Una, la que avui us propós, ens encara amb figures de dones, de dones d'illa, que prenen vida quan els nostres ulls les contemplen dins el mirall literari on habiten. Elles, els nostres ulls i el mirall: pur dinamisme, pura creació, vida complexa i incessantment reconstruïda. No les dones en la seva immediatesa, no la seva paraula directa, tan ocultes i ocultades històricament, sinó ofertes a través de miralls masculins, que ens les revelen i ens les amaguen en un joc que, part damunt de cultural, és estrictament històric. Perquè la història són tant els fets com els paràmetres amb els quals es prefiguren i, en conseqüència, es viuen aquests fets. I la dona ha estat espai «privilegiat» de construcció cultural, històrica: d'aquí la importància de la literatura, reduïble ben poques vegades al paper de mirall passiu de la realitat. La paraula literària és molt més que reflex: és creació. Dialogar, per tant, amb els personatges de dones és fer camí: aquell que ens permet de contemplar les imatges dreçades per tal de descobrir-hi els punts de reconeixement o de desconeixement, els espais en què han estat pensades en la seva complexitat humana o aquells altres en què, abjectes o indefenses, han esdevingut l'*altra* diferent i llunyana. Conèixer aquest conjunt d'imatges, descobrir-ne els mecanismes amb què han estat construïdes, pot contribuir que nosaltres, dones actuals, dones també d'illa, ens veiem i ens vegin en les nostres imatges més reals i vives.

II

Un dels personatges de dones més universals i fascinants és, sense cap casta de dubte, Lucrecia, la dama romana, casada amb Col·latí i violada per Sext Tarquini, el suïcidi de la qual incita el poble romà, encapçalat per Brutus, a enderrocar la tirania dels Tarquinis i a instaurar la República. La seva figura travessa la nostra cultura occidental: historiadors, pensadors, escriptors, pintors, escultors i músics han convocat la seva imatge i el seu sentit una vegada i una altra tot renovellant una presència i una actualitat sempre punyents i vives.

SOR AGUEDA AMETLLER

NOVELA HISTORICA

DE LA ÚLTIMA INVACION TURCA
EN CIUDADELA DE MENORCA.

POR

D. MIGUEL EUGENIO CAIMARIS.

CIUDADELA.

Imprenta y Librería de Salvador Fábregues.

Una de les veus que amb més dignitat i elevació, literària i filosòfica, ha configurat aquest diàleg ininterromput amb la figura de Lucrecia és la de Joan Ramis: en una joventut desmentida per la maduresa dels seus plantejaments, va crear una Lucrecia «d'illa», que es dreça com la gran aportació, catalana i europea, de la literatura feta a Menorca. Veritable obra clàssica, no només va reprendre un diàleg cultural sinó que el continua fent possible: el debat que incita, en la línia de les lectures obertes per Loreto Busquets i per Mercè Otero, desborda academicismes per tocar de ple aspectes fonamentals que la nostra societat necessita redefinir constantment i, més encara, en èpoques de crisi, de valors trontollants que qüestionen i reclamen ètiques individuals i col·lectives.

Lucrecia, si em permeteu que ho digui de cop, és la dignitat humana. És la dona fidel, lleial a ella mateixa, a una individualitat construïda des de la consciència de saber-se persona, persona on habita allò més humanament sagrat, perquè els déus als quals invoca no són una realitat externa a ella sinó interior, que conforma els seus pensaments i els seus actes. Persona que, pel fet de ser-ho, pot reconèixer els altres i reconèixer-se en els altres («plena de lo que deu mon cor a los humans», 157¹), pot exigir-los que actuïn amb la sola dignitat que els fa, que ens fa, persones.

Consciència individual i consciència col·lectiva («abrasant en amor de Roma, dels romans», 157) es donen, d'entrada, la mà en Lucrecia, que, tanmateix, pel fet de ser dona, filla abans de Lucrècius i ara esposa de Col·latinus, se situa en l'àmbit «domèstic» de la casa de camp propera a Roma, on transcorrerà l'acció de la tragèdia. Amb tot, serà aquest àmbit domèstic, molt femení, el que traurà a la llum les contradiccions i les injustícies de l'àmbit públic, més masculí, tot evidenciant la correlació existent entre el que és públic i el que és privat. D'aquí que *Lucrecia* sigui una obra profundament política per tal com estableix el lligam indissociable entre llibertat individual i llibertat col·lectiva. I tot açò dins el marc d'un pensament il·lustrat, que reivindica les eines humanes de la raó –aquelles que ens confereixen a tots i a totes majoria d'edat– al servei de la llibertat i de la sensibilitat humanes per tal de poder construir dia a dia el món i la societat que la nostra naturalesa –racional, sensible i lliure– exigeix.

Ja a l'acte I trobam plantejada l'arrel del conflicte que es debatrà al llarg de l'obra: la concepció mateixa de la persona i, en conseqüència, la seva plasmació coherent en tots i cada un dels àmbits de vida. El punt de partida és una juguesca d'hommes que fan un parèntesi en la seva activitat bèl·lica: Tarquino, príncep de Roma, humiliat per haver sorprès la seva dona en divertiments poc castament femenins (ai, la doble moral de tan llarga història!), creu que és impossible que Lucrecia, dona de Col·latinus, sigui esposa amant i virtuosa. És més: aquesta creença, la sustenta en

(1) Les cites són extretes de l'edició de *Lucrecia* inclosa a Francesc FONTANELLA i Joan RAMIS I RAMIS, *Teatre barroc i neoclàssic*, Les millors obres de la literatura catalana, 90, Edicions 62 (Barcelona 1982). Don, al final de les cites, el nombre de la pàgina.

una desconfiança i en un menyspreu cap al «cor» de «los humans», «severo a la virtut, als vicis inclinat» (156). L'evidència de la unió amor/raó/sentiment, defensada per Col·latinus i confirmada per Lucrècia, provoca en Tarquino una «passió» tendent a «conquistar» Lucrècia tot proposant-se d'oferir-li «la corona de Roma». Res no hi valen, a l'acte II, les paraules de Manlius, el seu confident i veritable veu de la consciència («Jo el furor avorresc, jo detest la passió/ qui un mateix temps vos torba el cor i la raó», 165); res no hi val saber que el propi comportament és èticament condemnable («Jo veig que l'olvida ma fúria, ma passió,/ lo dicta la prudència, afirma la raó;/ però, ple de furor, abandonat a la ira,/ la venjança mon cor tan solament respira», 166): Tarquino, al pol oposat de Col·latinus, és incapaç d'estimar, perquè l'únic verb que sap conjugar és aquell que, des de la prepotència cega i el menyspreu humà, nega tota humanitat, pròpia i aliena: dominar.

El diàleg entre Tarquino i Lucrècia, a l'acte III, evidencia tot l'abast ètic i polític de la confrontació entre els dos personatges:

LUCRÈCIA: A penes he comprès lo que m'haveu parlat,
quan de mon esperit l'horror s'ha apoderat.
Sí, príncep, sí: jamai podria jo pensar
que la vostra passió vos pogués tant cegar.
Mes, pues en esta nit, senyor, vós me feis veure
lo que, si no lo vés, jo no voldria creure,
per extingir l'ardor, l'incendi que en vós neix,
Lucrècia, contra vós, recorre a vós mateix.
Dignau-vos, pues, mirar al llum de la raó
el reprehensible extrem de vostra pretensió.
¿Com vos voleu, senyor, que, a mon espòs traïdora,
jo vos cedisca un cor que ell solament adora?
¿Que, sens més reparar l'excés de ma maldat,
jo li rómpia la fe, la fe que li he jurat?
El seu constant amor així jo pagaria?
Al qui m'estima tant traïdora jo seria?
No, mon espòs no pot esser tractat així:
major fidelitat deu esperar de mi.
I ¿vós, què pena!, vós voldreu també traïr
el vínculo sagrat qui ab Julia vos va unir?
¿Què diran de vós Roma i los déus del cel
si ab lo que haveu de amar fósseu així cruel?
¿Si, olvidat de lo que deveu a la princesa,
violásseu la lealtat que vós li haveu promesa?
Excusau, perdonau, senyor, ma llibertat,
mes respectau la veu de ma fidelitat.

La passió que em mostrau, l'amor que me teniu,
 l'impedeixen les lleis, l'himèn lo contradiu.
 TARQUINO: Si l'himèn, si les lleis, si tot me resisteix,
 jo tenc per mi mon cor, qui amar-me persuadeix.
 Ell aprova ma flama i vós deveu pensar
 que les lleis, que lo himèn, tot lo farà callar.
 Coneixeu, escoltau, senyora, mos intents:
 jo no eus vull fer trair los vostros juraments.
 El vostro príncep vol que li correspongueu,
 que vos abaixeu no, no que vos deshonreu.
 Ell vol que tempereu sa flama, son ardor,
 ab un modo més digne, ab un motiu millor:
 que els vínculos rompent qui tant als dos separen,
 faceu feliç un cor que els déus per vos criaren
 i que un trono ocupeu que el Cel ha previngut
 a la major bellesa, a la major virtut.
 Si contra ma passió lo veis tot reunir,
 impossibles majors l'amor pot conseguir,
 No vos impediran l'himèn les nostres lleis.
 Les lleis no lo són més quan van contra dels reis.

(...)

(174-175)

Les lleis a què apel·la Lucrècia, humanament sagrades perquè recolzen en el caràcter lliurament ètic de les actuacions i de les opcions de les persones, topen amb l'autoritarisme de Tarquino, rebut per la mateixa Lucrècia en recordar-li, a mitjan camí entre la conformitat i la rebel·lia, que «tal és vostro poder que pot mudar les lleis,/ però fer just l'injust no està en la mà dels reis» (175). I l'injust –la violació de Lucrècia– es consumarà per més sigui la porta que acabi obrint el que és just: l'acabament de la tirania i el naixement d'un nou sistema polític, la República, gràcies al qual els súbdits podran esdevenir, en paraules de Loreto Busquets, ciutadans lliures.

La violació de Lucrècia, en efecte, ha de ser vista, més ençà de l'agressió sexual, com un veritable acte d'abús de poder tendent a anul·lar allò que de més sagradament humà té la persona: la pròpia dignitat actualitzada en l'exercici de la pròpia llibertat, aquella que li permet de dreçar-se davant el mirall de la consciència reconeguda. Tarquino sap que Lucrècia, més que la mort, tem l'entelament i l'esmicolament d'aquest mirall, tem una pèrdua de l'honor que li impediria, malgrat la resistència interior («L'imperi de mon cor el Cel me va donar:/ ell lo podrà oprimir, mes no el podrà forçar», 176), reconèixer-se ella mateixa en el que sempre ha estat i en el que sempre ha volgut ser: «jo vivia a l'honor, vivia a la virtut:/ cèssia de viure, pues, quan tot està perdut» (189).

Actors.

Sexto Tarquino fill de Tarquin el superbo Rey de Roma.

Mantius ion confident.

Collatinus cavaller Roma' espos de Lucrecia.

Junius Brutus Parent de Collatinus.

Lucrecia dama Romana esposa de Collatinus.

Junia la confidente.

acompanament de cavallers Romans.

La scena es en un Vestibulo de

Collacia l'ua de lamp de

Collatino no molt

distant de

Roma

Col·latinus, «companyero constant» de la seva «sort», l'home sencer per a qui amor i honor, vida domèstica i vida pàtria, són els dos platets d'una balança que vol i viu equilibrada, voldrà acompanyar Lucrecia també en el suïcidi, en la mort. Hi ha, però, Brutus, el seu parent, el noble polític, que li recorda que l'amor a Lucrecia és l'amor a la vida que ella no ha pogut viure per culpa de la tirania. Lucrecia són tots, són tots els romans sotmesos als tirans, que, per dir-ho amb les mateixes paraules de l'heroïna, abusen del poder que els ha donat el cel. Lucrecia ha estat sola, però Col·latinus ja no i, entre tots, enderrocaran la tirania i alçaran, lluminosa, la figura sempre viva de Lucrecia:

- I. si Lucrecia morta ensenya los humans
que encara la virtut habita ab los romans,
la sua mort venjada avisará los reis
a detestar el vici, a respectar les lleis. (191)

III

La novel·la *Sor Àgueda Ametller* de Miquel Eugeni Caimaris ens situa en uns nous paràmetres culturals i històrics: la visió del món i de la persona que hi domina és obertament romàntica, d'alternança i de síntesi entre el que és atracció de l'abisme i vol pels espais de l'infinit. L'ànima romàntica —esqueixada i, per açò mateix, desitjosa d'una unitat humana superior— aprofundeix en els dos pols que voldria harmònics: raó i sentiment. Si el personatge de Lucrecia, per dir-ho encara amb paraules de Loreto Busquets, «demostra que el sentiment no és incompatible amb la Raó, que el rigorisme ètic no és pas privatiu de l'home d'acció»; el d'Àngela/Sor Àgueda Ametller s'endinsa clarament en les profunditats d'un sentiment esdevingut passió: passió humana redimida per la passió religiosa. Passió que, tanmateix, engolirà l'home d'acció, el pirata Piali, definitivament captiu en unes xarxes que, volent ser lluminoses i vitals, acaben essent del tot alienadores i destructores.

Per tal de poder entrar de ple en el personatge de la dona d'illa que atorga nom a la novel·la, deixeu-me'n centrar molt ràpidament els grans eixos argumentals: «Piali, presoner de Joan d'Ametller al solitari castell de Son Parets, i Àngela, la jove filla del contrincant vencedor, s'enamoren irresistiblement. La passió fatal, obstaculitzada per la intolerància del pare Bernat i per la suggestió dels versos de Madalena la Fada, està a punt de triomfar però Àngela, que ha aconseguit del seu pare la llibertat del pirata, no abandona amb ell l'illa. Despitat, Piali llança una amenaça de destrucció de Menorca. Al llarg de sis anys, ell, lluny d'Àngela, serà devorat per un *ennui* existencial només eventualment trencat per l'ambició bèl·lica; ella, després de debatre's entre la vida i la mort, es fa clarissa juntament amb Madalena

la Fada, que ha revelat la seva personalitat: és la nuvia d'Algendar. Piali, camí de França, s'atura a Menorca i contacta per carta amb l'aleshores abadessa sor Àgueda Ametller, que el rebutja. De retorn a Turquia, fetes les paus entre França i Espanya, Piali, instigat pel renegat Yusuf, a qui mou només l'afany de lucre, s'atura per segona vegada a Menorca: l'amenaça finalment es realitzarà. L'amor arrossegarà la mort: Ciutadella, tot i l'heroica defensa, serà saquejada el 9 de juliol de 1558 i Sor Àgueda Ametller, martiritzada per un Piali en la més absoluta alienació» (2).

La novel·la, com podem deduir, fon els dos grans interessos temàtics del Romanticisme europeu: la història i l'ànima humana. Miquel Eugeni Caimaris, jove també com Joan Ramis, vol retre el seu homenatge col·lectiu, recuperant un passat que pot nodrir les arrels vives del present. Un passat literaturitzat, que enclou el que de més universal tenen les llegendes i els mites propis. Un passat, encara i sobretot, al qual infon un debat ben sincronitzat amb el seu present: el que s'interroga sobre els grans sentiments que sacsegen l'ànima humana. Caimaris, metge de professió, autor també d'un tractat fisiològic-moral sobre l'amor, encara il·localitzat, converteix *Sor Agueda Ametller* en una obra romàntica ben singular ja que el sentiment no és només mostrat a la manera del novel·lista sinó que també vol ser explicat a la manera del científic. I açò és observable no tant en el personatge de Piali –construït des del model de l'home fatal, molt byronià– com en el d'Àngela/Sor Àgueda Ametller, el qual, encara que respongui també a paràmetres clarament romàntics –el de la dona angelical–, esdevé l'adolescent, ben situable en el present, atrapada per primer cop en una passió desbordada, sí, però amb una lògica interna que cal saber copsar:

«Cuando una pasión cualquiera hace presa en un corazón, si la víctima es una de aquellas personas, cuyo temperamento es incapaz de resistirla, hace rápidos progresos, y bien pronto reina despóticamente en ella. El aislamiento y la soledad es en este caso un nuevo pábulo que la aviva; encerrada en un círculo estrecho, no encuentra la imaginación, fija siempre en un objeto, en la monotonía de su existencia, impresiones que sirvan de equilibrio al punzante y continuo pensamiento que la agita, y esta concentración de ideas es un veneno para el alma lastimada. Y si a todo esto se agrega una conciencia ascética, y un carácter rígido y selvático, entonces es imposible calcular los estragos de esta pasión. Trábase en el interior una lucha cruel, en que con furia insana batallan la rigidez de los principios contra el afecto naciente, lucha en que aquellos reconocen la impotencia, porque, en todos sus esfuerzos, sólo consiguen hacer más profunda la herida de aquél. El amor, por ejemplo, comprimido por el raciocinio, busca abrirse paso al través de éste, y en hallando el flaco del

(2) Vegeu Josefina SALORD RIPOLL, *Pròleg a Miquel Eugeni CAIMARIS, Sor Agueda Ametller*, Edicions Nura (Menorca 1987), XII-XIII.

corazón le comprime a su vez y le ahoga con su peso: y como en esta pugna el raciocinio es el más débil, queda siempre vencido, arrastrando en su caída el cuerpo fatigado de estas emociones.

No estrañemos pues que Angela, herida por primera vez por el aguijón del amor, haya sentido con toda violencia sus efectos. La pobre niña ha concentrado en este objeto todos sus pensamientos, la voz de su conciencia le ha gritado «detente»; su fanático raciocinio le ha presentado como un crimen amar a un musulmán, a un enemigo de su Dios y ha temblado; niña débil e inocente, se ha adormido al principio al arrullo de este afecto desconocido que iba apoderándose insensiblemente de toda su alma, al despertarse ha visto un abismo por realidad; ha luchado; pero ¿qué mucho si colocada ya en el declive de una pendiente resbaladiza y sobre un terreno delesnable sus esfuerzos sólo han servido para precipitarla más pronto en la inmensa sima abierta a sus pies?» (71-72).

Fixem-nos-hi bé: el llenguatge romàntic, decimonònic, no aconsegueix d'amagar una anàlisi fàcilment traduïble als termes de la psicoanàlisi freudiana del nostre segle. La lluita desfermada en Àngela enfronta les tres instàncies psíquiques: l'*això* de l'amor plaent reprimit; el *super-jo*, representat pel fanatisme que fa del musulmà un enemic del seu Déu; el *jo*, que intenta vanament de resoldre el conflicte, agreujat encara per una evident càrrega edípica en la relació amb el seu pare. La solució només podrà trobar-la quan, exhaurit tot el dolor de la lluita frec a frec amb la mort, sublimi en la religió el seu veritable desig de vida:

«Hay ciertas naturalezas y de ellas es la de Angela, en las cuales el amor no puede ser compartido, ni mudado. Una vez prendida la llama en el corazón, debe cebarse en él, y no extinguirse hasta haber carbonizado todas sus fibras y agotado todas sus fuerzas. Este sentimiento es uno y sólo de uno; pero cuando llega aquel nada incomprendible a echar por tierra el ídolo que en sus ilusiones divinizara, entonces un sentimiento opuesto viene a ocupar el lugar de aquél, sentimiento estremado y violento como el primero, el odio.

(...)

Apliquemos a Angela estos principios sin olvidar su carácter y educación. Aquella conciencia ascética, aquel temperamento delicado y sensible, aquel corazón inocente y puro, aquella imaginación esplendente y sublime... ¡cuántas luchas horribles y aniquiladoras! No debía ser el odio lo que en ella debía encender al amor, debía ser otra cosa más terrible, más dolorosa, más sordamente asesina: el remordimiento.

(...)

Acte Primer
Scena 1^a

Mestre, Tarquino, Manlius, Collatino, Brutus, Acompanyament de
Cavallers Romans.

Collatino.

A Collacia. Señors, en finchem arribat.

Retiro delicia amable solat.

Mont desde molts anys me virtuosos egna,

D'una doltra quietut las alegras gora.

Solament desde al temps que a Sidaa son partit,

Las anexas, los tormenti habitan dins con pit,

y entre sorpiri y plor, esta passant la vida

Rodeada de dolor, de penas oprimida.

Del camp, ella no sap que a Roma haze parat

Perque se confirmen l'alianca en el Senat.

Las ab Ueyes atont, dema deuen, Sona partit.

Vostre Pare breument intentat acabar

Pensant que per nos estam deuenit los mers

Provocant los mels estats de l'Estim

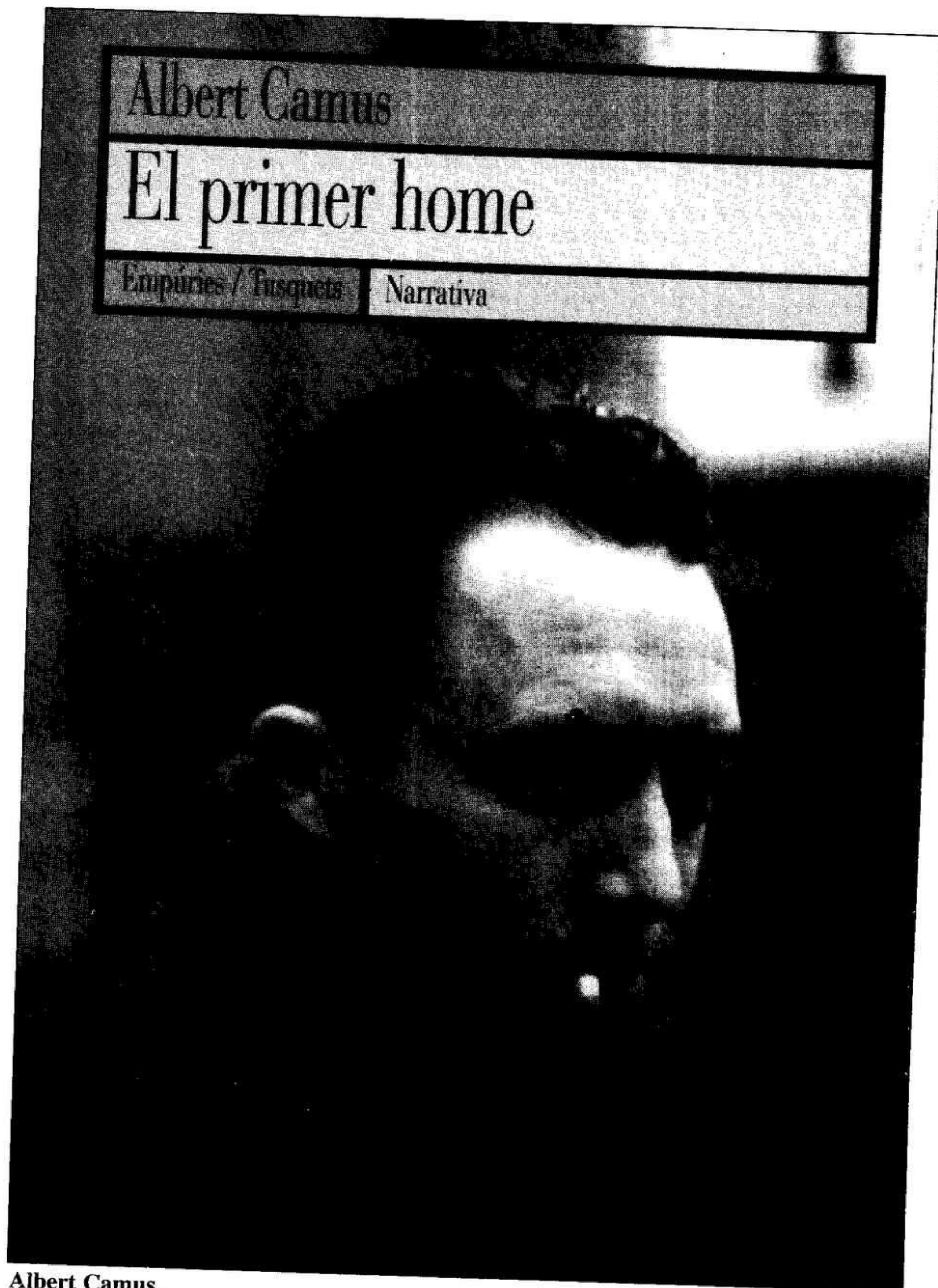
Se auttorec afluja...

Pasemos por alto la descripción de esta enfermedad reducida a delirios furiosos y repetidos en medio de los cuales llamaba frenética a Piali, para suplicarle que calmase su furor, y que perdonase a sus paisanos que nada le habían hecho y se cebase sólo en ella. A veces era a Dios a quien dirigía sus súplicas, pidiéndole que le diese fortaleza para resistir sus dolores, y borrarse de su corazón la imagen de este hombre. Otras pedía perdón a su padre de los dolores que le causaba, acusándose de hija malvada y de ser causa de su muerte, porque Piali le había asesinado... Pasemos por alto esta dolorosa descripción que nos entristecería y vamos al final de la enfermedad, que es donde empezamos a admirar a Angela, donde comienza a resplandecer a aquella virtud austera y fuerte, aquel dolor resignado y sublime que la acompaña al sepulcro y que hace de ella una heroína y una santa» (139-142).

En aquest «camí de perfecció» que emprendrà, hi jugarà un paper decisiu la dona d'illa, de la nostra illa, més mítica: la nuvia d'Algendar, incorporada brillantment al món novel·lístic de Caimaris, el qual li crea la història que la cançó popular ha amagat en els enigmàtics versos pervinguts. Ella, a diferència d'Angela, ha respost a la crida magnètica de la passió; naufraga, n'ha begut tot el licor a un harem d'Algèria, però la seva dignitat s'ha redreçat al conjur d'uns versos del captiu Cervantes (a qui així Caimaris ret, amb un anacronisme conscient, homenatge explícit). Retornada a Menorca, aïllada i incompresa, esdevindrà la Fada: el misteri als ulls dels altres encobreix una filantropia amb la qual ella vol redimir-se i que l'acabarà duent, amiga maternal d'Àngela, a compartir vocació religiosa.

Una tercera dona, de presència fugaç però intensa, mereix ser destacada: em refereix a Dorliska, l'esclava grega de Piali, al qual estima, en paraules de Sor Àgueda Ametller, amb amor sublim i generós, desitjant-li la felicitat que a ella l'exclou. Hi ha, encara, les dones ciutadellenques que van participar en la resistència a l'assalt turc, dones anònimes històricament, de qui Miquel Eugeni Caimaris vol recuperar el «recuerdo de vuestro civismo y de vuestra intrepidez» (238).

Les dones a *Sor Agueda Ametller* adquireixen, com veim, un protagonisme que converteix en tòpics residuals les al·lusions de feblesa femenina i els paternalismes narratius que, de tant en tant, esquitxen la novel·la. Els models vigorosament romàntics de dona angelical i mística (i, al pol oposat, de dona sensual) són posats al servei de la creació d'unes dones reconeixedores per nosaltres i reconegudes per Miquel Eugeni Caimaris: dones a qui els sentiments les enfronten amb la seva veritat i el seu temor més íntims; dones coratjoses, amb un món interior complex que no defugen; dones actives que cerquen, fins i tot paradoxalment, els camins de vida, d'aquella vida que és sempre elecció lliure, elecció tràgicament lliure però joiosament assumida; dones que, des de les limitacions imposades pel seu temps, han sabut construir, autònomament, la seva pròpia història.

Albert Camus.

IV

El primer home d'Albert Camus ens situa a l'Alger de la seva infantesa i joventut, a l'Alger on retorna l'home madur a la recerca del pare que mai no va conèixer –mort a la primera guerra mundial–, a la recerca de la tendresa i de la veritat que sempre ha estat i és la seva mare... Retornam, nosaltres, a l'Alger de la novel·la *Sor Agueda Ametller*, a l'Alger on Miquel Eugeni Caimaris va exercir de metge als darrers anys de la seva jove vida, a l'Alger des d'on va enviar a Ciutadella el manuscrit de la seva novel·la, publicada pòstumament pel seu fill... Retornam a l'Alger de l'emigració menorquina, iniciada a la dècada dels trenta del segle passat, quan la nostra illa retrocedeix a espirals de subsistència que el comerç havia temporalment tallat. Retornam, en fi, a un Alger, que és part de la nostra història illenca. Allò que tal vegada no havíem sospitat mai, vàcuament orgullosos de la pura dada erudita d'una ascendència menorquina de Camus, era que l'Alger de fesomia menorquina fos l'Alger vital del gran escriptor francès.

El primer home, novel·la autobiogràfica, inacabada i publicada l'any passat (3), és una de les obres més humanament colpidores que mai haguem pogut llegir. Em permetreu que remeti als múltiples comentaris –emocionats, admiratius– que se n'han escrit i que en destaquí el de Juan Goytisolo: «Pocas obras han logrado describir la pobreza vivida desde dentro, sin condescender en demagogia y afeites, como esta autobiografía disfrazada editada hoy» (4). No creguem que la bellesa de l'obra és el resultat d'estranyes operacions d'alquímia literària: l'extraordinari és que Camus posa l'ofici i la passió d'escriptor al servei de la seva veritat humana, de la història –familiar i col·lectiva– que l'ha fet ser qui és. I s'hi vol reconèixer. I s'hi vol mantenir fidel, per no trair-se mai, per no trair el veritable ofici de la persona, el que Pavese va anomenar «l'ofici de viure».

Dues dones d'illa li van fer de guia en els camins de vida pobra, de misèria material i de dignitat humana, de negació de la memòria i d'afirmació vital: la seva àvia i la seva mare, tan menorquines, tan properes que, ara sí amb justícia, podem sentir-nos lectores i lectors un poc privilegiats de l'obra. L'àvia i la mare, les dues cares d'una moneda única, els dos pols, no excloents sinó complementaris: l'àvia, d'«ulls clars i durs» (252); la mare, la tendresa embolcallant però inabastable, la comunicació silent, l'amor desbordant-se en impotència... Totes dues es drecen imponents davant els nostres ulls, els quals hi superposen imatges conegudes: l'àvia de Camus és una veritable dona d'illa, d'aquella casta de dona forta menorquina que mereix tot el nostre reconeixement. La dona que acull la jove filla viuda, amb dos fillets petits, amb les paraules: «Filla meva, caldrà treballar de valent» (252). Treballar de

(3) Albert CAMUS, *El primer home*, Narrativa 44, Empúries/Tusquets (Barcelona 1994).

(4) Vegeu Juan GOYTISOLO, *El honor de la pobreza* dins *Argelia en el vendaval*. El País/Aguilar (Madrid 1994), 129.

valent per viure, per sobreviure, investint amb totes les armes del coratge, de la intel·ligència més intuïtiva i realista, de l'escala d'uns valors morals construïts en consonància amb la quotidianitat, no acotant mai el cap davant les formes dignes de la vida: la polidesa, la netedat, els bons costums. Dones de la consistència de la pedra, fortes i dures, amb una duresa que és adaptació intel·ligent al medi advers, que sempre acaben dominant.

Llegint les deu pàgines senceres dedicades a ella (72-82), resseguint-ne la presència al llarg de l'obra, nosaltres, més enllà de la mescla d'amor/odi de l'infant i de l'adolescent Camus, hi descobrirem un personatge fascinant pel que té de representatiu de tantes àvies menorquines de fins ara mateix, de «cabells blancs» i «etern vestit negre» (80), amb el mocador també negre «de les ocasions assenyalades» (199). Ens indignarem amb l'infant per dur roba massa grossa per a la seva edat, per dur sabates amb claus que permetin de comprovar si, jugant a futbol, es gasta les soles d'unes sabates massa cares; entendrem la seva vergonya quan va al cinema amb l'àvia, quan li fa cantar cançons davant els parents «maonesos», quan fa comentaris inadequats a la festa de lliurament de premis de l'institut; compartirem l'angoixa d'haver de davallar a un galliner fosc i pudent i d'haver de presenciar la mort d'una gallina; ens revoltarem amb ell quan, finalment, impedesqui a l'àvia emprar mai més el fuet; no li perdonarem la manca de tendresa amb la seva pròpia filla. Farem tot açò i més, però, per damunt de tot açò, l'admirarem perquè res en ella no és gratuït, perquè la lluita per la supervivència té mesures massa humanes, perquè entén i respecta allò essencial, perquè admira el que el seu nét té d'admirable i li permet, ella que ho hauria pogut impedir en nom d'unes necessitats materials primeres, estudiar, és a dir, emprendre el camí que ell, i no la família o la tradició, vol.

La primera dona, però, d'aquesta novel·la és la mare, a qui va dedicada: «A tu, que mai no podràs llegir aquest llibre». La mare, la veritat, la comunicació, la vida: l'inefable que no pot ser dit mai en veu alta, que no pot ser, tal vegada, ni tan sols dit. La mare de la qual el separa «la barrera invisible darrere la qual l'havia vist escudar-se tota la vida –dolça, polida, educada, conciliant, fins i tot passiva, i tanmateix mai no conquerida per res ni per ningú, aïllada en la semi-sordesa, les dificultats de llenguatge, certament bella però gairebé inaccessible» (54). La mare viuda, desadora, «òrfena d'esperança» (54) i de ressentiment, sense blasme i sense riulla oberta. La mare, que fa de l'absència presència i del silenci, paraula, és la veritable protagonista de l'obra, la veritable protagonista de la vida, que pertany als que posseeixen «l'únic honor que paga la pena en aquest món, el dels pobres» (271).

Així, l'home de quaranta anys que havia emprès a l'inici la recerca del pare, de «l'autoritat i no el poder» (247), troba al llarg del seu itinerari la veritat única de vida de la mare, «més gran que el meu temps, més gran que la història que et sotmetia a ella, més autèntica que tot allò que he estimat en aquest món» (235). A

aquest amor mut adreça la seva confessió per reclamar-li l'únic perdó que el pot salvar davant la vida:

«Tu no m'entens i, tanmateix, ets l'única que em pots perdonar. Molts es presten a fer-ho. Molts, també, criden de totes les maneres que sóc culpable, i no ho sóc quan ells m'ho diuen. D'altres tenen dret de dir-m'ho i sé prou que tenen raó i que hauria de rebre el seu perdó. Però demanem perdó als que sabem que ens poden perdonar. Senzillament això, perdonar, i no pas demanar-vos de merèixer el perdó, d'esperar. [Sinó] senzillament parlar-vos, dir-los-ho tot i rebre el seu perdó. Aquells i aquelles a qui podria demanar-ho, sé que en algun racó del seu cor, malgrat la seva bona voluntat, no poden ni saben perdonar. Tan sols un ésser podria perdonar-me, però mai no he estat culpable davant seu i li he lliurat íntegrament el cor i, això no obstant, hauria pogut anar cap a ell, sovint ho he fet en silenci, però ara és mort i estic sol. Tu sola pots fer-ho, però no m'entens i no em pots llegir. Així, et parlo, t'escric, a tu, a tu sola i, quan això hagi acabat, demanaré perdó sense cap altra explicació i tu em somriuràs...» (270).

Les dones, de la vida a la literatura, de la literatura a la vida, entre el silenci i la paraula: comunicació sempre per a qui sap i pot escoltar. Potser ens cal assumir-los, silenci i paraula, i, com Camus, trobar-hi la veritat que hi nia, la veritat no sempre expressable ni expressada, la veritat de les dones que, encara desposseïdes d'espais propis, són dipositàries de totes les veritats de vida humana. I llavors, habitants tots i totes d'una vida sencera amb l'expressió del silenci i de la paraula, podrem somriure.

(*Rev. de Men.*, 1994, II, pp. 337-347)

**ALGUNES NOTES AL VOLTANT DE
LA RAÓ I EL MEU DRET,
BIOGRAFIA DE LLORENÇ VILLALONGA (*)**

JAUME POMAR

Vull aprofitar l'avinentsa de trobar-me en aquesta casa per recordar el meu avi Jaume Pomar Fuster (1868-1910), fundador el 1905 de l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó i primer president de la Secció de Literatura i Música, «càrrec en el qual va portar a terme una gestió esplèndida» –segons recordava Joan Hernández Móra en el discurs commemoratiu del 75è aniversari d'aquest Ateneu.

No cal dir que he acceptat l'amable invitació de venir a donar notícia d'alguns aspectes relacionats amb la biografia de Llorenç Villalonga com un repte. Tinc molt present que, en aquests mateixos salons, un altre Jaume Pomar que em precedí va exercir durant cinc anys l'acció cultural regeneradora d'un ateneista exemplar. Ara el seu nét, en el mateix camp, només pot acceptar l'envit amb el mateix esperit de compromís que ha caracteritzat la llarga vida cultural de l'Ateneu, a l'hora d'enfrontar la vida i l'obra del novel·lista més important que han donat les Illes d'ençà de Ramon Llull.

Alguns treballs previs sobre L. Villalonga m'animaren a acceptar l'encàrrec d'aquesta biografia que em féu Josep Zaforteza Calvet, primer marmessor i més tard hereu de l'obra villalonguiana. Tanmateix, la complexa, controvertida i polèmica personalitat del biografat varen convertir en material revisable i provisional una bona part dels meus estudis. I la dificultat s'ha vist agreujada amb deficiències pròpies d'una cultura com la nostra, que encara no podem considerar normalitzada, segons els paràmetres europeus. És cert que he trobat suport per a les meves recer-

(*) Parlament llegit a l'Ateneu de Maó el 26 de novembre de 1994.

ques en una important munió de treballs de camp, parcials o globals, de vàlua considerable. Cal esmentar, en aquest sentit, les aportacions fetes per Jaume Vidal Alcover, Joaquim Molas, Damià Ferrà-Ponç, Joan Alegret, Pere Rosselló Bover, Carme Bosch i Josep Massot i Muntaner, entre d'altres. Tots ells m'han aportat dades i visions importants, útils, que de vegades he acceptat i aprofundit o, més rarament, han estat susceptibles de matisacions.

El meu treball, però, no ha comptat amb la infraestructura cultural que en les literatures plenament desenvolupades solen tenir escriptors d'importància paral·lela a la de Villalonga a l'hora d'esser biografiats: una correspondència completa i degudament anotada i l'estudi del seu treball com a articulista a la premsa. Aquests *handicaps*, he hagut de superar-los passa rere passa a mesura que cremava etapes de vida i d'escriptura entre el naixement i la mort de l'escriptor, és a dir, entre el primer de març de 1897 i el 28 de gener de 1980.

A favor meu he tingut la possibilitat d'accedir als inèdits de l'autor i als seus papers privats. Un material no gaire ric en dades, donat que Villalonga no guardava la correspondència que rebia. I encara, després de la seva mort, la vídua destruï dos importantíssims epistolaris: el que anava adreçat a ella mateixa i el considerable bloc de cartes que Salvador Espriu trameté a L.V. durant uns quaranta anys, és a dir, de 1935 a 1975, amb algunes intermitències i silencis. Tanmateix s'ha salvat de la cremadissa una petita part de la correspondència espriuana, per atzar, material de gran vàlua per a la meva tasca.

He topat també amb l'entrebanc d'algunes fonts documentals tancades, potser temporalment. El fet no m'ha desanimat; ben al contrari, m'ha obligat a donar passes per altres camins per tal de subsanar possibles insuficiències. D'aquesta manera, en el moment de posar punt final a aquesta biografia, que duu per títol *La raó i el meu dret*, havia hagut d'acudir a més de cinquanta fonts orals –amb totes les reserves que aquesta mena d'informació comporta– i havia aplegat un total de vint-i-vuit epistolaris, totals o parcials, dos dels quals estaven ja publicats. Com a dada anecdòtica puc contar que vaig fer un viatge a Barcelona per aconseguir la carta més antiga que he pogut localitzar de Villalonga, adreçada a Enriqueta Albéniz, la filla del gran compositor de Camprodon, i també la darrera o una de les darreres que escriví, tramesa al seu editor Joan Sales. I quan l'avanç de l'arterioesclerosi feia ja impossible l'escriptura, poc menys d'un any abans de la mort, la gravació d'una entrevista per Ràdio Popular em proporcionava un darrer document oral demostratiu de la decadència física i mental d'aquella intel·ligència privilegiada. El cansament i la mala memòria al final del camí.

Alguns epistolaris m'han aportat un ajut importantíssim. I en aquest sentit és de justícia esmentar els d'Ernest M. Dethorey, Jaume Vidal Alcover, Maria Dolors Llorente i Josep A. Grimalt. Aquestes cartes tenen, generalment, més versemblança que moltes altres, perquè un altre problema del biografiat és que no sempre deia la veritat en relació a si mateix i de vegades s'agradava d'embullar fil. En la seva obra

Portada de la quarta edició del llibre *Bearn* de Llorenç Villalonga.

novel·lística, contrastada amb el procés biogràfic, això es veu clar sovint i es fa encara més pal·lès en el seu únic llibre que podem qualificar d'autobiogràfic malgrat el títol: *Falses memòries de Salvador Orlan* (1967), que, per acabar de confondre, subtitula «Novel·la», amb voluntat decidida de no facilitar en res ni per res la tasca al futur biògraf. Ho sé jo més que ningú, que durant trenta-tres mesos l'he hagut d'empaitar pel laberint de pistes falses i de viaranys coberts amb cortines de fum. Però també en aquest punt de la tasca he trobat un ajut considerable. Francesca Sureda Font, de Manacor, una estudiant brillant de filologia catalana, m'ha ajudat a trobar el bon camí, quan em perdia, amb el seu valuós treball, que roman inèdit: «Escriure i viure: de Salvador Orlan a Llorenç Villalonga». L'assaig biogràfic de Francesca Sureda, que es pot trobar a la Biblioteca de Mallorca, és de consulta obligada per a l'estudiós que vulgui posar ordre en el civilitzat teixit de tergiversacions que l'autor del mite de Bearn filà, com una Balenguera misteriosa, al voltant de la seva intimitat, per tal de desorientar els curiosos.

Però el biògraf, evidentment, ha de jugar el paper de tafaner i de curios sens límits. Haurà d'arribar on calgui per tal d'establir les relacions plausibles entre vida viscuda i lletra impresa. La seva acció, per tant, maldarà per penetrar el món de les aparences i dels miratges per poder arribar a verificar realitats concretes. Això és el que vostès esperen de mi. I ara que he establert, a grans trets, les fonts de les meves recerques, oferiré una sinopsi d'alguns trets fonamentals del meu treball, en ràpida síntesi per la limitació que el temps imposa.

Llorenç Villalonga Pons neix a Palma el primer dia de març de 1897, a la una de la tarda, al carrer dels Oms número 1, pis segon, davant per davant l'Hospital Militar. És inscrit en el Registre Civil dia tres i dia sis rep el baptisme a l'església parroquial de Sant Miquel, amb els noms de Llorenç, Miquel i Rossend. El seu pare, el capità Miquel Villalonga Muntaner, natural de Bunyola, té aleshores 38 anys i la seva mare, la maonesa Joana Pons Marquès, 37. S'havien casat a Maó el 1890 i en un primer trasllat del militar a Canàries els havia nascut una nena rossa, Conxa (1891), que morí poc després d'escarlatina. Guillem, el major, neix a Maó el 1892, com Maria, el 1894. Per diverses raons els dos havien de morir a Mèxic. Després de Llorenç neix Miquel (1899-1946), el germà petit que fou també militar, com el pare, i destacà com a escriptor en llengua castellana.

Els primers records de Llorenç Villalonga van units als trasllats propis de la professió del pare: Maó, entre els quatre i els sis anys; la Corunya a continuació, i els boscos de Bunyola amb l'àvia autoritària Catalina Muntaner i la tia Antònia Villalonga, renoca i beata, que Llorenç i Miquel anomenen *tante Gloire*. Cursa durant deu anys un batxillerat molt mediocre: ingressa als dotze anys i acaba als vint-i-dos. A l'Institut Balear, que aleshores es trobava a l'edifici de Monti-Sion, coincideix amb alguns mallorquins que havien d'assolir representativitat dins la nostra història col·lectiva: Antoni Parietti, que fou enginyer-cap d'Obres Públiques i president del Cercle de Belles Arts; Ferran Blanes, president de la Diputació

Llorenç Villalonga.

Provincial de Balears en la postguerra; l'oftalmòleg Bernat Calvet, el contertulià més antic de Villalonga; l'arabista Jaume Busquets; l'escriptor i professor de llengües menorquí Joaquim Verdaguer; el metge especialista en sifilografia Emili Darder, que fou batle de Palma durant la segona república, etc. Llorenç Villalonga no acceptarà seguir la carrera militar, ni la religiosa, ni la de lleis, la qual cosa crispa la paciència del pare. Quan finalment diu que la seva vocació es decanta per la medicina, el pare, que ha arribat ja a tinent coronel d'artilleria –i que havia de retirar-se amb el grau de general honorífic, sense comandament– el mira amb gest despectiu i decreta: «no seràs res mai, en aquesta vida».

Llorenç, amb els seus germans, rep classes de llengua francesa amb madame Alcántara –madame Albarat a l'*Autobiografia* de Miquel i a les *Falses memòries de Salvador Orlan* del biografiat–. Llegeix àvidament els llibres que Guillem, el major, porta a casa i el 1914 apareixen dues primeres incursions en el diari *La Última Hora* de Palma, on Llorenç i Miquel firmen conjuntament amb el pseudònim J. Antonio Cascabeles.

Abúlic, indolent, passa l'adolescència només interessat per la lectura i alguns esports com l'equitació i la natació. Algunes provatures literàries de l'època no s'han conservat. Fa el servei militar amb la lleva de 1918 a Infanteria, en el Regiment 61 de Palma, i acaba la instrucció havent augmentat tres centímetres d'es-

tatura i dos de tòrax. Tira per alt, amb 1,76 cms, i es decanta més aviat pel tipus astènic lebdosomàtic, amb 0,90 cms de perímetre toràcic. Posteriorment, la pràctica de la gimnàstica arribarà a donar-li una constitució relativament atlètica.

Cerca en els estudis de medicina una resposta a la incògnita de l'home i prest entén que ha errat el camí. Vagareja amb més pena que glòria per les facultats de Múrcia (1919-20), Barcelona (1920-23) i Madrid (1923-24). Les seves primeres anotacions, algunes publicades i d'altres inèdites, fan referència al pas per Múrcia i m'han arribat per cortesia del menorquí Francesc Pons Gimier a través del poeta Ponç Pons, als quals aprofito l'avinentsa de trobar-me en terra menorquina per agrair la tramesa. Són proses curtes on es pal·lesa la influència d'Anatole France, Eugeni d'Ors i Ramón Gómez de la Serna dins l'estil que anomenà *Contes sintètics*. La tendència inicial, que durà molts anys amb dubtes i vacil·lacions constants, és en llengua castellana. Aleshores és un lector apassionat dels millors assagistes espanyols o estrangers: Balmes, Ortega, d'Ors, Marañón, Bergson, Spengler i molt especialment Freud, del qual s'han començat a traduir les obres completes el 1922. Escriu molt, Villalonga, llegeix els seus escrits a alguns amics, especialment a Miquel Valentí Mestre –brillant estudiant de medicina i concertista de piano– i, seguidament, els destrueix.

El 13 de setembre viu a Barcelona el cop d'estat de Primo de Rivera i constata que l'acció militar és aprovada i aclamada pel poble. Les posteriors purgues de la Dictadura contra polítics, intel·lectuals i professionals, li mostraran la creu de la moneda d'aquell entusiasme inicial. Ja a Madrid, s'hostatja a la Pensión Atocha amb altres estudiants mallorquins: Bernat Calvet i els germans Joan i Francesc Casas Llompart, quan s'esdevé la mort del pare, el 19 de novembre de 1923. La situació econòmica familiar no és bona i la mare demana al fill que no perdi més el temps. Això provocarà el trasllat del seu expedient a la Facultat de Medicina de la Universitat de Saragossa, considerada benèvola, per cursar els darrers cursos de la carrera entre octubre de 1924 i juny de 1926. Aquests dos anys determinen una època fecunda en experiències de les quals l'escriptor ha deixat memòria a la novel·la *El misantrop* i a diversos relats, poemes i articles de premsa.

El 4 de setembre de 1924 comença les col·laboracions en el diari *El Día* de Palma, propietat del financer Joan March Ordinas, «En Verga», que duraran fins el 14 de novembre de 1937. Es relaciona intensament amb alguns representants de l'avantguarda a Mallorca: Joan Alomar Cifre –fill de Gabriel Alomar–, Ernest M. Dethorey Camps, Miquel Àngel Colomar Moyà i Jacob Sureda Montaner. Hi ha diverses mostres de l'actitud avantguardista i progressista del jove Llorenç Villalonga, entre les quals hom pot esmentar el *Manifest de l'Arquitectura Funcional* que signa amb l'arquitecte Francesc Casas, en defensa de Le Corbusier (1928) i el breu pas per la revista *Ciudadania*, setmanari del Partit Republicà Federal (1930), on de manera transitòria s'arreglera amb els republicans. A *El Día* comença signant les col·laboracions amb el pseudònim DÉHY, que més tard esde-

vé DHEY. Villalonga digué alguna vegada que aquesta paraula s'empra a Menorca per designar familiarment els Llorenços, però els amics menorquins que he consultat no han pogut confirmar-m'ho.

El 1927, en possessió del títol de llicenciat en Medicina, ingressà en el Col·legi Mèdic de Balears i obrí un consultori de diabetis al carrer de Sant Miquel núm. 214 de Palma. Treballa al mateix temps com a anestesista a la clínica que havien obert recentment els germans Vicente i Virgilio García Peñaranda, dos metges murcians que s'havien instal·lat a Ciutat de Mallorca. Mostra admiració pels articles d'«Alanís», pseudònim que empra Miquel Ferrà Juan en les col·laboracions de premsa. «Dhey» i «Alanís», que inicialment intercanviaven al·lusions amistoses i elogis, trencaren algunes canyes en polèmiques constructives. El 1931, però, arran de l'aparició de *Mort de Dama*, acabaren amb un enfrontament radical. Miquel Ferrà, ferit d'ala per la sàtira de l'Escola Mallorquina simbolitzada en Aina Cohen, aconsellà sense embuts a Villalonga que abandonés el conreu de les lletres. Sens dubte s'equivocava.

Abans, el 1929, hi ha una primera estada a París per estudiar terapèutica física a l'Hôtel Dieu. Comenta a la premsa l'alta qualificació del professorat, entre el qual hi ha madame Curie. Però no diu res dels suposats cursos de psiquiatria a la Salpêtrière –un producte més, sens dubte, de la seva imaginació– els quals no consten en posteriors currículums del doctor Villalonga. Fa pocs dies que ha tornat a Palma quan mor la mare, el 13 d'abril de 1929, un fet que l'escriptor recordarà sempre com la tristesa més gran de la seva vida.

Intensifica els contactes amb cercles cosmopolites: festes de la colònia estrangera en El Terreno i Gènova, món de relació a la tertúlia dels germans García Peñaranda, còctels equívocs, piscines, senyores que fumen i beuen whisky. Diuen que en els parties que ofereixen Jacob Sureda i Ellie Sackett, al xalet de Cas Potecari, només es parla anglès. I que les festes de Nataxa Rambowa a les coves de Gènova acaben amb consum de droga i bacanal. La disbauxa alterna amb l'esport, i Llorenç Villalonga juga a tennis amb Enriqueta Albéniz –la bellíssima filla del gran compositor–, rapta la filla d'un metge amic seu, assisteix amb Dethorey a la recepció del príncep romanès Antoine Bibesco –tan lligat al món de Marcel Proust– i aquell dia, a l'Hotel Victòria, coneix l'arquitecte americà Arthur Byne, que ha publicat *Majorcan Houses and Gardens* (1928).

Entra amb el càrrec de secretari a la Junta del Col·legi de Metges i publica alguns articles a la *Revista Balear de Medicina*, per bé que com a metge no té massa èxit: hi ha pocs pacients a la seva sala d'espera. Quan surt *Mort de Dama*, prologada per Gabriel Alomar, el 4 d'abril de 1931, «Dhey» entra a història de la literatura precedit per una fama guanyada a pols d'esnob cosmopolita. La polèmica conseqüent –fins a un cert punt lògica– és a la base de les llarguíssimes i enutjoses dissensions entre Villalonga i els regionalistes mallorquins, els digníssims patricis que s'honoraven autoanomenant-se «catalans de Mallorca». La guerra civil, amb l'assumpte

del «Manifest», agreujarà aquestes tensions que es prolonguen sense treva fins ben entrats els anys seixanta, és a dir, fins que la personalitat i l'obra de Villalonga ha aconseguit un lloc en el sol: l'ample reconeixement guanyat amb la publicació catalana de *Bearn* (1961) i l'aparició del primer tom de les seves obres completes (1966) en una col·lecció titulada «Clàssics catalans del segle XX».

Com poden veure, només puc oferir un rapidíssim inventari de fets i situacions que, cadascun per ell mateix, és objecte d'un llarg capítol i dona per més d'una conferència. Per això, esperant que el diàleg posterior ens permeti aprofundir aspectes concrets de l'interès de vostès, deixo sense comentari la relació de l'escriptor amb la poetessa cubana Emilia Bernal (1931-32) i la intimitat viscuda amb la ballarina centroeuropea Eva Tay. La Bernal inspirà les obres que Jaume Vidal Alcover classifica dins el cicle de Fedra: la tragèdia *Fedra* (1932), el drama *Silvia Ocampo* (1934) i la novel·la *Mme. Dillon* (1937). El 1935 Villalonga demana en matrimoni la vídua de Jacob Sureda, Eleanor Sackett, proposició que no fou acceptada, possiblement per esser recent encara la mort del marit.

Villalonga comença a interessar-se per la psiquiatria i entra com a metge de guàrdia a la Clínica Mental de Jesús, el 1933. El 1934 assumeix la direcció literària de la revista *Brisas*, que serà decapitada per la guerra civil. El 1935 visita a Madrid el manicomí de Ciempozuelos, que dirigien els doctors Vallejo Nájera i Sagristán. De retorn a Mallorca, passa per Barcelona i es troba amb Salvador Espriu, després que els dos escriptors havien iniciat ja un diàleg literari quan Espriu integrà el personatge d'Aina Cohen en el seu relat *El país moribund*. La mútua admiració entre Espriu i Villalonga dura fins al final i és rastrejable constantment dins les seves trajectòries.

Llorenç Villalonga es casa amb Maria Teresa Gelabert Gelabert el 19 de novembre de 1936, a Sant Bernat de la Real. Firmaren l'acta com a testimonis Josep Palou de Comasema i Truyols, oncle de la núvia, i Guillem i Miquel, germans del nuvi. El matrimoni passa a viure al carrer de Montenegro núm. 8, de Palma, que havia estat el domicili de Teresa durant el seu primer matrimoni amb el doctor Antoni Alorda. Després es traslladen a Binissalem, per causa de la guerra. Posteriorment viuran al carrer de Can Pueyo i, finalment, al carrer d'Estudi General, on va morir el novel·lista.

La guerra sorprèn Villalonga engrescat en estudis de psiquiatria, mentre projecta fer la tesi doctoral sobre psicoanàlisi amb el doctor Emili Mira, de Barcelona. Pren partit i vesteix la camisa falangista, inaugurant a la premsa una època de propaganda feixistitzant que va del 7 d'agost de 1936 fins al 14 de novembre de 1937, amb un total de dinou articles de premsa, sis conferències per Ràdio Mallorca i un poema de títol significatiu: «Falange». També es pot incloure dins aquest apartat de càrrega ideològica reaccionària l'opuscle *Establecimientos completos para psicóticos. Algunas orientaciones para la Clínica Mental de Jesús* (1938), l'import del qual fou ingressat a la «Suscripción a favor del Glorioso Movimiento Nacional», després d'adquirir-ne l'edició la Comissió Gestora de la Diputació.

No és el moment d'exculpacions ni el lloc és el més adient. Tanmateix, el fet d'haver tingut accés al *Dietari de guerra* del novel·lista m'ha fet veure el profund desencís amb el qual va viure els darrers anys de la contesa. Una llarga anotació de 26 de gener de 1939, converteix l'audició que fa del moment de l'ocupació de Ràdio Associació de Catalunya per un alferes provisional en una esperpèntica acció sense cap ni peus, totalment desorganitzada. I és molt més greu encara el comentari que rubrica el final d'aquella lluita incivil: «*Ha terminado la guerra —diu l'abril de 1939—. Hace más de un siglo que no habíamos tenido una victoria tan aplastante. De acuerdo. Pero es una victoria contra nosotros mismos, porque ¿quién pagará los platos rotos?*».

La llarga gestació del mite de Bearn pertany al temps de reflexió i de silenci de dues postguerres —la de la guerra civil i la de la guerra mundial— que han transformat el panorama moral d'Europa. Llorenç Villalonga ha assumit íntimament algunes conviccions com és que no hi ha més paradisos que els paradisos perduts o que la literatura és l'únic instrument que li serveix per immortalitzar éssers i fets viscuts i estimats. Arrela dins ell un sentiment nostàlgic del passat, una manca de fe en el present, sempre transitori, i una gran curiositat pel futur. Aquestes meditacions arriben al seu punt àlgic amb la novel·la *Bearn* on, com diu Joaquim Molas, «hi pogué abocar totes les seves experiències i totes les seves ambicions i, a la llarga, la convertí en una espècie de síntesi de la seva vida. I, més en general, de la Vida». Aquesta obra ha aconseguit una notable divulgació a través de moltes edicions, traduccions a diverses llengües, versions radiofòniques i televisives i una pel·lícula dirigida amb desigual fortuna per Jaime Chávarri, el 1984, a partir d'un guió de Lola Salvador.

En la treballada elaboració de la família dels Bearn, Villalonga realitzà una mena d'amalgama mitjançant l'encavalcament entre històries i llegendes relatives a la seva família, els Villalonga de Tofla, d'Alaró, i uns altres Villalonga, els «de ca n'Escalades», aquests sí, veritables aristòcrates mallorquins, amb una llarga tradició racionalista, volteriana, republicana i d'esquerres. L'amistat del novel·lista amb don Francesc de Villalonga Fàbregues (1856-1932), que durant la segona república fou algun temps batle de Palma, li forní informació sobre els Villalonga «de ca n'Escalades» i podem trobar a la novel·la *Bearn* paral·lelismes ben curiosos. Don Francesc Mariano de Villalonga Escalada (1788-1876), avi de don Francesc, viatjà per França amb la seva neboda Teresa Villalba Villalonga de Palet, amb la qual mantingué una relació escandalosa. Durant la seva estada a Mallorca, George Sand i Frederic Chopin visitaren don Francesc Mariano, el qual havien conegut a París. Les concomitàncies entre aquesta història i la fugida de don Toni de Bearn amb dona Xima, la neboda, a París, són ben evidents. Don Antoni de Villalonga Pérez (1821-1910), pare de don Francesc, volterià i maçó, assolí el grau de Venerable Mestre a la lògia Primera Llum. Compilà una important biblioteca d'uns deu mil volums amb més de quatre mil títols. Aquest lliurepensador aporta elements anticlericals i de relació amb la maçoneria a don Toni de Bearn.

El punt distanciat d'humorisme i d'ironia, la tendència a observar la vida des del cantó antidramàtic, té molt a veure amb el tarannà del mateix Llorenç Villalonga, quan crea la figura de don Toni de Bearn. Però també deu alguna cosa a l'observació constant de l'oncle Josep Palou de Comasema Truyols, que juntament amb la seva esposa Mercè Gelabert Llabrés va viure amb l'escriptor i la seva esposa Teresa a Palma i també a Binissalem. L'oncle Palou de Comasema, aristòcrata arruïnat, es prenia amb humor i optimisme escèptic les adversitats de l'existència. Don Tonet de Bearn és una síntesi literària d'ell i del mateix novel·lista. D'altra banda, ja s'ha dit i repetit que el paisatge bunyolí és present a la novel·la, però amb figures binissalemeres i, sobretot, que don Toni i dona Maria Antònia de Bearn són les contrafigures literàries del matrimoni Villalonga-Gelabert.

I per arrodonir mínimament el tema de la novel·la *Bearn* és obligat fer esment de *Le lion devenu vieux*, de Jean Schlumberger (1877-1968), que li serví de model, encara que l'obra villalonguiana aconsegueix una superació total de l'obra en la qual s'ha inspirat. La novel·la de Schlumberger tracta sobre el cardenal de Retz, François Paul de Gondi (1613-1679), un dels dirigents de la revolta antiabsolutista de La Fronde (1648-1653), que amb el seu fracàs afavorí l'arribada de Lluís XIV. Tant *Le lion devenu vieux* com *Bearn* se centren en un protagonista que ens és explicat pels sengles redactors de l'epístola que constitueix la novel·la, ambdós bons coneixedors de la seva vida. A més, tant el cardenal de Retz com don Toni de Bearn deixen escrites les seves memòries –reals les del primer; imaginades les del segon, malgrat les referències autobiogràfiques– que només arriben, parcialment, al lector, a través dels narradors. A *Bearn*, don Joan Mayol té una gran importància. És el capellà de la casa perquè és fill natural del senyor. La seva volguda objectivitat està interferida constantment per una subjectivitat conflictiva, la qual entela, amb els seus judicis, la transparència de la història que conta. El resultat literari és una riquíssima gamma psicològica que s'estén al «què» es conta, al «com» es conta i al «qui» ho conta. És obvi que per aconseguir un espectre tan ample i tan complex, l'autor s'ha desdoblant en don Toni i don Joan.

També l'estructura narrativa de *Bearn* és més complexa que la de *Le lion...*, donat que la primera abasta tres cercles concèntrics –Vidal Alcover ho ha observat de manera exacta–: una carta, relativa a unes memòries, les quals tenen per objecte dona Maria Antònia. L'obra de Schlumberger és més lineal i constitueix un bloc unitari. Són també notoris els silencis narratius de les dues històries.

L'afirmació de Jaume Vidal Alcover segons la qual *Bearn* s'escriu en català entre 1952 i 1954 té una constatació segura dins la correspondència que Llorenç Villalonga li adreçà aquells anys. Quan arribava ja al final de la redacció, l'aparició de *Mort de Dama* (1954), a Barcelona, l'enutjà pel fet de veure sotmesa la seva prosa a un procés de revisió fins a convertir-la en un discurs en el qual no s'hi reconeixia. I per aquest motiu hauria escrit altra vegada tota la novel·la, de cap a cap,

en llengua castellana. En carta de 17 d'octubre de 1953, per exemple, Villalonga planteja problemes que li sorgeixen en el moment de passar la prosa de *Bearn* del català al castellà: «¿Cómo traducirías la palabra desgectà (sic) al castellano?», demana a l'amic, i situa l'acció en el reduït món de madò Coloma: 'Un pic hi havien anat dos lladres però en veure que no tenia més que una cabra, i no de molt bona casta, no li volgueren robar (li desgectaren com si es tractàs de comprar-lei, me digué el Senyor)' ¿Menospreciar? ¿Despreciar? Yo necesitaría algo más vulgar, más plebeyo. No sé».

Dins aquesta correspondència hi ha altres cartes relatives al mateix tema. Però a més a més, trobant-me ja a punt de donar per finalitzada la biografia, Joan Moyà Pons m'ha proporcionat les fotocòpies d'un document valuosíssim que confirma la teoria d'una redacció prèvia de *Bearn* en llengua catalana: el manuscrit incomplet de la segona part de la novel·la, que arriba fins poc abans del capítol 21, mancant-hi els dos darrers i l'epíleg. Aquest text és, de totes totes, anterior a la versió castellana publicada el 1956 a l'Editorial Atlante. Les modificacions fetes per donar a la impremta en castellà no s'acosten a l'original primigeni català –que Joan Moyà Pons va treure d'una llenyera l'any 1957, a Can Sabater, el casal binissalemer de Teresa Gelabert–, sinó que se n'allunyen: la versió castellana és un text molt més elaborat. A més, la gran quantitat d'esmenes, addicions i modificacions que el text català conté, són pròpies d'una obra en gestació.

Això permet afirmar que el manuscrit propietat de Moyà Pons prova que, efectivament, *Bearn* fou redactada primer en català tot i que el manuscrit no permet establir-ne la data; només podem saber que no pot ésser gaire posterior al 1954. Això inclina a pensar que podria ésser ben exacta l'afirmació de Jaume Vidal Alcover quan el datava entre 1952 i 1954. Resta en tot cas pendent de posteriors clarícies la suposada primera redacció de 1945, a la qual es refereix l'autor moltes vegades. En favor de les hipòtesis de Vidal Alcover hi ha la mancança dels darrers capítols del manuscrit esmentat. Són molt possiblement els que l'autor escriví directament en castellà quan volgué presentar *Bearn* al premi Nadal i al Ciutat de Barcelona, col·leccionant fracassos, segons li havia pronosticat el seu gran amic i admirador Salvador Espriu.

Alguns anys després, el 1961, la trobada amb l'editor català Joan Sales fou providencial per a *Bearn* i per a l'obra tota villalonguiana. I quan el 1966 Edicions 62 publica en un tom de luxe les obres del mite de *Bearn* a la col·lecció «Clàssics catalans del segle XX», Villalonga i la seva obra assoleixen la importància indiscutible que els havia estat ratonejada. D'aquest tema i d'altres dades biogràfiques posteriors, que han hagut de quedar dins el tinter per imposició del temps, podem parlar-ne al llarg del diàleg, si vostès volen. Moltes gràcies per la seva atenció.

L'HOME I EL POETA RIBA (*)

PONÇ PONS (**)

Parlar de Riba, del poeta Carles Riba, fa un cert respecte i provoca sentiments d'admiració perquè, amb la perspectiva que en tenim i els estudis que se n'han fet, és literàriament inqüestionable que ens trobam davant d'un clàssic.

Els clàssics són morts vius i us he de confessar que la primera vegada que vaig llegir Carles Riba no em va agradar. Jo era llavors massa jove, massa immadur i em cercava a mi mateix pels carrers blancs d'una illa, amb el cor abrindat de músiques franceses, llegidor empedreït dalt un porxo emblancat, poeta adolescent amb vocació de «maudit».

Va ser a les dures i incòmodes cadires d'una petita Universitat Balear on, entre llibres i converses passionals sobre llibres, vaig entendre la mestrívola grandesa d'aquells versos durs i difícils de Riba.

Hi ha poetes que, després de llegits (i tots, bons o dolents, ens influeixen i ensenyen), un abandona al racó més fosc i humit de la memòria; en canvi d'altres, Riba n'és un, es converteixen en una presència, un testimoni, un model, un punt de referència sòlid i constant al qual sempre tornam, pelegrins de quimeres, convençuts, com deia Kafka, que la literatura és sempre una expedició a la veritat.

Riba sorprèn. Em sé versos de memòria i, quan els dic, em semblen nous.

És ver que és un poeta dur, formalment dur i em sorprèn també perquè la seva

(*) Aquest text va servir d'introducció a la taula rodona que, sota el títol de «Carles Riba vist pels poetes actuals», va tenir lloc a la Universitat Autònoma de Barcelona. Hi van intervenir Francesc Parcerisas, Narcís Comadira, Jordi Cornudella i l'autor d'aquest article.

(**) Poeta i professor de literatura a l'Institut Josep Miquel Guàrdia d'Alaior.

llengua, d'excel·lent traductor com ha dit Carles Miralles, era dúctil i sabia emmotllar-se sempre a formes d'expressió i tons diferents. Ferrater afirma:

«Riba era poc destre, tenia poca traça en el maneig de la llengua i, de vegades, resulta que la dificultat ve de la seva poca traça».

Encara afirma més:

«Riba és molt difícil (no incomprendible)».

I açò he pogut constatar-ho quan l'he hagut d'explicar, de fer-lo entendre a uns alumnes que, certament, no estan per simbolismes ni per discursos poètics.

És complicat. És difícil. I d'on ve la dificultat? Jo crec que de la sintaxi. Ell, que segons sembla rebutjava la poesia massa personal, massa directa (ja ha explicat Jordi Pinell que «les imatges, en ell, fidel al simbolisme més pur, no tenen mai una funció ornamental. Li serveixen per a dir allò que només a través de les imatges pot ésser concebut»), resulta sempre un poeta força personal.

Riba, que ja va dir: «Sospito en mi la intenció de poema predominant sobre el sentit del vers en si», volia que el poema s'aguantés per si mateix, però no era un virtuos de la música buida o de la retòrica freda i entenia la poesia, construïda amb art de gravador, com una eina d'autoconeixement, com un mitjà de comunicació.

La seva obra, en general, despullada d'allusions culturalistes i de referències clàssiques, no deixa de ser una mena d'autobiografia moral.

Ferrater (aprofit per fer-li un homenatge perquè fou ell el primer que em va ensenyar a entendre Riba) diu:

«Sempre va pensar que ell, l'home, l'home Carles Riba, era molt més important que la poesia. I, aleshores, la seva poesia tenia valor per ell, ho repetia molt sovint, simplement com a document per permetre-li de comprovar si ell havia estat realment al llarg dels anys passats un home coherent i íntegre».

De fet, no ho oblidem, el que Riba volia, a partir d'una serena confiança en Déu, era perviure en la immortalitat de la paraula.

«En la paraula que de dintre de mi
ressona entorn de mi,

Senyor, jo em sé més fort que el meu morir».

Supòs que més o menys tots els que som avui aquí coincidirem en el fet que Riba, el gran Riba, és el de les *Elegies* i *Salvatge cor*. Però deixant de banda les *Estances*, que tothom sembla conèixer i valorar, què ha passat –com diu Enric Sullà– amb *Tres suites*, *Del joc i del foc* i *Esbós de tres oratoris*? «Gairebé sembla –diu ell– que no siguin de Riba». *Tres suites* i *Del joc i del foc* passen per ser llibres menors, un mer exercici d'estil, ni massa reeixits ni massa interessants; una mena de llibres pont, de trànsit cap al gran estil de les *Elegies*. *Esbós de tres oratoris* és un llibre pràcticament ignorat. Perquè el 1957 quan va sortir ja començaven a canviar els gustos literaris, perquè durant més de vint anys no ha coincidit amb cap moda».

Les modes, tots ho sabem, ens ho demostra la història, passen i les obres resten. Sobre les tannkas, jo discrep de molts que diuen que són una poesia de poca ambició, de poca volada, perquè, són gustos personals i jo em declar absolutament fascinat per la poesia xinesa i japonesa, crec que a més de posseir una poc ribiana ductilitat, de ser fruit del do harmoniós, musical, de l'idioma, són guspires impactants, poemes condensats que, despullats de prosaïsme, reflecteixen concentrat un tros de vida, un instant intens, poètic, un fragment de realitat.

Pel que fa als *Oratoris*, no sé si eren, com s'ha dit maliciosament, d'influència «nabiniana», però crec que aquells tres esbossos (també s'ha dit que Riba no tenia dots per a la poesia narrativa ni dominava els registres de la llengua col·loquial) li van exigir una difícil fusió formal de diversos estils i gèneres, els resultats de la qual em semblen més reeixits, més acabats, remarcables, del que la crítica ha dit.

Les *Elegies*, formalment tan ben elaborades i amb els díctics mesurats, són, sense cap dubte, no sols el seu cim poètic, sinó un dels llibres millors, més importants, més cabdals, de tota la poesia catalana. «Complicades de comentar», com reconeixia Ferrater, són el resultat esplèndid no només d'una difícil experiència personal, sinó també d'una crisi, una conversió religiosa, objectivada en símbol de l'exili.

Riba, «Bandejat de tants ahirs d'alegria», no sucumbeix a la humana temptació de fer una fàcil poesia testimonial, política i directa, sinó que, fidel al seu ideari, retornat amb paraules de Novalis «a la meva ànima com a una pàtria antiga», aprofita el seu enorme bagatge intel·lectual i s'intemporalitza en uns poemes que depassen el pas del temps i «s'aguanten» (terme que a ell li agradava molt), a més de pel contingut, pel seu valor formal.

La Guerra Civil, l'exili, havien de marcar per força un home tan moral com ell. Les *Elegies*, rera el seu substrat mitològic classicista grec, tenen la serenor resignada del vençut que, exiliat, viu arrelat en una fe invencible:

«sé que no fórem fets per a un destí bestial»

Antoni Comas, que suposava que les *Elegies* molestarien les darreres promocions de poetes pel fet que tot allò que és història política sigui tractat de forma personalitzada, diu que Riba tenia dret a ser un vençut ressentit i en canvi va ser un home profundament esperançat.

Tothom qui el va tractar i conèixer coincideix a assenyalar la seva noble actitud ètica, el seu mestratge inqüestionat. Triadú l'anomena «mestre d'esperances» i Albert Manent assegura: «Entorn d'ell hi ha una unanimitat gairebé absoluta». Així i tot, segons la seva muller, Riba va patir en silenci, però amb amargor, la injustícia d'una mena de «boicot» que pretenia deixar-lo de banda i no haver d'incloure'l en les llistes de poetes.

Ferrater, que sempre m'ha semblat un home lúcid i intel·ligent, diu:

«és probablement la persona més intel·ligent que he conegut i la persona que

més m'ha donat la impressió que em feia comprendre el sentit d'aquest mot 'geni', aquest mot tan gastat: coneixent Riba, un tenia la impressió de comprendre què vol dir aquest mot. Era una persona integríssima, d'una intensitat de, justament, experiència i intel·ligència, i d'una integració de totes les parts de la seva persona impressionants».

En el fons, ho intuec al llarg de la seva obra, crec que Riba valorava per damunt dels seus profunds coneixements i de les seves realitzacions culturals l'home elemental, humà, que era, però en el pròleg als sonets, la majoria en versos octosíl·labs, de *Salvatge cor*, un poemari magnífic on (not la influència llunyana del *Cant Espiritual* de Maragall) tampoc no aconsegueix trobar aquella eufonia musical del vers que segurament cercava, diu clarament:

«Lector de bona fe, vet aquí uns versos humans, fins i tot massa humans. Vull dir uns versos que més aviat s'han fet ells mateixos de l'home elemental que hi ha en mi, que no pas han estat el que jo havia volgut segons uns principis d'art (...). El prefaci a uns versos que em fan escrúpol a mi mateix per llur excessiva càrrega humana, no ha d'ésser més explícit que ells. Encara que només fos per pudor».

En ell, en Riba, l'intel·lectual que també tenia:

«la boca al goig, l'esperit cos avall»

el poeta que escrivia:

«Per servir-se de l'ànima
que ha estat subtil el cos!»

o que procurava:

«Cos que has estat feliç del gai abús!
estoja el somni, com una ombra el foc»

a pesar d'uns esclats eròtics mig amagats, humaníssims, celebrats cerebralment, però de forma palpable, va pesar sempre més la contenció que no el desbordament, l'erudit que no l'home. A les *Elegies* diu:

«he volgut donà'a l'abundància del cor una antiga
regla que l'acordés amb el pudor de la veu».

i aquí radica potser l'explicació més precisa, la confessió (li agradava sant Agustí) més exacta de la «reducció a l'ordre», la «dura puresa» de l'estil i la poètica de Carles Riba.

Com assegura Vidal Alcover:

«malgrat la seva tendència innata al desbordament passional, a la rica expansió per la paraula i potser, fins i tot, a l'estridència del crit, va triar viure condemnat a les estretors de la poquedat verbal i als rigors de la regla retòrica, víctima voluntària del pudor de la veu».

És una opinió.

Riba, que era molt conscient de la seva vàlua intel·lectual, del seu prestigi i mestratge, ja havia escrit:

«El que fou necessari, i bastava, és que uns homes sentissin com no hi ha fast més dolç que éssê' i gustar-se un mateix».

però sembla ser que al final de la seva apassionada vida va viure irat contra la imatge que ell mateix havia creat d'ell i el molestava profundament que el considerassin molt més com a traductor que no com a poeta.

Riba era humà. Tan humà que, segons conta Ferrater, elogiava en privat els poemes menors de Josep Carner i no valorava, en canvi, el seu esplèndid «Nabí». Tan humà que, segons conta el poeta illenc (aprofit per reivindicar literàriament Les Illes) Miquel Dolç, referint-se a la seva tasca com a revisor de traduccions, va demostrar un «increïble rigorisme enfront dels passatges obscens i, primer que res, homosexuals. Hom podria pensar en una mena d'afer patològic: impassible davant la falsa imatge que d'aquesta manera s'oferia de l'antiguitat clàssica, els suprimia sense contemplacions».

Se m'ha demanat, de fet, és el tema d'aquesta taula: «Riba vist pels poetes actuals», com veig jo Riba, i per a un poeta actual, de la tendència que sigui, sota l'*-isme* que militi, Riba és sempre una presència, sòlida, constant, un testimoni, un exemple, un model a tenir en compte a l'hora d'intentar aprendre a ser poeta i fer una obra digna, de qualitat, rigorosa i, si és possible, personal.

Riba va escriure llibres per a infants i jo voldria defensar públicament, des d'aquí, l'encara malconsiderada, menysvalorada, incompresa, literatura infantil i juvenil.

Com a traductor (li va anar bé depurar i exercitar el seu magnífic català a través dels autors clàssics), tot i que alguns consideren que el to que dona a Kavafis no és l'adient, crec que és un autèntic mestre de traductors i que, només amb *L'Odissea*, ja ens ho ha ben demostrat.

Com a crític (va dir ben clar: «Convenen, però, els crítics; la llur labor serà una mena de pedagogia, vetlladora sobre la integritat dels conceptes radicals. Aquesta pedagogia advertirà que la llibertat del gust és, al cap i a la fi, un refugi negatiu dels covards del gust: existeix sobretot una veritat literària, deia Brunetière...»), crec que Riba és un exemple de madura intel·ligència, d'apassionada saviesa i d'esperit de servei. Els seus assajos, articles, pròlegs..., de prosa més o menys d'orsiana, d'influència vossleriana, tenen un aire didàctic, culturalista, i denoten un seny, més que moderat, sacrificadament moderador.

Riba va exercir la crítica en uns moments poc brillants, difícils, de represa, resistència, i va demostrar una serena voluntat respectuosa de comprendre i fer comprendre el fet literari allunyada dels eructes cacofònics que de tant en tant somouen aquest món cultural nostre tan necessitat d'estudi, més debat i reflexió.

Finalment, avui que no està de moda ser cristià ni bona gent, tots aquells pobres poetes que en algun moment concret de la seva incerta vida han intentat fer poesia, no diguem ja religiosa, sinó d'inquietud espiritual, i han vist com se'ls malmirava amb un cert aire despectiu, tenen en Riba una mena de patriar-

ca protector. Riba en va fer, en va escriure. Riba era cristià. Va ser creient a pesar de guerres fraticides i de repressions que invitaven a la descreença. Va ser cristià en una església vergonyant d'espanyolisme i nacional catolicisme, home entre els homes ell, Déu contra els déus el seu Déu.

He d'acabar.

I no puc fer-ho sense parlar de l'ajut inestimable que, n'estic segur, va rebre de la seva dona, perquè, si és cert que Emily Dickinson el va poder influenciar, no ho és menys que la poètica nua i senzilla, simple i essencial, de Clementina Arderiu el va ajudar a madurar.

Acab de ver.

Vist des de Menorca, on es parla encara, no sé fins quan, lo pus bell catalanesc del món, Riba és un mestre, un poeta que admiram i fem llegir; un resistent cultural que va creure no només en Déu, sinó en la vida, en la llibertat, en la pàtria (hem oblidat que hi ha pàtries, que les pàtries existeixen i que la nostra, la nostra pàtria és la llengua catalana), un home que, ric del que ens ha dat i en sa ruïna pur, perviu en la memòria de tots aquells que estimam, amb lul.liana passió, la nostra encara perseguida i subjugada pàtria-llengua catalana.

«He cregut i és per això que he parlat»,

va titular (aprofitant el salm) un article seu.

Nosaltres també hem cregut, creim encara, que és un grandíssim poeta i per açò n'hem parlat, en parlam i en parlarem, avui, aquí, ara i sempre.

Moltes gràcies!

**HOMENATGE A
JOAN HERNÁNDEZ MORA**

PRESENTACIÓN

El sábado 15 de octubre de 1994 tuvo lugar en el claustro del Carmen de Mahón una mesa redonda sobre el «Perfil humano del profesor Hernández Mora» que contó con la participación de Fina Salord, catedrática de Filología Catalana, Josep A. Pons Roca, recientemente galardonado por su labor en pro de la cultura catalana, Josep Seguí, presbítero y amigo del profesor, Juan Hernández Andreu, catedrático de Historia Económica de la Complutense y sobrino de don Juan Hernández Mora, Miquel A. Limón, periodista e historiador y Ángel Montoto, periodista y ex-alumno. Moderó el oftalmólogo y vice-presidente del Ateneo Pedro J. Bosch.

En la misma se puso de manifiesto el menorquinismo-catalanismo del profesor, su talante liberal y sentido del humor, así como también su fragilidad humana, constatada por Josep Seguí, quien en un discurso osado destacó la incomodidad familiar del profesor y su carácter algo vanidoso.

Ángel Montoto, en su emocionada intervención, recordó anécdotas del «viejo profesor», mientras los demás participantes glosaron aspectos literarios y científicos, destacando su correspondencia con Josep Pla que pormenorizó Miquel Àngel Limón. PEDRO J. BOSCH BARBER.

(*Rev. de Men.*, 1994, II, pp. 359-384)

DON JOAN HERNÁNDEZ MORA: TAN A PROP I TAN ENFORA NOSTRE (*)

JOSEP A. PONS ROCA (**)

Distingits senyors i amics:

És un honor per a mi participar en aquest homenatge recordatori de la figura de don Joan Hernández Mora. Agraesc molt la invitació i permeteu-me que felicitï l'Ajuntament de Maó per l'organització de l'acte, que consider molt polit i necessari. Molt polit perquè es recorda el que don Joan va representar per a Maó i per a Menorca, i necessari perquè evocar la seva personalitat, que teníem a prop i a la vegada tan enfora nostre, ens empeny a treballar i a anar alerta per impedir que es malmeti el que s'ha aconseguit en el camp de la normalització lingüística, que dissortadament no és gaire, i la defensa del nostre patrimoni cultural i artístic, coses per les quals ell sentia preocupació i que tants d'esforços han costat.

Un epistolari digne d'estudi

Sembla que se m'ha convidat perquè dispo del seu epistolari amb figures destacades del nostre país: Josep Pla, Josep Vergés, Francesc de Borja Moll, Vicenç Guarner, Josep Tarradellas, i pot resultar interessant donar a conèixer els aspectes i les visions que del nostre món cultural, polític i social tenien aquells grans homes i el seu amic don Joan. Pens que donen prou de si aquestes cartes, i algunes són tan sucoses que ben bé mereixen un estudi a part. Ara, aquí, no és possible parlar, com

(*) Escrit llegit a la taula rodona celebrada el 14 d'octubre al claustre del Carme de Maó, en homenatge a don Joan Hernández Mora.

(**) Oficial Major de l'Ajuntament de Ciutadella.

cal, de cada un dels epistolaris. Forçosament ha de ser una aproximació, de la qual tindran cura els amics i companys de taula Fina Salord i Miquel Àngel Limón. Per la meua part faré una petita referència a les cartes que Vicenç Guarner va escriure a don Joan, perquè no dispòs encara de la correspondència de don Joan a Guarner, tot confiant que arribi la feliç circumstància de reunir el que pot ser un gran tresor literari i poder després parlar-ne més extensament.

Un parentiu llunyà

Aquestes cartes han arribat a les meves mans perquè la senyora Magdalena Díez de Betancourt, vídua de don Joan, va pensar que el meu fill Joan en podria tenir cura i en faria l'ús més idoni. Don Joan estimava molt el meu fill i li recordava sovint el parentiu existent entre les famílies Hernández Mora i Pons Roca. L'àvia d'Otília Roca Bofill (la meua mare) es deia Otília Orfila i es va casar amb Jaume Bofill Sunyer, apotecari del Llatzaret de Maó. Tenia dues germanes: Obdúlia i Ifigènia; aquesta era l'àvia de don Joan. Per tant, la meua àvia, Magdalena Bofill Orfila, era cosina de la mare de don Joan, Ifigènia Mora Orfila. Un parentiu llunyà però que l'estimat professor volia fer patent, i nosaltres ens en sentíem ben satisfets i envanits.

Una picabaralla familiar

El que mai no va tenir ocasió d'aclarir ningú va ser el vertader motiu pel qual es van enfadar el meu avi, Antoni Roca Varez, i el seu pare, Francesc Hernández Sanz. Nosaltres suposam que va ser conseqüència d'haver-hi per enmig el *Diari de Maó*, 1776-1826, de Joan Roca Vinent, el qual estava en poder del meu avi quan Hernández Sanz treballava en la seva obra mestra *Compendio de geografía e historia de Menorca*, premiada per l'Ateneu de Maó el 1906 i publicada el 1908. Sembla que Hernández Sanz va tenir coneixement del *Diari* però no el va esmentar a la seva obra. Contràriament, i ja som al cim de la picabaralla, el pare Hernández diu en el seu llibre, fent referència al Llatzaret provisional a l'illa d'en Colom el 1787: «fué habilitado para el caso, el deshabitado, inculto y estéril islote d'en Colom».

El meu avi havia comprat l'any 1904, en pública subhasta i per 6.750 pessetes, l'illa d'en Colom, amb el seu llogaret ja existent en el segle XVIII¹. N'estava tot

¹ Quan es diu que en el segle XVIII existia el llogaret de l'illa d'en Colom, l'afirmació es recolza en el mateix diari del Capità Roca i en les dades que es troben a l'arxiu de Sanitat de Maó. «Les Cases», encara existents, van servir el 1787 d'hospital i el meu avi, el 1909, havia col·locat una làpida commemorativa dels fets en el seu interior. Així mateix en col·locà una altra, en català, allà on es va establir el cementiri dels quarantenaris.

El comte de Cifuentes va remetre el 04.04.1787 als Jurats de Maó, en Junta de Sanitat, un esborrany de ban, per tal que li donassin el seu parer i li indicassin la pena a imposar per vulnerar-lo. El ban deia: «En virtud de la presente se ordena a todas las personas que habitan i trabacan en la Isla den

gojós i hem cregut sempre que podia ser pel fet de saber, a través del diari esmentat, que el seu autor i avantpassat Joan Roca Vinent, oncle del seu avi, havia participat com a diputat de Sanitat en el control d'aquell Llatzaret i havia culminat la seva experiència indicant que els sanitaris, en finalitzar el període més que quarantenari, i en haver anat tot bé, havien acordat deixar una placa a l'illa amb la inscripció *Insula salutis*.

Josep Pla, a la *Guia de Menorca*, escrita l'any 1948 i prologada per don Joan a l'edició de Nura, de 1976, diu que «l'illa del Colom... està conreada i habitada pels pagesos del predi i és gairebé, tota molt neta».

Era la seva visió de Menorca estant. Una visita a l'illa li hagués permès veure, encara completa, l'obra que allí havia realitzat l'home amb enorme esforç, per tal d'aprofitar fins al màxim possible la terra i l'aigua, tot tenint present el vent dominant de tramuntana.

Ara, sota la marina creixent, trobaria a l'illa, amb natural sorpresa, restes evidents de l'obra, al cap i a la fi idèntica a la que l'home ha realitzat a Menorca i que afortunadament encara conservam. És tot allò que va donar el caràcter humà al seu paisatge i que el gran escriptor i amic admirava.

Un contacte amb don Joan

Tornant a les cartes, ha estat una agradable sorpresa i un gran plaer llegir-les. I m'han servit de molt per centrar-me en el que pretenem fer avui en memòria dels deu anys de la mort de don Joan, sobretot les de F. de B. Moll, perquè l'il·lustre filòleg ciutadellenc, a l'hora de reunir el material que li havia de servir per apadrinar, com ell volia, don Joan amb motiu de la seva declaració com a fill il·lustre de Menorca l'any 1981, tenia molt clar el que el seu fillol al llarg de la seva vida havia fet, el que havia patit i el que havia representat per a la nostra cultura.

I en tenia exemples de cadascuna d'aquestes facetes, la qual cosa em recorda ara les meves vivències amb don Joan, les quals confirmen el que F. de B. Moll havia exposat en el seu bell parlament a la Sala d'Actes de l'Ajuntament de Maó.

Unes portes obertes

Perquè una de les tantes virtuts del professor, citada per F. de B. Moll, era que havia ajudat tothom que li demanava informació sobre els més diversos temes de la

Colom, avacuen dicha Isla i saquen todo cuanto puedan tener en ella; por haver de servir para el espurgo y quarentena que deve hazer el Patrón Bartholomé Escudero y las otras embarcaciones que conducen los esclavos de Argel».

Els Jurats de Maó, el mateix dia, en Junta de Sanitat que formaven Bartomeu Seguí, Antoni Pons i Joan Andreu, li contesten que no està reglamentada la pena, però els sembla que seria proporcionada una pena capital.

nostra història i la nostra cultura. Sempre tenia les portes obertes i li encantava rebre la gent, malgrat que patís considerablement per la seva sordesa. Persona cultíssima i dotada d'una memòria extraordinària feia summament agradable la conversa, que sempre anava acompanyada d'unes pinzellades de l'humor més fi, irònic i intel·ligent.

Açò és el que realment vam experimentar l'any 1978 quan, en ocasió de preparar el guió del documental sobre l'illa d'en Colom, van acudir a casa seva Antoni Salvador, el meu fill i jo per demanar-li informació sobre diferents aspectes que havíem d'abordar. I tot d'una va posar sobre la taula la bibliografia adient sobre la mina de blenda, el Llatzaret de 1787, la història del Llatzaret de Maó, etc., etc. Va ser meravellós per a qui, com nosaltres, teníem uns coneixements ben superficials de cada matèria. Però ell no donava importància al seu cabal de coneixements i tot sortia de la forma més natural i senzilla, entusiasmat perquè li donàvem oportunitat de col·laborar en quelcom relatiu a la divulgació de la cultura menorquina. Així mateix vam gaudir de la contemplació que havia de servir per al futur treball cinematogràfic, de les corresponents mostres històriques i artístiques del seu museu, que avui el poble de Menorca té la possibilitat de conèixer i estudiar gràcies al seu despreniment.

Unes patètiques experiències

Però no va acabar aquí la interessant conversa sinó que havent arribat al punt que, un diria, ideal, en què convergeixen una natural relaxació, la cordialitat i el convenciment per part del vell professor que cal confessar-se als amics i contar coses perquè un ja ho ha fet tot en la vida i no li queda gaire temps en aquest món, don Joan, com dic, va explicar-nos les seves patètiques experiències durant la repressió franquista a les presons del castell de Sant Felip i la Model de Barcelona².

Va fer referència a una terrible nit a Sant Felip en què perillava la vida dels presos i que un tinent, encarregat de la custòdia, va saber resoldre amb rigor i serenitat³.

Mevis Pons, als anys 80, buscava amb delit el Tinent Pardo per tal de retre-li reconeixement i agraïment col·lectiu. Van resultar infructuoses les gestions que va fer amb el meu oncle i company seu de captiveri, Pepe Pons Menéndez, perquè ja havia anat a viure a Barcelona i tenia la salut molt delicada.

² Al Museu Municipal de don Joan Hernández Mora, al claustre del Carme de Maó, hom pot examinar les cartes que li van escriure els seus amics esmentats i la gravació de la conversa que vam mantenir amb ell a casa seva, la primavera de 1978.

³ En Mevis Pons Sintés, en unes interessants cròniques publicades al diari *Menorca*, titulades *Medio año de mi vida*, descriu, a la que subtitula «En la encerrona» (Diari *Menorca* 05.06.95), aquest fet i altres anècdotes curioses de la presó a Sant Felip. Així mateix, parla extensament del bon record que va deixar el tinent Pardo, home obert i franc, del Cos de Requetés, (mai no duia cap símbol falangista), i de la seva amable esposa.

Joan Hernández Mora.

(Fotografia: Toni Vidal)

Amb un cert to humorístic don Joan narrava les seves vicissituds i les del Dr. López, que aleshores tenien cura de la sanitat i higiene dels companys de presó. L'inoblidable Dr. López era el nostre metge de capçalera i el que contava don Joan sobre ell per combatre la sarna a Castell era com si sentíssim el mateix parlar del metge: tan sincer, clar i contundent sempre, expressió a la vegada dels seus coneixements científics.

Tampoc va oblidar l'amarga i trista imatge dels vells detinguts, posats a primera fila en passar revista, i que foren alliberats immediatament després de la visita d'inspecció d'un cap militar de Mallorca, el qual, en veure'ls, cridà fort i empipat: «pero que hacen estos vejestorios aquí, fuera!».

Records d'infantesa

La narració de don Joan em permeté acabar de construir les imatges i els records que d'aquell moment i d'aquell indret guardava a la memòria de la infantesa. No tenia encara cinc anys quan els meus pares van voler mostrar a l'oncle Pepe, tancat a Sant Felip, el meu germà, acabat de néixer a Maó (seria l'abril del 39). No em van permetre veure ningú però vaig percebre, per sempre, una estranya sensació de buidor, tristesa i de converses en veu baixa a través d'un llarg corredor, per mi feréstec⁴.

Una anècdota que confirmava el que don Joan ens explicava, la va protagonitzar el meu pare a Sant Felip amb motiu d'una altra visita al seu germà acompanyat del cunyat Rafael Febrer, que tenia cotxe. Es veu que encara no havia arribat de Mallorca el factòtum de les presons, perquè, de tornada cap a Maó, el meu pare i el seu cunyat es van trobar, estalonat a una de les barreres del recinte, el Sr. Coll de La Tropical, personatge popular, vell conegut de mon pare i amb molts d'anys a sobre. El meu pare ben decidit i convençut que el Sr. Coll havia fet visita a algun familiar o amic, li digué: «Idò, Sr. Coll, que vol pujar amb noltros i el deixarem a Maó?» I ell, que no s'ho havia de pensar gens, contestà: «bon repumyeta món i no puc venir, no, jo! Som aquí»⁵.

Els qui havíem d'elaborar el guió d'un documental ens havíem convertit, uns llargs instants, en oients privilegiats d'unes apassionants històries neorealistes, dig-

⁴ Deseado Mercadal a la seva obra *La guerra civil en Menorca, relato histórico de un testigo* (Editorial Menorca, Maó, 1994), fa referència a les intervencions del meu oncle i del Dr. Laureà López durant la guerra civil, i crec que no és aventurat dir que els dos personatges van units, des de tot d'una, per un mateix afany i desvetllament: evitar, a les totes, vessaments de sang inútils.

⁵ El diari *Menorca* de 15.09.89, en un extens reportatge sobre la creació de la fàbrica de xocolata La Tropical i el seu fundador, el senyor Bernadí Coll, diu que tots els qui el van conèixer recorden un home de bé, treballador, lluitador i molt humanitari. Militava al Partit Republicà Radical de Lerroux i l'excusa per tancar-lo a la presó, diu el reportatge esmentat, fou que havien trobat a la cel·la d'un pres l'envoltori d'un producte de la seva xocolateria.

nes dels millors Rossellini i De Sica, que tan extraordinàriament, anys després d'aquests fets, van saber mostrar en els seus films, amb el drama italià de la segona guerra mundial com a fons, i que estava tan a prop nostre, quan expressaven la terrible realitat d'una tragèdia col·lectiva amb la humanitat, l'humor i la tendresa més poètics.

La relació amb Vicenç Guarner

És molt probable que tot això que he explicat, i moltes coses més, contés don Joan al seu gran amic maonès Vicenç Guarner Vivancos des de gener de 1974 a octubre de 1980, poc abans de la seva mort, en cartes mensuals escrites des de Maó i des de Mèxic.

Són delicioses les cartes de Guarner. Expressen, de bell principi, el sentiment de nostàlgia i amor cap a la seva terra i els seus amics de joventut; aquests sentiments van augmentant a mesura que don Joan des de Maó li conta coses del moment i li fa reviure records i personatges entranyables del passat.

Don Joan, segons Josep Tarradellas, va reivindicar abans que ningú la figura de l'il·lustre militar, antimilitarista, com es declarava el mateix Guarner; va publicar un llibret sobre la seva personalitat amb aquella naturalitat i destresa que emprava sempre en les seves obres biogràfiques. Però a través de les cartes, un altre testimoni pòstum, Guarner i ben segur que també don Joan reviu un passat amb la lucidesa del qui sempre ha viscut atent i preocupat pel moment del seu país i dels seus ciutadans.

Els dos, ciutadans lliurats a la cultura i el progrés, es troben de cop davant el trauma del cop d'Estat —que Guarner juntament amb Escofet va saber aturar a Barcelona el 19 de juliol del 36— i la subsegüent guerra civil, que trenquen tota possibilitat d'avanç i superació per al poble. Formen part, aleshores, del que es diu ara la tercera Espanya, engolida dins la voràgine de la intolerància, l'extremisme i la persecució més cruel i impensable.

No s'ha perdut però, després de tants anys, sinó que s'ha accentuat el bell sentiment d'amistat amb moltes famílies maoneses. Quins records més sublims i emocionants quan es tem Guarner de les morts violentes dels seus amics i companys!

Recorden el que el poble de Maó els va proporcionar culturalment amb les inolvidables temporades d'òpera, les lliçons de música del mestre Bellísimo, el glosat. Recorden també el que Menorca regalava aleshores a través d'excursions en bot, contemplant un paisatge únic, verge natural, i que tots dos ja ploren quan contemplen l'estropell de Santa Galdana.

Dos personatges amb afinitats

És ben curiós i simpàtic aquest procés, que demostra que els dos personatges tenien afinitats i moltes coses en comú: eren tolerants, liberals, amb un sensible esperit cívic i autocrític, cultes i amb un excel·lent sentit de l'humor carregat d'ironia, la qual cosa els permetria fer front a situacions absurdes provocades per l'enveja i la mesquinesa de persones menys lúcides i, a més, arrogants.

Pens que ha estat una tragèdia per a aquest país nostre la marginació i el desaprofitament de persones com don Joan i Vicenç Guarner.

Encara som a temps, fent exercici de justícia i intel·ligència, de situar-les en el lloc que correspon al nostre pensament, en agraïment i reconeixement al seu esforç, perquè nosaltres, hereus seus, visquem ara en el sistema i dintre el marc de la convivència i la tolerància, tan desitjades per tots dos.

LES CARTES DE VICENÇ GUARNER

Don Joan, en el seu llibret *El Coronel Guarner y su libro. Catalunya en la Guerra de España, breve comentario* (separata de la *Revista de Menorca*, Maó, 1976) segueix gairebé exhaustivament la vida i l'obra de Vicenç Guarner, d'ençà que va néixer a Maó, l'onze de setembre de 1893, passant pels seus estudis militars, les campanyes i estades a Àfrica, la guerra civil fins al seu exili a Mèxic el 1940, des d'on va mantenir una correspondència epistolar amb el seu amic don Joan, (gener de 1974 fins a octubre de 1980, pocs mesos abans de la seva mort, 23.01.81).

D'aquest testimoni es desprèn clarament que, al llarg de l'activa i intensa vida del brillant professional de l'exèrcit i de l'home culte en extrem, hi ha una època que recorda amb especial emoció i simpatia: són els plàcids sis anys (1912-1918) que viu a Maó, essent tinent, i els períodes vacacionals que aprofita per passar a la seva estimada ciutat natal.

Ara he tractat de fer una selecció de fragments de les llargues cartes, que són records de Vicenç Guarner d'aquella seva Menorca enyorada i que ens poden ajudar a conèixer part de la nostra petita i entranyable història local. Altres fragments poden considerar-se una crònica d'un temps i d'un país que travessa per moments crucials de la seva història.

El que també crec que importa des del punt de vista d'una relació humana sensible i amena, és comprovar el procés epistolari, que passa, des d'un principi, per l'eufòria i l'exaltació degudes als millors records de la joventut a Menorca, després pel seguiment neguitós de la nostra transició democràtica, més endavant per la il·lusió de visitar l'illa i veure el seu amic l'any 1977, que es va veure frustrada en

caure malalt a la península, amb el consegüent amarg i trist regrés ràpid cap a Mèxic, fins compartir els dos amics la consciència, en els últims anys, que s'arriba a l'inde-fugible final després d'haver sofert la pèrdua dels amics i familiars més estimats.

A més a més, qui llegeixi les cartes podrà observar, en Vicenç Guarner, quelcom del llegendari Lawrence d'Arabia, ja que va arribar a conèixer a fons el món del desert i estava d'acord amb la reivindicació del poble saharauí, fruit tot de la seva llarga estada, més de quatre anys en aquell país.

Aquestes destacades peculiaritats, unides a la seva important creació literària relativa al món bèl·lic i militar de la nostra història recent, fan el nostre personatge maonès mereixedor, al meu parer i ben segur que també al de don Joan, d'un record i agraïment perennes per part del poble que el va veure néixer.

Menorca, la mar i, sempre present, l'amic

[...] Me encantan tus cartas, porque me traen el perfume de mi querido Mahón. Como decía Rubén Darío: «No hay miel, más deleitosa, que la miel divina de la tierra natal», a la que mucho recuerdo (04.05.74).

[...] Tal vez recuerdes el barco que hizo fabricar en Mahón mi padre, la «Mey», con aparejo de pailebot y motor auxiliar, con el que hacíamos excursiones, incluso en vacaciones, desde África. ¡Que pena haber estropeado Santa Galdana! Aquel fondo de pinos; aquella playa límpisima y donde había pescado de arena, de algas y de roca, cuando calábamos palangres. Aunque a bordo de la Mey había hamacas, Pepe y yo nos bajábamos catres de campaña plegables y dormíamos en una cueva megalítica que había a la entrada de aquella preciosa bahía... cuantos maravillosos recuerdos! (19.03.74).

[...] y debajo, en el «Moll d'En Pons» estaba anclada nuestra pequeña «flota», consistente en la Mey, el «Lotería» y un bote alquilado palangrero que llevábamos a remolque, para pescar, porque tenía vivero y un guayro pequeñísimo llamado «Quique» como mi hermanito menor que a los 12 años murió en Granada, donde estaba destinado mi padre y yo «disponible» esperando destino a mi salida de la Escuela de Guerra. Por cierto que García Lorca, muy amigo mío, veló conmigo toda la noche su cadáver, porque mi padre estaba afligidísimo y mi madre había pasado cinco días con la mano del enfermito entre las suyas a la cabecera de la cama y los mandé que se acostasen. Lo fuimos a enterrar a la madrugada a la Alhambra, donde está el cementerio, con la sola compañía del general Marzo que era Gobernador de Granada y de la promoción de mi padre de la Academia General. Este «guayro» era precioso; sólo cabían dos personas, con un velamen enorme y Pepe se lo puso por «sombbrero», volcándola en varias ocasiones, una de ellas, en cala Figuera (16.04.74).

[...] Otra vez intentamos explorar «Sa Cova Pulida» a la entrada del puerto de Fornells pero el anhídrido carbónico nos apagó la luz de la lamparilla ¿Han explorado la cueva ya? Es más bonita que las mallorquinas famosas, pero su acceso en el mar libre, resulta difícil. El barranco de Algendar veo que se conserva tan encantador, lo mismo que Addaya. El puerto de Ciudadela está lo mismo que cuando fondeábamos en él ¡Cuántos recuerdos! Como se llamaba un tabernero que tenía el establecimiento inmediato a la plaza de Villacarlos y que tenía una hija muy guapa y a quien mi padre se llevaba a veces de «patrón» de pesca, pues conocía muy bien todas las «señas» para con vistas a la costa calar palangres? Vive alguien de la familia del pescador «Quicus Raspa», de Villacarlos, a quien mi padre al irse, regaló el bote «Quique»? Este arrendaba los baños del Moll d'En Pons y también a veces era nuestro patrón, a pesar de que toda la familia estábamos examinados como tales (18.06.74).

[...] Quedé impresionadísimo al saber que tu esposa María era hija del «Gran Quicus», como le llamaba mi padre, de quien era su verdadero amigo. Yo le recuerdo mucho... Me parece recordar que al retirarse el capitán Cardona, que mandaba el «Menorquín» de la Isleña Marítima, que se «comió» el contrabandista March, un barbudo capitán práctico del puerto que vivía en Villacarlos, Vila de nombre, pasó a mandar el barco, que fué arrendado para navegar en el Cantábrico y se llevó, creo que de contramaestre, para que estuviera al frente de la marinería, a tu suegro. Estando yo de vacaciones de la E.S.G. creo que en el 16 o 17, nos patroneó el excelente «Quicus», en una de tantas vueltas a la isla en la Mey (de Remei, mi madre) en la que mi padre invitó a Paco Carreras, quien vivía conmigo y con su hermano Mateo en Madrid y al Jefe de la E.M. Tte. Coronel Cea, que era compañero suyo de la Academia General.

No sé si sabrá María, que el aparejo de pailebot que tenía la Mey, se debe a su padre. El barquito lo construyeron en Villacarlos. Entonces aún tenían fama los carpinteros de ribera paisanos nuestros, de quienes se decía que hacían embarcaciones chicas para la escuadra inglesa. Mi padre quería ponerle al barco una sola vela mayor y foques, entre ellos uno muy grande que ahora han dado en llamar «spina-ker» y Quicus le convenció de que el aparejo más cómodo era el que le pusieron y que la vela trinquete y la mayor paralelas en «orelles de conill» iban mejor, con viento en popa, que cualquier clase de foque. Era tan bondadoso Quicus, que daba, a veces, lecciones de manejo de vela mística a mi hermano Luis en el «Lotería», bote de 7 metros que compró mi padre, de teniente en Mahón, cuando le tocaron 15.000 duros de la lotería (entonces era algún dinero). Al ser destinado a Cuba, mi madre y yo nos fuimos a la torre de mis abuelos en Sant Gervasi y el bote quedó depositado en el hospital militar que mi padre administraba [...] (19.07.74).

[...] Puedes creer que tus cartas son para mí un verdadero festival, pues aparte de que escribes muy bien, me llenan la imaginación de recuerdos de nuestro país, tan simpático y que tanto quiero. (28.05.74).

[...] Ayer recibí al mismo tiempo, tu carta del día 9 actual y el paquete de publicaciones menorquinas que me he «sorbido» ávidamente y que me han emocionado muchísimo. Siento, ahora de viejo, una verdadera ternura por nuestro país y me encanta todo lo que se refiere a «La Roqueta», tan cambiada por el turismo, pero me parece mejorada en muchas cosas. En el saqueo que hicieron en mi casa en Barcelona, cuando fuimos vencidos (duramos casi tres años porque ellos eran muy malos militares), perdí cosas valiosísimas para mí, entre ellas muchas de Menorca, por ejemplo el libro de tu padre, a quien recuerdo muy bien. En el destierro, en Casablanca y en Nueva York, he podido encontrar generalmente, en librerías de viejo, fotos y estampas y ahora estas cosas que has tenido la bondad de regalarme, me llenan de ilusión y de queridos recuerdos. ¿Cuándo murió tu padre? Me parece recordar que era mucho más joven que el mío y me parece estarlo viendo en una conferencia que dió en el Ateneo, no recuerdo bien en qué año (18.06.74).

[...] Recibí tu envío de las fiestas alayorenses de Sant Llorenç, de los espléndidos conciertos de nuestro maravilloso órgano y los actos de homenaje a Juan Comas, de quien da gusto ser paisano. Los aires de mi islita me encantaban y me hacen desear respirarlos de nuevo. Las «cualcades», aunque se apoyen en la pobre boca de los caballos para las empinadas forzadísimas con los jinetes de bicornio y la misma sencillez de las fiestas resultan inefables. Yo disfrutaba en las fiestas de Mahón, sobre todo de Villacarlos y comprendo que Comas se sintiera feliz en este ambiente menorquín. Recuerdo que una vez estuvimos en las fiestas de Ciudadela, donde fondeamos con la Mey. Había dos o tres bailes y Pepe y yo los frecuentamos. Nuestro padre se fué a dormir. Dante tenía razón con lo del «ricordarsi del tempo felice nella miseria» (14.09.78).

Mi querido Juan: ¡Como te agradecí que con tu carta del 3 actual me regalaras la Guía de mi tierra de Pla, por ti prologada! Ha sido para mi una verdadera joya inestimable. Aunque yo conocía el trabajo de Pla, porque hace años encontré usado, aunque nuevo, en una librería de viejo y lo adquirí inmediatamente, su lujoso libro acerca de las Baleares, con buenas fotos y deficiente cartografía, este librito encantador tiene: 1º Tu magnífico prólogo, tan bueno como todo lo que tu haces. 2º está escrito en catalán, idioma más afin con una descripción de nuestra tierra. 3º es de bolsillo y así lo llevo conmigo constantemente y 4º se han añadido algunas cosas y detalles nuevos. Enamorado como estoy de mi país tan agradable y tan querido, hasta le he adherido un mapa que he hecho con la pesada rotulación, que intenté hacer a máquina, en los numerosísimos croquis del libro que va a publicar «per Sant Jordi» el amigo Massot y que improvisé con una pluma tricolor, fácil de manejar apretando los resortes y estoy encantado leyendo y releiendo a Menorca. Muchísimas gracias querido Juan «la teva dedicatòria la tenc sobre el meu cap i els meus ulls, com diuen els moros» (15.09.79).

[...] Estoy esperando tu retrato ¿Te pareces a tu padre? Puedes creer que todavía lo recuerdo bastante y que siento que Pepe haya muerto pues con él comentaría tus agradables cartas, que serían un enorme gusto para mi pobre hermano como lo son para mi que las espero con impaciencia y las saboreo con emoción. Con el pobre Bosch Gimpera las comentaba en nuestras conversaciones sabatinas.

Pídele pues a ese amigo Toni Vidal, villacarlino, tu retrato y mándamelo. Hace pocos días, la prensa de aquí publicó un retrato de Juan Comas, nuestro ilustre paisano alayorense, cuyo libro «Origen y evolución del hombre», tengo en la cabecera de la cama y corté el retrato para guardarlo en el libro tan sabio y documentado. Creo que Comas es uno de nuestros «tipazos» patrios, tan admirables muchos de ellos como D. Saturnino o como Farragut (18.02.75).

[...] Me gusta mucho recibir tus cartas tan agradables. Cultivas muy bien el género epistolar, al que definía mi padre, que escribía muy bien, como «sumamente difícil» (14.11.74).

[...] Me trajeron una maleta llena de fotografías que tenía mi madre. De ella solo tenía un retrato y malo y ahora tengo muchos. Han venido muchísimos retratos de Mahón, de la Mey y los otros dos barcos; de Villacarlos, de muchas gentes de nuestra patria chica, del puerto, con aquel buque «Mahón» pasando delante de las dos casas que teníamos en Villacarlos, etc., etc.; de mi padre operando en Cuba, del Sáhara, enviadas por mí, que las perdí todas, de Regulares de Melilla, de la guerra, etc. Me he pasado días mirándolas y de paso te recordaba mucho a tí y a las épocas de nuestra juventud mahonesa tan dichosa. Mi padre proyectaba cuando lo destinaron fuera de Mahón, pedir su retiro y acabar sus días en nuestra isla y lo fué dejando pues por escalafón iba a llegar a Interventor general y falleció destinado en Tetuán, donde no estaba nada a gusto. Todos hubiéramos acabado así en Menorca y ya ves cuantas vicisitudes nos han ocurrido después de una vida accidentadísima, como ha sido la mía... Hubiera escuchado los conciertos del órgano que tu detallas tan bien. Hasta las «mazurquitas» de Rigoletto, tocadas por D. Damián, me hubieran sabido a gloria... (14.11.74).

[...] ¿Como no te han nombrado «Cronista Oficial» de nuestra querida Isla? Nadie lo merece como tú que sabes más que nadie de nuestra patria, a la que estoy recordando, como la recordaba en sus cartas a Victory el insigne Ximénez, hombre culto y fantástico, de quien yo nada sabía y que anhelaba morir, tal vez en el «Fonduco» de la tierra que le vió nacer. Y así lo haría yo si no tuviera aquí hijos y nietos de quienes me resulta casi imposible separarme. No quiero sin embargo llegar al período de fermentación amoniacal que ya veo muy de cerca, sin pasar unos días en mi país tan añorado. Existen aún ejemplares de diccionarios de Hospitaler para nuestro dialecto? Muchas veces cuando hablo catalán, se me escapa sustituir la «l» por

la «s». El mismo Bosch Gimpera se reía a veces y me lo hacía notar. ¡Pobre Bosch cuanto lo echo de menos! (20.12.74).

L'òpera, l'orgue de Santa Maria i el món musical maonès

Me da mucha pena que haya desaparecido la ópera menorquina. Recuerdo que traían un cuadro de Italia y era una delicia la temporada con aquel magnífico Orfeón Mahonés. Era muy frecuente ir por los muelles y oír el «credo in un Dio crudel» del Yago de Otelo, a un zapatero paisano nuestro o el «raconto» de «Lohengrin», cantado por un pescador. Las cornetas de mi regimiento con trompas largas del teatro intervenían en las estupendas Aidas y escuchábamos Otelos, Sansones, Aidas, Cavallerias, Pagliacci, Toscas, Bohemes, etc., etc. y viejos Donizettis y Verdis. La orquesta era muy buena y en el Ateneo, hacían sus componentes, buena música de cámara. Y a propósito: ¿que se ha hecho de mi viejo y larguirucho profesor de armonía el maestro Bellisimo? Tenía muy mal genio y se impacientaba con mi hermano Luis que era muy buen pianista y a quien daba lección. ¡Que cantidad de recuerdos me traen tus cartas! Se conserva el órgano de Santa Maria? ¿no lo habrán estropeado como el campanario? (19.03.74).

Recuerdo unas «Aidas» llenas de dignidad. Un año cantaron «Lohengrin» y otro un «Sansón y Dalila» casi mejor que el que escuché en la Opera Cómica de París muchísimos años después. Costaba la butaca seis reales y si estabas en las primeras filas, el serrín del derribo del templo te alcanzaba. Había un escenógrafo muy bueno que en el «Ballo» ponía una luna ascendente de un gran efecto. Recuerdo las pequeñas travesuras de los coristas, todos del Orfeón. En el «Ballo», en el «audiam», cantaban: «bon repunyeta, l'hem feta bona...» y el Rigoletto» que terminan en el tercer acto y no salen más, cantaban: «ja hem guanyat es quatre pennys, mon anam a despuar». Era aquello una maravilla, para una ciudad tan pequeña y lo recuerdo con todo cariño (16.04.74).

Bien merece nuestro Órgano de Santa María, por el que te acordarás te pregunté en la primera carta que te escribí, tu enorme diligencia y el gasto de un millón de pesetas casi invertido, en su reparación de los registros, pedalero, moto-ventilador, etc., etc. Los conciertos que organizasteis, son muy buenos: Bach, Purcell, Franch, Couperin, Buxtehude, Haendel y Vivaldi. Siento no haberlos podido escuchar. Yo soy un «borracho» de la música. En la Escuela de Guerra no aprendí mucho arte militar, ni geodesia, pero con un marino gran músico que había en mi promoción, íbamos por 6 reales a la fila 13 del paraíso en el Real, en la que había como balastrada una tubería metálica y por encima una gran viga, donde con alfileres colgábamos los sombreros los «dilettanti». El marino Martínez Gay tenía muchas partituras y seguimos las óperas con ellas y los gemelos prismáticos. En Barcelona, en el Liceo, mi familia tenía platea de propiedad y por un duro entraba al teatro. Con

respecto al órgano, una tía carnal mía (hermana de mi madre) profesó en Sarriá en Santa Isabel y como era gran música fué la organista del convento e íbamos mi padre y yo a oirla. Yo he oído muy buenos órganos de fama mundial: Royal Festival Hall de Londres, Santa Gudula en Bruselas, Toledo, (donde el organista P. Matías amigo mío me tocaba la consagración de Parsifal en los intermedios del coro cuando sabía que yo iba y por desgracia le enviaron al San Francisco el Grande madrileño). La Seo de Zaragoza, donde yo iba algunas tardes a la exposición del Santísimo porque órgano y organista eran buenos, etc. Pues bien, siempre he recordado las voces de nuestro órgano mahonés con la dulzura de sus lenguetas flautadas o de cuerdas y su preciosa sonoridad; el «ripieno» tan maravilloso de que hablan los maestros italianos. Es el «rey» de los instrumentos. No en balde, Bach, Saent Saens, Cesar Franck y otros grandes, fueron organistas. A nuestro órgano, que como mueble barroco, o neoplateresco, es ya una obra de arte, como instrumento es formidable y me encanta recordarlo. Comprenderás querido Juan, cuanto me gustó tu envío y cuanto me satisface la conservación y cuidado de ese verdadero ornamento de mi pueblo, que alguna vez he de escuchar de nuevo. Como te decía antes y no acabé la frase, en la Escuela de Guerra si bien no aprendí bien las materias militares, si me sabía de memoria todos los motivos temáticos de Wagner. Y debo decir que no me «llenan mucho», los órganos de concierto, como el del Auditorio de aquí, o como el órgano del Palau de Barcelona. El nuestro en cambio, me encantaba escucharlo. Y no recuerdo el nombre del cura «viejito» mahonés, que lo tocaba, aunque no muy sobresalientemente, en mis tiempos y «hacía» arias de Bach y el «Largo Religioso» de Haendel, que permitían apreciar la bondad del instrumento (30.07.74).

El programa de órgano es muy bueno. Uno de los dos está totalmente dedicado al fantástico músico que fué Bach. Un cura belga amigo mío, decía de Bach que era «Le bon dieu de la musique» y recuerdo que una vez siendo Azaña ministro de la Guerra cuando rechazó mi propuesta de establecer en el República el sistema militar suizo, diciendo que era un «disparate», al decirle yo que no estaba conforme con el himno de Riego, que carecía de dignidad musical, me preguntó qué himno me parecía bien y en broma le dije que opinaba en favor del «Coral variado de la cantata 166 de Bach». Se rió D. Manuel en mis narices, pero sigo creyendo que no andaba muy desacertado. Recuerdo que cuando aún Guatemala tenía reconocido el Gobierno en exilio, se puso enfermo Miaja y no pudo formar parte de la misión diplomática invitada a la toma de posesión del presidente Arbenz. Tuve que sustituirle yo, presidiéndonos a Giner de los Rios y a mi, D. Álvaro de Albornoz. Al bajar del avión había una compañía con música y bandera. Le dije a D. Álvaro que se quitara el sombrero y que íbamos a revistar aquella fuerza cuyo capitán me chocó que en vez de sable, llevara machete. D. Álvaro me preguntó: ¿qué carajo tocan? Era el himno de Riego, tocado «molto lento» pero me divirtió que nuestro Presidente del Consejo en exilio, no conociera nada menos que el himno nacional,

Joan Hernández Mora.

(Fotografía: Toni Vidal)

que musicalmente era una fanfarria. Del primer concierto, de Jennifer Bate, lo conozco todo, pero del segundo hay varias cosas desconocidas que me hubiera gustado escuchar. Solo conozco la sonata de Mendelson. Vuestro Comité del Órgano es un signo de cultura y una honra para Menorca (15.09.74).

[...] Recuerdo ahora que cuando era ayudante del batallón en el Rgto. 70, al revisar la música, cosa que era cometido del ayudante, el músico mayor D. León Pérez Ledesma, que en medio del círculo de la música dirigía el Septimino de Beethoven, a veces, al llegar al fácil «minuetto», me daba la batuta; «dirígelo tú» me decía medio en broma y yo lo hacía más mal que bien, pero procuraba dar «las entradas» con el posible esmero y le daba respetuosamente las gracias, a D. León a quien hablaba de Ud. a pesar de que él, tan viejo, me tuteaba. ¿Qué se han hecho de los 14 ó 15 hijos e hijas que tenía D. León en Villacarlos? Yo recuerdo que le reprochaba, que en un concierto del Teatro Principal, golpeara con la batuta en el atril, estropeando la Obertura del Tanhausser y el me contestó que le gustaba tanto que se entusiasmaba demasiado (14.11.74).

Qué bien te acuerdas del pobre D. León Pérez Ledesma, mi músico mayor en el Rgto. 70! Era una gran persona. Le recuerdo en su casa color de rosa en Villacarlos,

presidiendo una mesa, rodeado de su esposa y de sus numerosísimos hijos. El menú era una gran fuente de judías (la paga de capitán no le daba al pobre para más), con varios panes redondos que todos comían con alegría y apetito. Si hubiera sabido que en el 31 estaba en Barcelona lo hubiera buscado y ayudado algo por medio de mis amistades en el gobierno catalán. Te ruego saludes a Rodolfo y a sus hijas y les digas que recuerdo con cariño a D. León... Los recuerdos de aquel agradabilísimo tiempo se agolpan en mi imaginación cuando recibo tus estupendas cartas. Aparece ante mi mi encantadora isla, con toda su gracia y simpatía (07.12.74).

[...] mi padre adoraba a Brahms y recuerdo que fui a verle a Pamplona adonde fue destinado desde Mahón y me llevó a San Sebastián a escuchar a Fdez. Arbós con la sinfónica madrileña, que hizo un ciclo de Brahms bastante completo. No sé si recordarás que mi padre tocaba guitarra, laúd y algo el piano, siendo un buen dilettanti musical. El único de los hijos ejecutantes fué Luis, que era un formidable pianista, hasta que quedó sordo. Yo sólo soy un «butaca-escucha» como decía Ramper y Pepe igual, aunque bastante menos asiduo que yo (20.12.74).

Me has hecho recordar a «Giuseppe Villalonga», el músico. Lo veo, menudo y canoso como era. Recuerdo que ensayaba y dirigía los coros de nuestra fenecida ópera y que tocaba el piano en los cines de películas mudas con improvisaciones de acordes que inducían al sueño. Era amigo de mi padre... Me da pena que se esté extinguiendo la afición musical mahonesa, que era impresionante para una ciudad tan pequeña. ¡Aquel Orfeón Mahonés que actuaba muy bien en las óperas «per quatre pennys» como decían en Rigoletto! ¡Aquellos conciertos de cámara en el Ateneo! ¿Como se llamaba el primer violín que era además «concertino» en la ópera? Me parece que le estoy viendo. Hasta los dos músicos militares de los regimientos tocaban, aunque no fuera muy bien, música clásica, tal vez contagiados del ambiente. Incluso Díaz Giles, abanderado de mi regimiento 70 y pésimo como militar, intentó, cierta vez, organizar una orquesta, que tocó mal, desde luego, las «estepas» de Borodin y una de las primeras sinfonías beethovenianas, fracasando en el intento porque Díaz Giles no sabía lo suficiente. Sus zarzuelas posteriores que tuvieron cierta fama, se las tenían que mejorar al orquestárselas. Pidió el retiro. Cuando mi hermano Pepe estrenó un nuevo coche en 1932, dimos una vuelta por España y encontramos en el Monasterio de Piedra a Diez Giles componiendo en aquel retiro una de sus zarzuelas de música vulgar y pegajosa. Era curiosa la gente menorquina o que vivía en Menorca en nuestros tiempos juveniles. Los dibujos de La Mola de Rodríguez Tejero, aunque corresponden a épocas anteriores, dan idea de la vida militar en la isla, cuando yo nací en 1893 en la casa número 33 de la calle San Fernando ¿No habrá algún trabajo monográfico que retratara la isla y su ambiente en aquella época? Mi padre hablaba mucho de nuestra patria en la época de su juventud, cuando se casó en Mahón. Cuando yo nací, creo que mis abuelos maternos antes de irse a su «torre» de la entrada de la Vía Augusta (entonces carrer

del Carril), vivían en Mahón y supongo que mi abuelo seguía siendo Secretario del Gobierno Militar, plaza que fué luego de E.M. tal vez con el insigne Victory gran mahonés de grato recuerdo, como tantos otros paisanos notables. Aquí en México, en mi vejez y en un ambiente tan distinto, cada día que pasa me siento más isleño y comprendo ahora la nostalgia del cosmopolita D. Saturnino Ximénez, que deseaba acabar sus días en la isla nuestra (21.01.75).

La Guerra Civil i els seus amics

Tengo la casa llena de fotos de Mahón e incluso una vieja estampa iluminada de 1880 de Font y Vidal, muy artística tomada desde arriba del arsenal, con el puerto lleno de antiguas fragatas, preside la pared de mi dormitorio biblioteca. Me gustaría saber de mis antiguos amigos de esa: los Sampol, (creo que Jaime fué muerto), los Rodrigo (también le pasó lo mismo a mi pobre amigo Sebastián), los Febrer, los Cotrina, los Colorado, etc., etc. Recuerdo bien a su padre que fué profesor de mis hermanos Pepe (muerto aquí el año pasado) y Luis que falleció repentinamente en Barcelona hace algunos años (20.01.74).

Me apenan las noticias que me das de tantos asesinatos de amigos. Yo tenía un compañero de ingenieros Urzaiz, sobrino del famoso ministro del Rey, que recordando aquellos ejemplares de antílopes que el monarca cazaba en Gredos y que se estaban extinguiendo, cuando veía a un cura muy bruto, o a un militar muy cretino, me decía: «Vicente, ¡que magnífico ejemplar de capra hispánica!» Yo creo que las «capras» no tienen perdón posible. Toda la historia del siglo XIX y del XX, se puede «coger con pinzas». Se puede perdonar la crueldad, pero no la idiotez y la majadería. Tres guerras civiles del XIX, cuando María Luisa (la de Godoy) decía en Roma: «No comprendo a estos españoles; luchan por una legitimidad, cuando ninguno de mis hijos, ha sido de mi marido». No es posible mayor necedad que la guerra civil última. Pero así es la cosa española. A pesar de haber vivido yo en Francia, Bélgica, Inglaterra, etc. me contagié del ambiente y tomé parte en aquella monstruosidad... ¡Que bárbaras matanzas! Claro está que viendo lo que los vencedores hicieron después de la victoria, uno casi les excusa (19.03.74).

[...] Vidal que fué mi jefe de batallón, me quería mucho y era íntimo de mi padre y me dió mucha pena cuando supe que lo habían matado. Tabuena era teniente conmigo ahí y Mercadal era capitán en el Regimiento de Menorca que mandaba el padre de Santiago Alberti, tan buenísima persona [...] (28.05.74).

No sabía ese triste fin de D. Pedro Mª Cardona. Haber sido ayudante del rey, debió ser su condenación. Da verdadera tristeza tanto crimen. Claro que viendo lo que ocurrió al ganar la guerra, aquello parece como inofensivo y lo que te sucedió a ti, es una muestra de la rencorosa ceguera hispánica, que aún persiste por desgra-

cia. La tolerancia de los belgas o los suizos, no es concebible en nuestro país (18.06.74).

Dile a Lolita Morales, cuando la veas, que yo quería mucho a su padre y a Margarita, la viuda de Santiago, de quien era compañero de Academia y de regimiento, que también la recuerdo con todo afecto. A las hermanas Rodrigo, mi madre las quería mucho, lo mismo que a su madre, que creo fué amiga suya desde que las dos eran solteras (15.09.74).

He sentido mucho la muerte de Manolita Rodrigo. Mi madre fué creo que discípula de la madre de ellas. Me parece estar viendo a su padre ciego, acariciando las estrellas de la bocamanga de Sebastián cuando salió oficial y Sebastián y yo éramos inseparables. Recuerdo a su madre recitando versos muy bien al piano. Mi madre quería mucho a las dos hermanas y te ruego expreses a Angelita mi sincera pena. Fué muy grande la que sentí al saber que habían asesinado vilmente a Sebastián, en una más de las muchísimas bestialidades de aquella estúpida y espantosa guerra (07.07.76).

Hablamos con Rubió Tudurí dos o tres veces largamente por teléfono en catalán. Te mencionamos a ti y él hizo las grandes ausencias, llenándote de las alabanzas que mereces. Yo recordé la estupenda biografía que tu hiciste de su padre el general, y le recordé que cuando yo estudiaba el bachillerato subí con mi padre al Tibidabo y tuve el gusto de conocer y hablar con el interesantísimo personaje que era el gran Rubió y Bellver, entonces comandante o teniente coronel, ingeniero del Tibidabo, quien personalmente maniobró el funicular con una manivela y esto a mí de niño me impresionó grandemente.

Entre los libros que desaparecieron al saquear mi casa de Barcelona los vencedores, figuraba el «Diccionario de Ciencias Militares» de Rubió. Sigo creyendo en la utilidad e incluso el provecho de una obra de ese género ampliando y poniendo al día el trabajo que hizo en tres tomos el cultísimo Rubió y Bellver, militar admirable, de quien resulta curioso su menosprecio por el experimento militar marroquí en que nos vimos todos envueltos, lamentablemente, a mi juicio. Rubió consideraba las campañas africanas como lo que eran en realidad: una escuela perniciosísima y viciosa, para nuestros oficiales y soldados ¡Y ahí nos formábamos años y años! (05.12.79).

En 1922 estando de profesor en la Academia de Infantería de Toledo, el Estado Mayor Central propuso que varios capitanes de la Academia fuéramos a distintos regimientos efectuando con ellos las escuelas prácticas. Entre los Regimientos estaba el 63, en el que servía en ametralladoras, con Revero de capitán y Álvarez Benejam de otro teniente, mi hermano Pepe, que descansó siete u ocho meses en Menorca de sus perennes destinos en Regulares Indígenas. Yo pedí entonces ir a las escuelas prácticas del 63 y estuve en Mahón, Mercadal y Ciudadela con el batallón que actuaba en ejercicios al mando de Domingo Colorado, tan competente, simpático, culto y buen amigo. Pasé como veinte días en la Isla, porque se difirieron las escuelas prácticas, pero disfruté de Mahón; escuché el órgano, asistí a conciertos de

cámara en el Ateneo, a zarzuelas en el Consey, etc., etc., y ahora me encantaría ver la «Roqueta» tan cambiada (07.12.74).

Muchas gracias por el envío de esa nota del «Diccionari» que no había visto y de que me había hablado Pere Foix. Estoy tranquilo por el «nascut» a Maó ¿porqué le quitarán la h?» Minimizan mis cursos en Francia que fueron pesados, latosos y trabajosos, poniendo «feu un curset». En el de balística y tiro de Mourmelon-Chalons tuve un poco de suerte y entre tantos jefes, de coroneles a comandantes franceses y siete u ocho extranjeros, salí el 1º en conceputación. Claro que a mí de teniente en Mahón, me mandaron a un curso en la Escuela de Tiro de Madrid y dieron a mi memoria el 2º premio declarando desierto el 1º (sin duda porque no era paniaguado de nadie) y expliqué balística y tiro en la Escuela de Toledo. Por eso no es extraño que mi trabajo destacase algo. Era allí compañero mío entre dos suizos, un japonés, un estoniano, un dinamarqués y algún otro forastero, el que fué luego genial Jefe de E.M. de los finlandeses el coronel Karikovski, cuya esposa tocaba el piano muy bien y un día me ofreció que iba a «me jouer un musicien espagnol Fal-la». «Je ne connais pas» –le contesté y entonces tocó «Amor Brujo» de mi amigo Falla, que pronunciado de aquella manera sin la «ll», me era desconocido (26.08.74).

Me acuerdo bien de Fornals el artillero de mis tiempos en la Mola y me espanta que tenga un hijo, justamente Teniente Coronel de Ingenieros (que viejo soy) (13.06.79).

Me han conmovido los detalles que me has dado de la enfermedad y agonía de mi pobre amigo César Maldonado y ojalá le tramiten pronto a Juana, su viuda, una buena pensión (07.07.79).

¡Como desaparece la gente!... Supongo que debió también morir Reynés el patrón de la falua de artillería, también amigo nuestro. Me acuerdo mucho de Cots el artillero y te ruego saludes a su hijo, que sería un niño cuando yo «pupulaba» (como decía un culto coronel que tuve, en vez de pululaba) por la isla... Recuerdo a mucha gente de la isla y a la tierra, con todo cariño. No me interesa volver a España, que creo haber recorrido casi toda; pero no quería morirme sin volver a ver Menorca (30.07.74).

Creo que todos los amigos intelectuales de la peña de Granada del Alameda han muerto y lo mismo los contertulios del Ateneo de Madrid cuando estudiaba allí. ¡Los pobres hermanos Carreras, nuestros paisanos! Toda aquella gente literaria y pintoresca, empezando por D. Manuel Azaña! Los escritores de la peña de la redacción de «El Sol» de la Rambla de Canaletas! No queda nadie de tantos amigos. Aquí en México les hice la oración fúnebre al pobre general Miaja, pues me la encargaron como Agregado Militar que era de la Embajada española de donde dimití hace tiempo y también al general Llano de la Encomienda tan amigo a petición inesperada en el cementerio de sus dos hijos. Veo las desapariciones, como en Melilla cuando la época de los convoyes a Tizzi Agsa, en los que cada día mataban a algún amigo o conocido (14.11.74).

En verdad mi querido Juan, no sé como empezar a escribirte contestando a tu carta del 27 de septiembre porque tengo muchísima pena. El pobre Bosch Gimpera ha muerto el día 9 a las 9 de la noche. Tu sabes cuanto le quería y le admiraba con una amistad de tantos años. Era la más bella persona del mundo y todo lo reunía: afectuosa simpatía, bondad, cultura y todo lo que se pudiera pedir a un gran hombre. Seguía trabajando desesperadamente, a pesar de sus achaques y se permitía hasta el lujo de ir a exámenes de doctorado y a dar clase en la universidad... no puedes, Juan, figurarte cuanto lo he sentido y estamos todos desolados (12.10.74).

La República i la Guerra Civil a Catalunya: experiències

En esta carta Carlos Rojas trata de la labor de Bosch Gimpera en la Conselleria de Justícia de la Generalitat, de la que nadie se ha ocupado, pues sólo consideran a Bosch como historiador y arqueólogo-helenista. Tu hablas de los comentarios que en las cartas que te escribió, hacía Bosch Gimpera sobre D. Manuel Azaña, a quien admiraba. Creo que conocía a Azaña el pobre Bosch menos que yo, que aún admirándole veía sus defectos y su manera especial de ser, desdeñosa para todo el mundo. Su autoendiosamiento no permitía al pobre D. Manuel, ver la realidad española, que le rodeaba, con toda su mediocridad y legislaba para países civilizados y no para aquel «enjambre» de energúmenos de derechas y de izquierdas, que dieron al traste con la República. Yo estaba contra sus reformas militares, pues creía pintipirada la ocasión en que todos mis «queridos» compañeros al advenimiento de la República «completamente acojonados», hubieran aceptado «sin chistar» (pues en aquel entonces presumían de liberales y de haber tenido antepasados zorrillistas) un cambio total y sustancial en la estructura militar que teníamos que era pésima e ineficaz, como se demostró en los escuálidos y malísimos batallones que mandábamos a Marruecos. Yo pude ver «muy de cerca» a la oficialidad de Francia y de Inglaterra, donde los respectivos ejércitos eran una constante escuela de aprendizaje y los oficiales estudiaban permanentemente la profesión, hoy en día tan complicada y los comparaba con los nuestros: pretensiosos, incultos, vagos e ineficaces, a los que por tantos años formaba en Toledo, con un plan de estudios memorista, tonto y nada práctico, que luego no perfeccionaban en la rutina de África y de las idiotas guarniciones españolas. Sería muy largo escribir sobre todo esto y creo que eran dignos de levantarse en armas contra toda legalidad y sumir a su patria en un lago de sangre por tres años. No creo que hayan mejorado mucho después de la guerra pues la absoluta ineficacia de la oficialidad española data de principios del XIX después del pasajero resurgimiento de Felipe V que imitó a Louvois, calcando su ejército del francés y del Conde de Aranda, un enciclopedista más de los que rodeaban a Carlos III (07.12.74).

En cuanto a la polemicidad de mi pobre libro «Catalunya en la Guerra d'Espanya» de que hablais tu y el P. Massot no entraba en mi ánimo promoverla. Quise no sólo llenar de realidades un vacío de injusticias y omisiones con respecto a la acción catalana, denigrada casi oficialmente, hasta por Azaña y no digamos por los comunistas y poner de relieve lo locos que estábamos todos al querer hacer una guerra moderna sin soldados, pues entregarle un fusil o un arma a un obrero, no era en modo alguno, hacer un soldado. Fué un esfuerzo, todo lo meritorio que se quiera, pero infructuoso en resultados, lo mismo que el hacer de un albañil como Mera o un escribiente de Jérez, como Modesto, Jefe nada menos que de cuerpos de ejército. Aún en nuestra guerra de independencia, en las carlistas o en la renovación mexicana, el cura Merino, el canónigo Tristany, el sacerdote Morelos o el cuatrero Pancho Vila, con valentía, astucia, sentido del terreno e intuición, podían figurar y distinguirse como jefes, pero con las complicadas armas de hoy y con el tecnicismo introducido en la ciencia bélica, creo es útil poner de relieve lo tontos e ingenuos que fuimos, sin ocultar los fallos inmensos cometidos por nosotros, que durante casi tres años, porque los adversarios eran también malísimos, aunque fueran mandados por muy mediocres profesionales, casi todos formados en África luchando allí con pobres montañeses zarrapastrosos y valientes que nada tenían que ver con la guerra moderna (05.12.79).

La transició democràtica. La seva més gran il·lusió, frustrada, i els seus últims treballs

Quería siempre preguntarte que es lo que en verdad ocurrió en el pasado enero de 1974 con una homilía que en el «Carme» pronunció un padre Febrer, ocasionando una necia protesta del comandante de Marina de Menorca, quien por lo visto abandonó el reino de Neptuno, para «meterse» con el cura, interviniendo el gobernador civil, aunque el obispo defendió bastante bien al capellán paisano. ¿Le ha ocurrido algo a este? Leí la cosa en una revista catalana de aquí y siempre se me pasó preguntarte por esa muestra de la intransigencia hispánica. Si algún día llegara yo (contra todas las probabilidades) a ser un Jiménez de Cisneros, un Conde Duque o un Miguel Primo de Rivera, pondría en todas las esquinas de España, en los postes, en las estaciones, trenes, tranvías, árboles, etc., etc. una inscripción que dijera: «Español: respeta siempre al que no piensa como tú». Nos falta mucho para la civilización absoluta que no creo consista en industrializarse, sino en convivir tolerantemente. Hay que hacer aprender a todos los niños españoles una asignatura que se estudia en Francia y también aquí y que se llama civismo (20.12.74).

El incidente de «El Carme» denota que los celtíberos seguimos siendo tan bestias como en tiempos de Sartorio. Yo del Obispo, le hubiera contestado al Comandante de Marina que se dispusiera con un pelotón de marineros a fusilar en el Arsenal, a

Jesucristo por «perturbador», si se dignaba aparecer por nuestra isla resucitando de nuevo. ¿Quién es el pare Febrer? No sabes cuanto me alegro y te enaltece, que tu le ayudaras al pobre cura en sus tribulaciones pecuniarias por la indignante multa. Es difícil determinar quien es más idiota si el marino o el gobernador. La tontería humana es lo único que puede dar cabal idea del infinito matemático. Y esa tontería es lo que verdaderamente reina en España, que por lo que veo, no tiene remedio (18.02.75).

Mi querido Juan: Te escribo verdaderamente desolado. En el camino de Valencia, en Peñíscola el fantasma del Papa Luna, me contagié una bronquitis terrible. Estoy afónico con fiebres y no puedo hablar siquiera. Como por otra parte el mal tiempo canceló los 4 vuelos a Menorca, mi hijo mayor al que veo preocupado por mi salud, ha decretado meterme en el avión para Madrid y México, en vuelo casi inmediato.

No se puede ser viejo y estoy desesperado tan cerca de ti y de Juan Comas así como de nuestra tierra natal y no poder ir. Barcelona la veo desde la cama del hotel y ha sido una malísima suerte lo que me ha ocurrido. Me levanté contra el parecer facultativo y casi arrastrándome pude ir al Ecuestre, donde Borrás, Garriga y amigos querían comer conmigo. No probé bocado y ni pude hablar, totalmente afónico. Menos mal que Nati lloró mucho y demostró lo conmovidos que estábamos los dos. Yo inútil y atontado del todo hice un lamentable papel. No te puedes figurar querido Juan mi pena al verme así, pero prometemos que el año próximo volveremos decididamente y no os escaparéis Maria y tú de mi abrazo y del de Nati.

Muchas gracias por tu acta de nacimiento necesaria para mi retiro militar concedido. Eres Juan el «ángel» de la amistad. (Hotel Colón, Barcelona, 02.06.77).

Contestando a tu, como todas, grata carta de 21 pdo., querido Juan, he de decirte que mi hijo mayor que me acompañó en el viaje tan mal terminado, me ha asegurado que en el cuarto del hotel de Barcelona no hubiera podido obtener la atención y los cuidados que necesitaba... por ello prefirió correr los riesgos del viaje (yo creí que no llegaba). Todavía, ahora que te escribo no me encuentro bien del todo. Tengo turbación y una especie de somnolencia, tal vez precursora del sueño definitivo, que a mis 83, no debe andar muy lejos. No tengo las «espantás» del Gallo, a quien conocí personalmente. El «torito» está a punto de cornearme y la «cuadrilla», (Nati y los dos chicos) no me lo pueden quitar de encima, por mucho que capoteen. No me perdono a mí mismo no haber podido ir a mi tierra.

Y conste que no dejé Valencia, Peñíscola y Tarragona visitadas, por Mahón. Peñíscola la conocía desde hace muchos años, allá por el 32 y han hecho de la simpática e histórica ruina un escenario de ópera. Me dió pena. Tarragona, donde estuve de guarnición, está mejor cuidada en sus murallas y sobre todo en su catedral que sigue siendo maravillosa. Toledo también está estropeadísimo, mal restaurado e invadido por turistas inaguantables. La casa donde yo vivía de soltero, frente a la puerta de los carros del Alcázar, desapareció en la guerra. No sabemos hacer en España lo que hicieron los belgas en Bruges, los italianos en Siena y Lyautey en

Marruecos. Conservar con buen gusto las ciudades y las cosas dignas de verse, sin estropearlas. Otro viaje que haga lo voy a comenzar por mi país y casi te exigiré la «caldereta» nuestra después de venerar de nuevo nuestros «talayots». Recibí «Fuerza Nueva» y no pude resistir la tentación de «agarrar» esta máquina de escribir y teclearle al articularista Sr. Tarragó, dándole las gracias por haberme hecho colaborador inopinado, reproduciendo páginas enteras de mi pobre libro, que por cierto, no podía gustar ni a ultraderechistas ni a ultracomunistas, ni a mí tampoco. Como decía Oscar Wilde «más vale que hablen mal de uno, que no hablen». Le decía que no estuve afiliado a ningún partido o sindicato y que exactamente no era republicano, aunque sí tenía muchos amigos entre los gobernantes de la República; que no fui «adictísimo» de la Generalitat, pues me pareció mal el 6 de octubre y otras cosas, aunque me honraba con la amistad de Companys, inicualemente fusilado, él que perdonó a tantos; que no había contradicción entre el «fantasma del comunismo» de antes de la guerra civil y el auge artificial del partido en la guerra; que no fui «ciego» ante el feo espectáculo de bajos fondos juveniles en los dos bandos fanáticos y ambiciosos militando en extremismos impropios de gentes civilizadas y que no creí haber dejado de cumplir con mi deber al no haberme adherido, ni seguido el alzamiento militar, pues en las hojas de servicio de Mola, Franco y la mía modesta, figuraba un acta firmada por nosotros dando palabra de honor de defender la República. ¿Quién cumplió con su deber? Y sé que ello es inútil y que la última palabra ha de ser de ellos, pero hay que protestar.

He escrito a tu amigo Massot i Muntaner para traducir el libro al catalán y publicarlo completo con mapas, croquis, fotos y documentos. En cuanto a mis Memorias que Borrás de «Planeta» quiere que escriba y me ofreció darme un anticipo y una mensualidad, no me he atrevido a aceptar, pues no me considero interesante. Tendría que hablar en contra del pésimo ejército en que serví; de la Academia y Escuela de Guerra en que estudié; de la inútil y descabellada acción de España en África; de la mediocridad de la política y de los políticos y de tantas cosas deficientes que vivimos los españoles en mi ya dilatada existencia.

No he recibido aún el «Document» del 19 de Juliol y supongo que Federico Escofet lo habrá hecho muy bien, pues nadie más documentado que él. Incluso se llevó los partes de operaciones de nuestras fuerzas de Seguridad y Asalto, para no escribir de memoria, como lo hice yo y así salió ello. Estoy deseando recibir este «Document» que yo tuve que vivir de cerca y espero que según me dijo Rosa Regás en Barcelona, no tarde en publicar el mío acerca del «Front d'Aragó», que también me gustaría que leyera Massot pues digo algo que se me pasó en el libro. Por lo demás, ahora que estoy mejorando (no del todo) he llegado a recobrar el ritmo de gandulería sempiterna, que me duele bastante interrumpir, trabajando para algo o para alguien.

Un abrazo a Juan Comas y a María, que tengo mucha pena al no haber podido comer caldereta con ella y contigo no ver mi tierra ahora ha sido una especie de

amputación y estoy indignado conmigo mismo al haberme puesto tan malo inopuntamente.

Recibe Juan otro abrazo, con toda la enorme pena de tu amigo, Vicente. (México, 16.06 y 07.07.77).

Ya habrás visto el triunfo de «Convergència», ¿que pasará? Pujol es casi como la vieja «Lliga» y tal vez sería bueno hacerle «conseller en Cap» y a Barrera president. El padre de éste era amigo mío y estuvo en la Mola cuando Companys. ¿Cómo va la Autonomía balear o menorquina? (24.03.80).

Y perdónamente que mire con cierta prevención a la Región Autónoma Balear, pues me siento más hermanado con los catalanes, que con los hinchados y reaccionarios mallorquines o con los extraños ibicencos. Otra cosa sería la autonomía política y administrativa de nuestra tierra. Jamás conocí a un mallorquín que se pareciera de cerca o de lejos a Canalejas (13.02.80).

El otro día nuestro simpático y común amigo y paisano Juan Comas comió en casa. En medio de la depresión que no me abandona, me distraje pues es agradabilísimo y ameno conversador. Charlamos de infinidad de cosas, sobre todo de nuestra Menorca. Juan Comas tomó a broma los separatistas totales, que me dijo existen ahora en la Isla y quedó algo estupefacto cuando yo me sumé a ellos y proclamé Presidente a nuestro Makarios Padre Cots y a tí te dediqué para primer ministro. Yo cuento ya a pesar de lo viejote que estoy con la cartera de Guerra, Marina y Aire y Juan Comas tendrá la de Instrucción Pública y Cultura. Me miró asombrado creyendo que me había vuelto loco; pero yo sostuve con razones de peso mi proyecto político de total independencia menorquina emancipada del coloniaje de «la piel de buey» (15.10.78).

Una amistad en el desert

Como te decía en carta anterior, intimé en el Sáhara, en Cabo Juny, donde fuí por 6 meses y era aquello tan interesante que me quedé 4 años y pico, con Saint Exupery, quien era piloto de La Latesere (hoy Air France) y jefe de la escala que hacían en Cabo Juny, los aviones que por parejas (modelos viejo Breguet) iban a Suramérica. Llegaban a Dakar y desde allí a Natal cruzaban el Atlántico en unos rápidos y pequeños aviones. La primera persona en el mundo que ha leído «Vol de Nuit» en su manuscrito original, fuí yo, pues Saint Exupery, escritor novel, quiso mi opinión. Estaba prohibido para nosotros los jefes y oficiales volar en nuestros aparatos Niepper, de la escuadrilla que yo hice llevar allí, en misiones que no fueran de servicio estricto, pero con Saint Exupery volaba a placer por el desierto.

Comíamos y cenábamos juntos muchas veces. Él me invitaba con un plato que me gustaba: «oeufe a la Saint Exupery», cuyo secreto consistía en una batida prolongadísima, que hacía un musulmán de aquellos. El Coronel Peña, jefe del Sáhara, odiaba a todo lo que «olía francés» y yo protegía lo que podía a Saint Ex., como le llamábamos abreviadamente. Estando desterrado en Casablanca, un día que hacía cola en Correos, para un certificado me llamaron desde el final del reguero humano. Volví y era Saint Ex. Cenamos juntos aquel día porque él iba a Washington y New York. Observé que entonces era algo petainista y discutimos durante la cena. Después por lo visto se arrepintió y murió heroicamente en Córcega sirviendo como comandante de aviación bajo De Gaulle. Tengo su «Terre des Homes» cariñosamente dedicado por él, lo que constituye una reliquia para mí [...] (04.05.74).

Sempre torna a Maó i una confessió final

Tengo a orgullo ser «escupiña», como nos llaman a los mahoneses (19.07.74).

En fin los recuerdos se agolpan nostálgicos y he de procurar antes del «viaje definitivo» que ya debe estar próximo, ver de nuevo mi tierra (15.09.74).

[...] He reunido todas las cosas de nuestra tierra en una carpeta que tengo siempre a mano, debajo de la mesa de la máquina para poder a cada momento hojear las cosas y leerlas y releerlas. Tu «Menorca, atalaya histórica», es un magnífico compendio de la copiosa historia de un país como el nuestro tan «abarroto» de ella. Ignoraba que el Dr. Gavilán Bofill fuera menorquín e incluso pariente tuyo (30.07.74).

Con respecto a la ortografía de Maó siento algo así como «desarbolado» el nombre sin «h» de mi ciudad. Lo siento por el amigo Pompeu, de quien recuerdo que una vez Miravittles invitó a varios amigos a una merendola en Vallvidrera y que Pompeu al hablarle de una fuente que había allí de agua pura y muy cristalina, dijo: «Jo beuré coñac». No perdono fácilmente que le quiten la «h» a mi patria y a pesar de haber sido funcionario de la «Generalitat» escribo el catalán, muchas veces en desacuerdo con las «normas», aunque me dieran un premio en «Jocs Florals». El «misoneísmo» u odio a lo nuevo, es muy propio de nosotros los militares españoles. Bueno; también de los mexicanos, como pude comprobar en los cuatro años que fuí coronel en este ejército (15.09.74).

Querido Juan: Me alegra mucho recibir tus cartas. Me encantan los recuerdos de mi tierra natal a la que tanto quiero y en la que viví épocas felices de mi «perra vida» (07.12.74).

[...] Te ruego digas a Cabanellas –de cuyo padre ya te dije que fuí amigo–, que no soy de artillería y que no estuve vinculado con el anarco-sindicalismo, ni con nadie políticamente. Serví con anarco-sindicalistas, con socialistas, e incluso con comunistas, que llegaron dos veces a ofrecerme el generalato, si tomaba carnet. Como estoy convencido de que nunca he de ser nada, lo rechacé. Ni siquiera me hice catalanista, aunque lo soy, desde luego, como nacido en el «imperio catalán». Yo voy más allá, pues estimo que Menorca, como Malta o Chipre (ésta última está de moda ahora) ha de ser independiente [...] (19.07.74).

[...] Tampoco fuí de la «Esquerra» a pesar de que muchísimos de sus componentes eran personas de mi amistad. Más bien mis simpatías políticas estaban en «Acció Catalana» donde militaban personas tan magníficas como Nicolau d'Olwer, Bosch Gimpera, Martí Esteve, etc., etc., de cuya amistad siempre me he enorgullecido (26.08.74).

[...] Te agradezco querido Juan que te acordaras de mi 85 cumpleaños. Mi hijo mayor y Yiyi nos reunieron (nietos inclusive) en su casa a comer y yo no podía contener mi aflicción. Allí se me ocurrió plantearles una invitación mía a todos para pasar unos días en Menorca, la primavera o el verano que viene. Como todo me sobra tal vez pueda costearlo todo y llevarles a mi tierra me da ilusión atreviéndome a contar contigo llegado el caso. Esa es una pequeña ilusión, en una vida como la mía sin ilusiones de ninguna clase. Dime francamente si crees viable la cosa y como se podría hacer en forma asequible a mi modesto bolsillo alquilando casa con muebles y enseres, auto y tal vez bote y perdóname el abuso de la amistad que cometo con alguna anticipación desde luego. Si no fuera realidad la desecharía desde luego, esta idea rara y nostálgica (14.09.78).

[...] «Estic fotut», con mi espalda, pero en cuanto pueda caminar trataré de irme a morir a Menorca y tendré el gusto de abrazarte y de charlar contigo, viendo de nuevo a mi tierra... (26.10.80. De l'última carta).

JOAN HERNÁNDEZ MORA: LES PARAULES I ELS SILENCIS DE LA MENORCA DEL SEGLE XX

JOSEFINA SALORD RIPOLL (*)

I

La trajectòria de Joan Hernández Mora, nascut el 1902 i mort el 1984, abraça i travessa gairebé la totalitat del nostre segle, esperançat però també convuls i dramàtic. I ho fa, per dir-ho amb les mateixes paraules que ell emprà adreçant-se a Francesc de B. Moll el 1981, amb «una vida modesta, modestíssima, posada al servei de Menorca». Joan Hernández Mora i Menorca són, sens dubte, dues realitats inseparables no només en la modèstia, per ell modestament assumida, sinó també en la grandesa inqüestionable. Com Jordi Carbonell ja feia amb Joan Ramis i Ramis, nosaltres també podríem descobrir un cicle complet en el transcurs de la vida de Joan Hernández Mora, provocat per la ràpida evolució de les circumstàncies històriques a Menorca. Dos cicles —el col·lectiu i l'individual—, més que paral·lels, imbricats fins al punt que conèixer Hernández Mora significaria conèixer la Menorca del nostre segle, i a l'inrevés.

En efecte, Joan Hernández Mora posseeix, dins la història cultural i política de la Menorca contemporània, un sentit específic: aquell que li atorga el fet d'encapçalar la primera generació que, nascuda amb el segle, viu i assumeix amb naturalitat la catalanitat de Menorca. Una catalanitat de la qual l'illa havia estat capdavantera al tombant dels segles XVIII-XIX, i que, en ser qüestionada i arraconada, impedirà a la cultura menorquina recórrer els camins plens de la Renaixença. La castellanitza-

(*) Catedràtica de Llengua i Literatura catalanes de l'I.B. Joan Ramis. Cap de la Secció de Llengua i Literatura de l'IME.

ció lingüística del XIX no va afectar, però, el contingut i la perspectiva ideològica de figures com Francesc Camps i Mercadal i Francesc Hernández Sanz, veritables pares de les noves generacions del Nou-cents, que educaren i per qui foren també educats.

La correspondència mantinguda per Joan Hernández Mora i Francesc de B. Mollens proporciona un testimoni colpidor de les noves circumstàncies obertes amb el nostre segle. I dic «colpidor» perquè el fet que Joan Hernández Mora escrigui aquestes paraules el 1981, als darrers anys de la seva vida, pot indicar-nos quina era la imatge intel·lectual i vital amb què ell es volia reconèixer i ser reconegut amb motiu del seu nomenament com a «fill il·lustre» de Maó, apadrinat pel gran filòleg ciutadellenc:

«Jo em vaig sentir catalanista des de molt infant. I aquest sentiment el vaig beure en les poesies de Mossèn Cinto, que mon pare me va ensenyar a llegir quan jo just tenia sis o set anys. Els capvespres, a la sortida d'escola, on tot l'ensenyament es donava en castellà, el meu pare em feia seure al seu costat i em posava a les mans un llibre o altre de Mossèn Verdaguer i m'explicava tot allò que jo encara no podia entendre i que, una volta comprès, m'agradava molt i acabava per aprendre-ho de memòria. No sols les poesies que parlaven del Bon Jesús i dels nois i de les coses més pures, sinó les altres, les patriòtiques, que, després, m'atrevia a recitar davant la família. Fou una experiència educativa que he agraït sempre al meu pare. Ell escrivia els seus treballs en castellà, per norma general, però, en el fons de la seva ànima, es sentia catalanista. Hem de recordar que va viure a Barcelona catorze anys seguits, des del 1880 al 1894. I estava content de veure que la poesia verdagueriana em feia vibrar i sentir com a cosa pròpia, per exemple, el *Corpus de Sang* (...).

Aquest desvetllar-me als problemes de la pàtria catalana va ser quelcom més que un enlluernament d'al·lot encisat per una mostra de la nostra èpica. Quan una dotzena d'anys més tard, fent a Barcelona el quart curs de Filosofia i Lletres (Història) i essent alumne del Prof. La Torre, vaig haver de triar un tema d'investigació, vaig triar *El Corpus de Sang i la Guerra dels Segadors*, passant entre dues i tres hores cada dia a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, per espai de vuit mesos (...).

També hi ha que dir que a l'Associació Catalana d'Estudiants, que pels anys 1920 i 1921 presidia un mallorquí –Andreu Crespí i Salom– que deu ésser amic teu, no hi havia més que un soci de Menorca, que era jo.

Tampoc vaig trobar cap altre menorquí en els cursos dels Estudis Universitaris Catalans, en els quals els mestres, diguem ordinaris, eren Jordi Rubió i Balaguer, de Literatura Catalana, i Ferran Valls i Taberner, d'Història de

Catalunya. I com a mestre extraordinari el Prof. Antoni Rubió i Lluch que ens donà un curs inoblidable sobre la Divina Comèdia. (He dit que no hi havia cap menorquí entre els meus companys, però hi havia, sí, una menorquina ciutadellenca, la poetessa Maria Verger, que estudiava a l'Escola de Bibliotecàries).

Amb tots aquests antecedents, suposo et semblarà natural que després de la Conferència Nacional Catalana, en el moment de néixer «Acció Catalana», que no es presentava com un partit polític sinó com una agrupació de patriotes, jo, en aquell estiu del 1922, fos un dels seus socis fundadors (...).

Vull acabar aquesta part de la meva carta. Ferran Soldevila, quan dirigia la Revista de Catalunya, m'hi va fer col·laborar. Era pels anys 30, 31, 32... A cada número hi havia una crònica menorquina meva. Una estava dedicada al 14 d'abril. En ella parlava del moment present i de l'esdevenidor somniat. I el somni em portava a acabar el meu escrit amb un *Visca Menorca catalana!* Aquest crit, que vaig donar jo per primera vegada, juntament amb tota la meva actuació republicana i catalanista, em va valer una llarga persecució. Set-cents cinquanta-quatre dies de presó i dotze anys –de fet, però no de dret– fora de l'Institut».

El somni, Joan Hernández Mora maldà per fer-lo realitat des del compromís intel·lectual i cívic en la Menorca dels anys vint i trenta. Membre actiu de l'Associació i del Butlletí menorquins de *Nostra Parla*, pogué inserir la seva actuació dins una altra de més àmplia en què, per primera vegada a la Menorca contemporània, confluïen generacions i ideologies diverses no només en la defensa de la identitat catalana de l'illa sinó sobretot en la voluntat de desfer desconeixements i prejudicis per tal que Menorca, deixant enrera provincianismes eixorcs, pogués prendre consciència de la seva realitat històrica i cultural, i participar activament en la construcció d'un present i un futur rics. L'eclosió cultural i política dels anys trenta tindrà en el nostre homenatjat un protagonista principal per a qui l'adscripció al Partit Republicà representarà la possibilitat d'exercir una veritable tasca de pedagogia social i cultural: articles a *La Voz de Menorca* i a la *Revista de Catalunya*, conferències, classes a la càtedra d'Estudis Balears a Menorca per a la qual és nomenat el 1931, relacions amb nombrosos intel·lectuals mallorquins i catalans...

En esclatar la guerra, Menorca, gràcies a l'actuació de persones com Joan Hernández Mora, havia recorregut, acceleradament, un intens camí, que havia conduït a la configuració d'uns intel·lectuals conscients de les coordenades de catalanitat en què calia inserir l'actuació i la presència menorquines. L'abast del debat –cultural, lingüístic i polític–, mantingut al llarg de la dècada dels trenta i estès dins amplis sectors de la societat illenca, quedarà estroncat a partir del 39. L'exili americà de Marçal Pascuchi, company d'Hernández Mora a *Nostra Parla*, i l'empresonament del mateix Hernández ens situen ja de ple en la «llarga nit de pedra» del

franquisme, en què les paraules seran substituïdes pels silencis, i els processos esperançadorament oberts recularan regressivament cap a estadis de tancament i de negació. Menorca esdevindrà més petita que mai, sense els marges que, en altres territoris més amplis, permeten l'acció clandestina o resistent. Mancat l'intel·lectual menorquí d'espais públics i amb l'altra censura subtil de l'illa tancada, veu greuement compromès el seu paper social, ara silenciàt.

Joan Hernández Mora, impossibilitat de mantenir l'actuació dels anys vint i trenta, assegurarà, tanmateix, la continuïtat de la presència menorquina dins la cultura catalana gràcies, sobretot, al paper d'ambaixador que desenrotlla en diferents àmbits: mantenint la relació d'amistat i de cultura amb poetes com Tomàs Garcés i historiadors com Ferran Soldevila; acollint els creadors i investigadors que estudien la realitat de Menorca –Josep Pla, Jordi Carbonell, Joan Coromines...–; conservant els lligams amb institucions per ell especialment valorades com l'Institut d'Estudis Catalans; establint correspondència amb un gran nombre de figures rellevants de la política i de la cultura. Correspondència que constitueix, sens dubte, la gran aportació de Joan Hernández Mora a la memòria del nostre segle, i que, en conseqüència, caldria publicar per entendre la part més important de la seva actuació a partir del 39.

En aquest sentit, vull ara referir-me, pel que té de generalment significatiu, a la correspondència mantinguda amb Francesc de B. Moll al llarg de vint anys: del 1962 al 1982. El fet que l'inici se situï en una data d'una certa represa, i el final ens apropi a coordenades de passat immediat, converteix aquesta correspondència en representativa d'una dinàmica també col·lectiva. Hi entreveiem, l'any 1962, les pors i els recels que planen en l'ús públic de la nostra llengua:

«Aquest treball, ¿no el redactarà i llegirà en menorquí? Crec que seria una cosa molt simpàtica i eficaç. Si jo he de parlar, no faig comptes de fer-ho d'altra manera que en pla. Si és necessari que ho justifiqui, ho justificaré plenament. M'agradarà que em digui la seva opinió sobre aquest punt, reservadament. No cal parlar-ne amb ningú, per ara. Només m'interessa la seva opinió personal i ben sincera». [Francesc de B. Moll, 4-IV-1962].

Pors justificades en l'ambivalent context col·lectiu, per tal com el treball que Hernández Mora havia de llegir en l'acte de nomenament de fill il·lustre de Menorca a Francesc de B. Moll no es realitzarà fins catorze anys més tard, el 1976. Arraconat queda també el projecte que Francesc de B. Moll recupera dels anys trenta de publicar una història de Menorca, ara la de Francesc Hernández Sanz, modificada i ampliada pel seu fill Joan.

El diàleg epistolar flueix, en canvi, amb més llibertat i empenta a partir del 74 i fins al 82. Joan Hernández Mora recupera la paraula de sempre, aquella on batega l'interès i l'orgull per la llengua i la cultura catalanes. Així, pot considerar el nome-

nament de Francesc de B. Moll com a doctor honoris causa per la Universitat de Barcelona com un «autèntic triomf de la nostra llengua, personificada en vostè, i, a la vegada, una victòria pòstuma pels mestres Mossèn Alcover i Pompeu Fabra» [19-XII-1975]. Els homenatges que les ciutats de Maó i Ciutadella reten a Francesc de B. Moll evidencien que, a la fi, «els menorquins no volen quedar enrera», com diu el filòleg ciutadellenc, contestat per l'amic maonès en els següents termes: «Jo crec que hi han quedat ben prou». En aquests anys de recerca proustiana del temps perdut, Joan Hernández Mora comparteix il·lusionadament les inquietuds lingüístiques amb Francesc de B. Moll, suggerint aportacions lèxiques i fins proposant que el *Diccionari català-valencià-balear*, l'Alcover-Moll, canviï el nom pel de *Diccionari de la Llengua catalana*, i açò atenent un pensament que contempla la «llargària dels segles».

No ens pot estranyar que –des de l'amistat travada sobretot al llarg d'una extensa correspondència on bateguen afecte, respecte i bonhomiosa ironia– Francesc de B. Moll suggeresqui a Joan Hernández Mora, en moments personalment difícils, que escrigui, com ell ho va fer, les seves memòries, «obra útil per a l'autor i per als llegidors»:

«Una vida ben ocupada, com ha estat la teva, per força ha de tenir episodis plens d'interès i amenitat, i tot el temps que hi dediquis serà com una herba remeiera contra l'enyorança i els mals averanys» [25-XI-1981].

Un any més tard, malalt, Joan Hernández Mora escriu la darrera carta a Francesc de B. Moll, lamentant no haver pogut seguir «els seus consells».

Voldria acabar dient que potser és el nostre deure escriure les memòries que ell no va poder redactar: les memòries d'una figura i d'un segle cabdals per entendre'ns en el nostre present, encara tan eixorc de realitats plenes. Només estudiant la figura de Joan Hernández Mora dins la Menorca del segle XX, podrem convertir els silencis, reals i creats, del nostre segle en paraules: en paraules de coneixement i de vida. Només recuperant la memòria de Joan Hernández Mora, recobraríem també la que ens pertany col·lectivament.

II

A manera d'apèndix, voldria oferir una mostra significativa de l'*Epistolari Francesc de B. Moll-Joan Hernández Mora*, format per vint-i-set cartes trameses pel filòleg ciutadellenc, quinze de les quals, a partir de finals de 1975, compten amb la còpia de les que, al seu torn, li va escriure Joan Hernández Mora.

1

Palma de Mallorca, 23 febrer, 1962

Distingit amic:

Moltes gràcies pel telegrama en què, tan amablement, em comunicà l'acord de l'Ajuntament. No n'he tingut altra notícia fins ara, i esper la comunicació oficial de la corporació per a donar també oficialment les gràcies. M'havien arribat notícies, pel diari «Menorca», que l'Ateneu havia demanat a l'Ajuntament la distinció que m'acaba de concedir. Encara no em sé explicar per què els menorquins m'han de tenir totes aquestes atencions. Els meus maldecaps seran trobar una manera digna d'agrair-les.

Li repetesc les gràcies per tot, i disposi del seu affm. amic

F. de B. Moll

2

Palma de Mallorca, 4 abril, 1962

Estimat amic:

Li repetesc les gràcies pel seu telegrama de felicitació i adhesió a l'homenatge que els amics catalans i baleàrics m'han volgut dedicar.

Ara procur arreglar coses urgents per poder decidir si vindré a Menorca per Sant Joan o a la primera desena de juliol. No puc estar gaire dies a resoldre-ho. Ja li diré coses, com també ho comunicaré als ajuntaments interessats i a l'Ateneu.

No sé si pensa fer el seu discurs en menorquí o en castellà. Naturalment no li he d'imposar criteris, però li vull dir que seria molt oportú que el fes en menorquí, per tractar-se de mi, que en definitiva, si he fet qualche cosa que meresqui l'atenció del públic, ha estat treballant en coses d'aquestes que ara en diuen «vernàcules». Li puc dir que en el solemne dinar amb què m'obsequiaren diumenge passat, tothom va parlar en català, fins i tot l'alcalde de Palma, que estava a la presidència. El menú també estava imprès en català, i l'auca que vostè ja deu haver rebuda es va repartir a tots els comensals, també en català. Fa deu anys, quan vàrem fer l'Exposició del Diccioniari en el palau de la Diputació, tot se va fer en català, fins i tot el discurs del diputat ponent de cultura, senyor Taix, que parlà en nom del president de la Diputació. I no sols això, sinó que el governador civil que en aquell moment actuava interinament com a tal i que era castellà, va autoritzar l'acte de la Diputació indicant expressament que els discursos es farien en mallorquí.

Li dic tot això per si algú de l'ajuntament o de l'Ateneu manifestàs recels sobre la procedència de fer el discurs en menorquí. Vostè ja decidirà el que li sembli millor.

Esperant poder-li concretar prest la data en què podré venir a Menorca, el saluda cordialment

F. de B. Moll

Joan Hernández Mora.

(Fotografia: Toni Vidal)

3

[Maó], 19 de desembre de 1975

Estimat i admirat amic:

Encara que sigui amb unes setmanes de retard, vull testimoniar-li la meva gran satisfacció i la meva adhesió amb motiu de la seva recent investidura de *Doctor Honoris Causa* per la Universitat de Barcelona. Aquesta exaltació, que no és sols un triomf personal sinó un autèntic triomf de la nostra llengua, personificada en vostè, i, a la vegada, una victòria pòstuma dels mestres Mossèn Alcover i Pompeu Fabra, vostè se l'ha guanyada, segons les seves mateixes paraules, *Laboris Causa!* Però tractant-se d'una labor que ha assolit, al llarg de tota una vida –cinquanta-cinc anys de feina!–, unes proporcions gegantines que sobrepassen totes les mides humanes. Davant el que vostè ha fet, hom està obligat a la més incondicional admiració. I és hermós veure que tothom ho reconeix així. Jo ja suposava que la seva feina no s'havia acabat i que l'empenta duita fins ara permetia esperar grans coses. En efecte, he llegit en algun diari, o revista, d'aquests dies que prepara una nova edició del *Diccionari*. Suposo que, en aquesta futura edició –obra també de

gegants!— podrà titular-se *Diccionari de la Llengua Catalana*. Em sembla que les coses han madurat prou —excepte, està clar, les bestieses d'uns quants valencians— perquè sigui així. Seria un bell coronament de tota la tasca fins ara acomplerta.

I res més, de moment. Els hi desitjo, a vostè i als seus, un Nadal ben feliç i un any 1976 caramull de ventures.

Una forta abraçada del seu vell amic

Joan Hernández Mora

4

[Maó], 26 de gener de 1976

Estimat amic:

Moltes gràcies per la seva carta del passat dia 22, carta que hauríem de comentar llargament, cosa que podrem fer, suposo, aprofitant la seva primera vinguda a Menorca. Vull creure que, quan sigui a Maó, tindrà una estona disponible, em farà l'honor d'una visita i em permetrà que li mostri la meva modesta col·lecció històrica menorquina. Tinc ganes de fer, amb vostè, una bona xerrada, que superi tot el que, ara, podria dir-li per escrit. No obstant, m'he de referir, en aquest moment, a unes paraules seves. Parlant dels homenatges dels quals ara és objecte, vostè em diu *que els menorquins no volen quedar enrere*. Jo crec que hi han quedat ben prou. Millor hauríem de dir que massa. Era a l'any 1962 quan tractàvem de l'homenatge que li havia de retre l'Ajuntament de Maó i que no va passar, en aquell temps, de l'acord de declarar-lo Menorquí Il·lustre. La sessió pública i solemne, en la qual s'havia de descobrir el seu retrat, encara està per celebrar. Els ajuntaments de vegades no tenen memòria i cal que es produeixi un tro ben fort perquè les corporacions municipals recordin els vells compromisos. No sé si, a hores d'ara, el batlle de Maó ja li ha escrit, però em va prometre fa pocs dies que així ho faria. Resulta que el batlle i l'ajuntament acaben de descobrir que vostè és, oficialment, Menorquí Il·lustre. Els hi he descobert jo aquest fet en el curs d'una polèmica que he sostingut amb ells. I ara, el batlle no vol que l'Ajuntament quedi malament davant de l'homenatge popular que s'està preparant. En realitat, és vergonyós haver hagut d'esperar catorze anys! Catorze anys, quan tot, de primer moment, ja estava convingut. Però el Doctorat Honoris Causa per la Universitat de Barcelona ha estat un revulsiu massa gros a tota l'Illa i fins l'Ajuntament de Maó s'ha hagut de donar per enterat de que *hi ha que fer cosa (!!!)*. Per cert que l'any 1962 havíem intercanviat unes cartes sobre el retrat que vostè —seguint el costum establert en aquests casos— pensava oferir a l'Ajuntament. Més ben dit, de retrats a l'oli, vostè en tenia dos. Un de l'alaiorenc Sans Huguet, que no servia per ser massa petit, i un altre, del pintor Ramon Nadal, que suposo està d'acord amb les mides que jo li vaig enviar. Una volta rebuda la carta del batlle, vostè decidirà el que vulgui fer. Li prego que, sobre aquest punt, em doni alguna notícia.

Les seves raons per no canviar el títol del *Diccionari* són, realment, de molt de pes, sobretot de pes bibliogràfic, però segueixo pensant que, a la llarga –una llargària de segles– hauria resultat profitós el nou títol de *Diccionari de la Llengua Catalana*. Profitós a tots els efectes, incloent-hi els polítics.

La meva muller agraeix els seus records. Transmeti els meus a tota la seva família i rebi una abraçada ben forta del seu vell amic

Joan Hernández Mora

5

Palma de Mallorca, 30 de juliol, 1981

Estimat amic:

La teva afectuosa carta del dia 6 em va entristir per la notícia de la malaltia tan llarga de la teva dona i per la soledat en què sembla que et trobes per atendre-la a ella i per cuidar-te de tu mateix. Voldria que es posàs bé i que trobàssiu un remei eficaç a la vostra situació.

En la carta em deies que dins un parell de dies m'enviaries les dades que m'interessaven sobre aspectes anecdòtics de la teva vida. Per ara no les he rebudes. La meva intenció és que el discurs que estic preparant no sigui de simple informació professional, sinó que hi hagi més humanitat: per exemple, que pugui al·ludir discretament a la teva actuació política i a les molèsties que et va ocasionar, però també a les coses bones que et va inspirar. Si pogués contar alguna cosa humorística, també hi aniria bé.

Una cosa que pens fer notar és la teva tasca orientadora d'investigadors forasters que vénen a demanar-te informació. M'agradaria poder citar-ne alguns, però no sé quins. ¿Puc anomenar, per exemple, l'arabista Mikel de Epalza, que et vaig encaminar perquè l'orientassis sobre història dels menorquins al nord d'Àfrica? ¿I els professors Orell i Campos, de Castelló, que fan un llibre sobre els anglicismes de Menorca i els vaig recomanar que et demanessin orientació?

Per a la teva tranquil·litat te diré que procuraré venir a Maó un dia abans de la «festa» perquè lligis el meu parlament i hi donis el teu vist-i-plau o el teu veto. No voldria per res que, amb tot i la meva bona voluntat, m'escapàs res que pogués perjudicar-te o que no t'agradàs. Això sí: jo som lent per a escriure; per això, si m'has de comunicar algun detall, convindria que fos prest.

Esperant notícies, i que siguin bones, t'envia una abraçada

F. de B. Moll

6

[Maó], 2 d'agost de 1981

Respectat i estimat padrí:

Aprofitant, avui, una mica de calma en la meva atrafegada vida, em dispenso a respondre a la teva carta del 30 de juliol passat, per la qual, i per les bones intencions

que en ella m'expresses, et dono, de tot cor, les gràcies. Jo et deia, el 6 de l'esmen-
tat juliol, que et tornaria a escriure dintre d'un parell de dies i —ja ho veus!— ha pas-
sat boni un mes. Perdona aquest retard que no dubto comprens beníssim.

Voldria poder-te complaure en el teu afany informatiu i no sé, realment, per on
començar. Tal volta sigui millor dedicar, primer de tot, unes paraules al meu cata-
lanisme. Jo em vaig sentir catalanista des de molt infant. I aquest sentiment el vaig
beure en les poesies de Mossèn Cinto, que mon pare me va ensenyar a llegir quan
jo just tenia sis o set anys. Els capvespres, a la sortida d'escola, on tot l'enseny-
ament es donava en castellà, el meu pare em feia seure al seu costat i em posava a
les mans un llibre o altre de Mossèn Verdaguer i m'explicava tot allò que jo enca-
ra no podia entendre i que, una volta comprès, m'agradava molt i acabava per
aprendre-ho de memòria. No sols les poesies que parlaven del Bon Jesús i dels nois
i de les coses més pures, sinó les altres, les patriòtiques, que, després, m'atrevia a
recitar davant la família. Fou una experiència educativa que he agrait sempre al meu
pare. Ell escrivia els seus treballs en castellà, per norma general, però, en el fons de
la seva ànima, es sentia catalanista. Hem de recordar que va viure a Barcelona
catorze anys seguits, des del 1880 al 1894. I estava content de veure que la poesia
verdaguèria em feia vibrar i sentir com a cosa pròpia, per exemple, el *Corpus de
Sang*.

Catalunya! Catalunya!
Lo teu dia s'és fet nit
i si ton present és negre
bé ho és més l'esdevenir.
.....
De tants fills com alletares,
un sol n'hi ha de ben vist,
un tan sol que aidar-te puga
i és ton més dolent botxí.
.....
Comte de Santa Coloma,
malviatge qui et parí!

Tot aquest drama fins arribar al final
Sis eines de tall portaven,
les hi enfonsen totes sis.

O a les manifestacions de pietat que clouen el poema:
De Sant Beltran en les hortes,
part d'avall de Montjuïc,
damunt un pilot de pedres
s'aixeca una creu de pi.

Aneu-hi fills de muntanya,
 aneu-hi, barcelonins,
 a resar-hi un pare nostre
 pel qui fou nostre botxí.

Aquest desvetllar-me als problemes de la pàtria catalana va ser quelcom més que un enlluernament d'al·lot encisat per una mostra de la nostra èpica. Quan una dotzena d'anys més tard, fent a Barcelona el quart curs de Filosofia i Lletres (Història) i essent alumne del professor La Torre, vaig haver de triar un tema d'investigació, vaig triar *El Corpus de Sang i la Guerra dels Segadors*, passant entre dues i tres hores cada dia a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, per espai de vuit mesos. Totes les meves fitxes i apunts i altres notes restaren, a la fi, en poder del catedràtic.

En el meu temps d'estudiant, a Barcelona, la correspondència amb els meus pares la vam mantenir sempre en català, cas excepcional, perquè tots els menorquins de l'època eren bilingües. Parlaven català, però s'escrivien en castellà.

També hi ha que dir que a l'Associació Catalana d'Estudiants, que pels anys 1920 i 1921 presidia un mallorquí –Andreu Crespí i Salom– que deu ésser amic teu, no hi havia més que un soci de Menorca, que era jo.

Tampoc vaig trobar cap altre menorquí en els cursos dels Estudis Universitaris Catalans, en els quals els mestres, diguem ordinaris, eren Jordi Rubió i Balaguer, de Literatura Catalana, i Ferran Valls i Taberner, d'Història de Catalunya. I com a mestre extraordinari el Prof. Antoni Rubió i Lluch que ens donà un curs inoblidable sobre la Divina Comèdia. (He dit que no hi havia cap menorquí entre els meus companys, però hi havia, sí, una menorquina ciutadellenca, la poetessa Maria Verger, que estudiava a l'Escola de Bibliotecàries).

Amb tots aquests antecedents, suposo et semblarà natural que després de la Conferència Nacional Catalana, en el moment de néixer «Acció Catalana», que no es presentava com un partit polític sinó com una agrupació de patriotes, jo, en aquell estiu del 1922, fos un dels seus socis fundadors. Recordo que fou l'onze de setembre del mateix any que, al voltant del monument de Casesnoves [sic], es distribuï la poesia de Josep Mª de Sagarra que començava així:

I l'onze de setembre quin sant és
 que sembla que bateguen tantes vides
 i passen colles pels carrers
 amb corones i rams de flors humides?

I més endavant deia:

És l'onze de setembre! I de quin any?
 De metre [sic] durí la dolor i el plany,

que si dues centúries són passades,
 torna aquest onze de setembre ombriu
 que es clava al cor de totes les anyades
 i ve i ens deixa la ferida al viu.
 I diu al plaga i al mesell
 i al fart de coca i de tortell
 i de vi ranci i de sardana
 que encar hi ha esgarrinxades a la pell
 de nostra terra catalana.
 Però ja vindrà el dia, si Déu vol,
 que Catalunya tindrà el pit revolt
 i durà més empenta dins les venes
 i tot plegat li haurà esmolat les dents
 per rompre les cadenes!

Ai! Han passat cinquanta-nou anys més. Les esgarrinxades han estat dolorosíssimes, però hem de confessar que les dents no estan prou esmolades. I és ben trist veure que tot el que significava l'Estatut de 1932 –esplèndid si hom el compara amb la situació actual– es va perdre per la insanitat d'uns dirigents catalans culpables de la gran desfeta del 1934, les conseqüències de la qual patim.

Vull acabar aquesta part de la meva carta. Ferran Soldevila, quan dirigia la Revista de Catalunya m'hi va fer col·laborar. Era pels anys 30, 31, 32... A cada número hi havia una crònica menorquina meva. Una estava dedicada al 14 d'abril. En ella parlava del moment present i de l'esdevenidor somniat. I el somni em portava a acabar el meu article amb un *Visca Menorca catalana!* Aquest crit, que vaig donar jo per primera vegada, juntament amb tota la meva actuació republicana i catalanista, em va valer una llarga persecució. Set-cents cinquanta-quatre dies de presó i dotze anys –de fet, però no de dret– fora de l'Institut.

Estant a la Presó Model, de Barcelona, va comparèixer un dia el Bisbe, que es deia Díaz Gomara, i ens adreçà un sermó. Millor dit, ens va fotre una bronca ferotge. Recordo aquella frase amb la qual atronava, pels altaveus, tot el vast edifici: ... *y de aquí no saldréis en tanto no hayáis dado satisfacción de vuestros delitos al Dios a quien habéis ofendido y a la sociedad cuyas leyes habéis conculcado.* Imagina't el consol que açò era per a tota la gentada tancada allà dins. Jo –condemnat sis anys i un dia– treballava a la *Oficina del centro* i, entre altres coses, portava el negociat d'Estadística, havent d'omplir cada vespre un imprès amb el títol de *Estado i [sic] distribución de la fuerza*. Oficialment, noltros érem *fuerza* (!). La cota més alta d'aquest *estado* va ser la de *nou mil dos-cents quatre* presos, segons vaig haver de consignar.

A la presó de Barcelona, a la qual em portaren després d'una estada a la Penitenciària de La Mola, de Maó, fent el viatge, amb poc més de cinquanta com-

panys, dins la bodega del vaixell *Ciudad de Mahón*, vaig haver de treballar també, com a mestre, a l'Escola. La cosa va començar així. A l'endemà de l'ingrés, els expedicionaris van ésser portats a l'Escola d'analfabets. El mestre de la presó ens havia d'examinar. Formats davant la porta de l'Escola, mentre esperàvem, dos pesos més antics, dels que tenien *destino* i circulaven per la casa, es van trobar davant la nostra formació i un d'ells, sorprès de veure aquella colla de gent desco-

neguda, va preguntar a l'altre:

- Cony! Qui són aquests?
- Són els *alfabetos* de Maó.

Aquesta va ser la resposta. I així, com a *alfabeto*, vaig passar a presència del mestre, tenint amb ell un petit diàleg:

- ¿Cómo se llama usted?
- Hernández Mora, Juan.
- ¿Cuál es su oficio?
- Licenciado en Filosofía y Letras y Profesor de Instituto.
- ¿Sabe leer?

Cara d'esglai per part meva i reacció immediata del mestre

- Perdona. Es el hábito de preguntar a todo el mundo lo mismo. ¿Le gustaría, ya que está aquí, trabajar en la Escuela?

- Sí señor.

- Bueno, de momento no es posible porque están todas las plazas ocupadas, pero en cuanto se produzca una vacante le llamaré a usted.

- Muchas gracias.

En efecte, passats uns mesos, vaig canviar l'oficina per l'escola. I aquí tallo, perquè parlant de la presó no acabaria.

Tu em demanes alguna cosa humorística però hi ha l'inconvenient de que [sic] les coses humorístiques són perilloses perquè posen en evidència un personatge o altre, encara que no siguin més que anècdotes d'examen. Basti una com a mostra. Era el temps de la Dictadura. No la del General Franco, l'altra. Cap a l'any 1925 o 26. Els exàmens dels alumnes lliures eren orals. El Catedràtic d'Història era un senyor vell, mallorquí, que es cansava i em feia preguntar a mi, mentre ell escoltava. S'examinaven els alumnes dels salesians, de Ciutadella. Li pregunto a un:

- ¿Sabe usted lo que es la Constitución y cuando se implantó en España?

El noi posa cara d'esverat i, amb veu tremolosa, em diu:

- La Constitución... la Constitución... es una cosa muy mala... que no se debe leer.

- ¡Hombre! –li adverteixo– ¿quién le ha engañado a usted? ¿quién le ha dicho semejante cosa?

Resposta de l'alumne:

- El *Padre Gustavo*.

El Padre Gustavo –Mas de Ilinatge– avui té un carrer amb el seu nom a Ciutadella. No el trastoquem! I pensem que tots els altres exemples humorístics presenten el mateix inconvenient.

També vols que et parli de la meva tasca orientadora dels investigadors forasters que han vingut a demanar-me informació. La llista seria llarga. Està clar que pots anomenar, si vols, l'arabista Mikel de Epalza, que tu, precisament, me vas enviar. Amb açò bastava, i sobrava, perquè jo l'atengués. Sabent el motiu de la seva visita vaig preparar tot el material necessari, o sigui la bibliografia sobre el tema dels Soler, els apunts personals meus que tinc des de fa anys, alguns documents originals i els retrats de la família en qüestió. L'home va arribar i ho va trobar tot sobre la taula. Va poder-se posar a treballar immediatament. A casa hi va fer hores. I va marxar moltíssim satisfet. Açò és el que jo he fet sempre amb tothom qui ha vingut a cercar la meva col·laboració.

Aquest tipus de feina el vaig començar des de molt jove. El 1925, just als meus vint-i-tres anys, ja em va tocar acompanyar el Prof. Brian Tunstall quan preparava el seu llibre *Admiral Byng and the Loss of Minorca*, explorant amb ell tot el Castell de Sant Felip i examinant la bibliografia pertinent. En el prefaci esmenta el meu nom. El llibre fou publicat a Londres el 1928.

Entre els escriptors catalans, he de posar en primer lloc a l'amic Josep Pla que l'any 1948 va venir a documentar-se per poder fer la seva guia de les nostres Illes. El 12 de juliol d'aquell any, de Cadaqués estant, m'escrivia una carta en la qual em deia: «Vull fer constar una vegada més que no hi hagués hagut Guia de Menorca sense vós i el vostre pare». El meu pare ja era molt vell i no va poder-lo ajudar personalment –ja l'havia ajudat ben prou anys abans– però la seva *Historia de Menorca* li fou utilíssima. Jo havia posat a la seva disposició la meva biblioteca i la de l'Ateneu i el vaig acompanyar en les seves exploracions per l'Illa. La carta que dic la vaig aprofitar en el meu pròleg a la *Guia de Menorca* de les Edicions Nura, el 1979.

Jordi Carbonell va trobar també la meva entusiasta col·laboració. Al dedicar-me la seva monografia *L'obra literària de Joan Ramis i Ramis* va escriure: «Al professor Joan Hernández Mora, sense el qual aquest estudi no seria com és. Cordialment». I la dedicatòria de l'edició de *Lucrecia* posa: «Al professor Hernández Mora, amic i mestre en tantes coses de Menorca». Tinc altres dedicatòries seves pel mateix estil.

A Joan Pons i Marquès li vaig ajudar a fer la seva conferència *Joan Estelrich en el record d'un contemporani*, que va llegir a Felanitx, facilitant-li la informació dels anys menorquins de l'Estelrich.

També em vaig posar a les ordres de Joan Coromines quan va venir a Menorca pels seus estudis de toponímia i, en general, de lexicografia. I, des d'aquí, li vaig facilitar material a Barcelona, enviant-li una fotocòpia d'un important diccionari manuscrit d'Antoni Febrer i Cardona. En el primer volum del *Diccionari Etimològic...* Coromines posa el meu nom entre els seus col·laboradors.

El mateix puc dir de Jaume Oliver i del seu llibre *Escola i societat*, que em dedicà, entre altres raons, *amb afecte i agraïment per la seva col·laboració*.

El Prof. Eberhard Mayer, de la Universitat de Bonn, em va tenir al seu costat, en tot moment, durant les seves estades a Menorca quan preparava el llibre *Die Balearen*, publicat a Stuttgart el 1976, que m'envià juntament amb una carta en la que, entre altres coses, em diu: «... quisiera agradecerle a Vd. una vez más toda la amable ayuda que tuvo a bien prestarme durante mi estancia en Menorca. Por su valiosa colaboración me ha sido posible obtener una impresión profunda de la geografía e historia de la isla». Efectivament, el vaig ajudar molt en la seva tasca d'estudi, de recollida de dades i de coneixença personal de tota l'Illa, acompanyant-lo en totes les seves excursions i visites als pobles, un per un.

Naturalment, la investigadora nord-americana Jane Quinn va haver de passar per casa, en cerca d'aclariments. Era quan preparava el llibre *Minorcans in Florida. Their History and Heritage*, publicat a Sant Agustí el 1975.

Don José Gella Iturriaga, Interventor General de la Armada, quan preparava el seu discurs d'ingrés a la Reial Acadèmia de la Història, de Madrid, va tenir necessitat de la meua ajuda, que vaig donar-li amb la bona voluntat de sempre. Ho va agrair citant-me en el mateix discurs, publicat el 1974, i proposant-me després com a Corresponent. Fa una temporada que hi torno a col·laborar en un estudi que prepara sobre Joan Ramis i Ramis.

El meu antic alumne Guillermo Cabanelles –alumne dels anys 1924, 25 i 26–, historiador i jurista, quan va escriure el seu important llibre *La Guerra de los Mil Días*, em va consultar la part referent a Menorca i, gràcies a mi, va poder fer un capítol ben original.

Dels erudits menorquins –Josep Mascaró, Miquel Barber, Desitjat Mercadal, Lluís Casesnoves [sic],... etc.– no cal parlar-ne. Em tenen sempre a la seva disposició, com hi estan la meua biblioteca i la meua col·lecció històrica menorquina. I els noms dels joves que, des de fa un bon grapat d'anys em vénen a veure en cerca de consell o d'orientació fan una llista llarguíssima.

Però et confesso que m'he cansat i, per avui, no puc escriure més. Veuré si, aquests dies, m'és possible ampliar el que t'acabo de dir. Espero, també, enviar-te prest el meu discurs *Els orígens de l'Ateneu de Maó*, que ja està imprès, encara que hi manca la coberta.

Records afectuosos a tots els teus i una abraçada ben forta.

Joan Hernández Mora

7

Palma de Mallorca, 7 d'agost de 1981

Estimat fillol un poc més vell que el padrí:

T'escric tot d'una que puc per evitar-te la molèstia de tornar escriure i enviar-me dades biogràfiques. Amb aquesta calorassa que fa no t'has de fatigar escrivint cartes llargues quan la que m'has enviada és prou detallada i expressiva per a completar el teu curriculum amb els detalls que més m'interessaven. Aqueixa carta és exactament el document que em feia falta. Si a darrera hora, en veure'ns, trob que m'has de contar més coses, ja t'ho diré. Per ara crec que tenc tot allò que necessitava.

M'hi he divertit molt, amb la teva carta! És interessantíssima i emocionant. Es dóna el cas que jo també vaig començar a esser catalanista llegint els poemes de Mossèn Cinto, en el Seminari, on cap professor me n'havia parlat però jo els vaig descobrir dins la biblioteca i m'hi vaig engrescar.

Dius bé, que n'Andreu Crespí deu esser amic meu. Ho som de fa més de cinquanta anys. Vam esser vesins de pis del 1932 fins al 1939, i un parell de fills meus van rebre d'ell lliçons particulars del ram de Ciències. Quan li van fer consell de guerra i hi havia notícies alarmants sobre la possible sentència, vaig visitar el president del tribunal i en vaig treure la promesa de que, si ell havia de fer la sentència, no seria de mort.

Tens tota la raó en això de la inconveniència de les anècdotes humorístiques, que poden esser perilloses. Ho deixarem anar.

Una cosa: na Maria Verger no és menorquina, com et penses, sino alcudienca. Vivia a Ciutadella, de joveneta, perquè son pare era el faroler del Cap Nafi (d'allà on es va enfonsar el «General Chanzy»). Na Maria encara és viva, a Madrid; té prop de noranta anys. Va ser alumna de mon pare, de pintura a l'oli.

Moltes gràcies per la teva informació.

Una besada a la teva dona, i a tu una forta abraçada cordial

F. de B. Moll

HOMENAJE AL PROFESOR DON JUAN HERNÁNDEZ MORA

JUAN HERNÁNDEZ ANDREU (*)

Agradezco al Ayuntamiento de Maó, particularmente al Sr. Alcalde, el haberme invitado a estar aquí en este acto, brindándome la oportunidad de hablar en esa mesa redonda sobre la figura de mi tío el catedrático Juan Hernández Mora, primo de mi padre, persona que traté cada vez más intensamente en los últimos años de su vida, coincidentes con las etapas en las que yo me formé profesionalmente como historiador económico y profesor universitario.

Don Juan Hernández Mora fue fundamentalmente un maestro, insigne intelectual, gran comunicador a sus allegados de los profundos y amplios conocimientos que poseía, muchos de ellos heredados de su padre don Francisco Hernández Sanz. Tenía un gran amor a Menorca que concretó, entre otras cosas, en estudiar y difundir las obras intelectuales de menorquines, muchas realizadas fuera de Menorca por diversas razones, entre otras las del exilio político; y solía tratarse de amigos de su generación o de otras anteriores como el Dr. Comas Camps o el coronel Guarner.

Pienso que una importante aportación intelectual de Juan Hernández Mora es haber atendido a la distinción entre historia de la isla e historia de los menorquines, lo cual le lleva a fundamentar la cultura de los actuales pobladores de Menorca desde finales del siglo XIII y a interesarse también por los menorquines que trabajaron fuera de la isla. (Véase su trabajo *Menorca, los menorquines y su historia*, Maó, 1978).

(*) Catedrático de Historia Económica de la Universidad Complutense.

Pasando a algunos recuerdos personales, al tío Juan siempre le recuerdo en una actitud enseñante. Eramos críos y nos entretenía con sus habilidades de papiroflexia en las reuniones familiares. Cuando vivió en Madrid hacía lo mismo con mis hijos, entonces pequeños.

Cuando me inicié en mis tareas investigadoras de historia económica encontré en él una ayuda puntual y, sobre todo, una actitud dirigida a animarme siempre en mis trabajos. Recuerdo en una ocasión que le comenté acerca de las investigaciones en Prato de Federico Melis en el Archivo Datini sobre la comercialización de la lana menorquina en Italia (Florencia) a fines del siglo XIV, desvelándose en este trabajo la extraordinaria calidad de la lana menorquina; y me escribió: «Tal como te prometí, te remito adjunta la fotocopia del estudio *Mercaderes florentinos en tierra de pastores valencianos*, de mi maestro el Prof. Ezio Leví, inserto en su libro *Motivos hispánicos*, estudio que espero te resulte de utilidad. Como pudiste ver en nuestra reciente charla, el tema no es, ni mucho menos, de descubrimiento actual» (carta del 16 de septiembre de 1980). Otra referencia importante sobre historia económica menorquina me la dio el tío Juan con los artículos, que seguro conocéis, de Lucas Carreras Riera, publicados en la *Revista de Menorca*.

El catedrático Juan Hernández Mora fue un gran conversador y encontré amigos suyos en todas partes, incluso al otro lado del Atlántico, en la Universidad de Texas en Austin (EE.UU.), donde coincidí con León Portilla, discípulo del Dr. Comas Camps. El tío Juan fue un hombre de su tiempo, que analizaba críticamente la historia contemporánea. Fue un hombre comprometido con los aires renovadores iniciales de la República en el mundo de la instrucción pública y de la política, lo cual le supuso que después de la guerra civil fuera privado de libertad durante dos años en Barcelona y tuviera que dejar de ser profesor del Instituto de Maó hasta 1951.

En el verano de 1932 estuvo en la recién inaugurada Universidad de Verano Menéndez y Pelayo de Santander, en el Palacio de la Magdalena, como residente, con personalidades de la cultura española de aquel entonces, donde conectó con su maestro el profesor Ezio Leví, al que se refiere en la carta citada. Después de la guerra, viviendo en Alaior, estudió la carrera de derecho y se dedicó al ejercicio de la abogacía desde 1946. En 1954 ganó por oposición la cátedra de Instituto, primero con plaza en Ibiza aunque después regresaría a Maó. El tío Juan fue un extraordinario corresponsal de intelectuales menorquines exiliados en 1939, de los que llega a escribir sobre su obra, como es el caso de *El Coronel Guarnier y su libro «Cataluña en la Guerra de España»*. Breve comentario, Maó, 1976 (separata de la *Revista de Menorca*).

Buena prueba del reconocimiento entusiasta de la obra científica de menorquines famosos en la comunidad científica internacional se da en el caso del doctor Comas Camps. En 1982, los buenos servicios del tío Juan y de profesores de

Joan Hernández Mora.

(Fotografía: Toni Vidal)

la Universidad Complutense, sobre todo del profesor Alcina Franch, conseguimos que la Junta de Gobierno otorgara la distinción de Doctor Honoris Causa al profesor Comas, quién tristemente falleció en Méjico el mismo día que salía para recibir el galardón académico en la universidad madrileña. Pienso que este fue un golpe de fatalidad muy duro para don Juan Hernández Mora.

En este décimo aniversario de su muerte, como homenaje a mi tío quiero significar su gran amor a Menorca, que expresaba con la defensa, estudio y difusión de la cultura menorquina a través del análisis de la obra de menorquines ilustres. También fue un enseñante extraordinario, que facilitaba el estudio y la investigación a los demás a la vez que un intelectual progresista, comprometido, sutil, con gran sentido del humor. Abierto a la amistad de todos, sin distinciones de posición política. Humanista y menorquín por los cuatro costados.

NO RALLARÉ D'UN ÍDOL SINÓ D'UNA PERSONA HUMANA

JOSEP SEGUÍ I MERCADAL

A don Joan Hernández Mora el vaig conèixer el mes d'octubre de l'any 1957 quan em van nomenar director espiritual de l'Institut de Maó, encara que ell em va dir que havia assistit a la meva primera missa el 10 de juliol del 1955 a l'església del Carme de Maó.

Don Joan estava dolgut i bastant indignat per haver hagut de sofrir durant els cursos anteriors l'actitud un tant inquisitorial dels professors de religió. Fins i tot, li havien recomanat que seguís les orientacions del llibre *Lecturas buenas y malas* del Padre Ladrón de Guevara.

El dia primer de novembre del 1947 vaig entrar al Colegio Mayor de Santiago, destinat als joves majors de 17 anys que desitgessin seguir els estudis eclesiàstics i preparar-se per esser capellà. El dia 2, dia de Difunts, els vuit o nou col·legials i el vicerector vam anar al cementiri de Salamanca a visitar la tomba de Miguel de Unamuno. Don aquest detall com a signe de l'esperit obert que es respirava. No és, doncs, estrany que don Joan trobàs que el nou director espiritual no exerciria una tasca de control, essent conseqüent amb la formació que havia rebut a Salamanca.

Per entendre don Joan cal tenir present dues qüestions d'enorme influència en la seva vida: el drama familiar i la seva vocació docent, de direcció docent més que d'investigador, tal com he comentat amb el seu nebot Joan Hernández Andreu.

Saint-Exupéry va escriure (i em permetin donar la cita en castellà tal com la vaig llegir) «amar no és mirarse el uno al otro, sino mirar los dos en la misma dirección». Don Joan i donya Maria no miraven en la mateixa direcció. Don Joan vivia amb una angoixa, una depressió que cada vegada l'enfonsava més. Per altra part, era un home vanitós i quan ficava la banya en el forat no hi havia qui l'hi fes treure. Naturalment, tot això influïa en la marxa familiar.

Com ja he dit, don Joan tenia una vocació que anomeno de *direcció docent*.

L'any 1954 obté la Càtedra de Literatura Espanyola de l'Institut d'Eivissa. No els puc precisar si era en aquell mateix any que començà a preparar les oposicions (don Joan tenia la il·lusió d'esser inspector d'Ensenyança Mitjana). El seu amic Paco Sintès Obrador, que en aquell moment era director general d'Arxius i Biblioteques del Ministeri Ruiz Giménez, en una visita de don Joan a Madrid, no record bé si en el despatx del propi ministre o en el de la Direcció General d'Arxius i Biblioteques, li va dir que no aspiràs al càrrec. El cert és que, una persona amb càrrec públic a Maó (sé el seu nom però, naturalment, no el diré) havia pressionat de tal manera que al Ministeri veien com a impossible que guanyàs l'oposició. Això el va amargar profundament.

A més, tenia ben clar que dels tres únics catedràtics que hi havia a l'Institut de Maó ni en Pepe Cardona ho podria tornar a esser, ni en Jaume Mir, ni ell mateix podrien ocupar la direcció de l'Institut de Maó pel seu passat republicà. Per don Joan pensar que els catedràtics havien d'estar a les ordres d'un director bona persona, però d'inferior categoria professional, li era una autèntica humiliació.

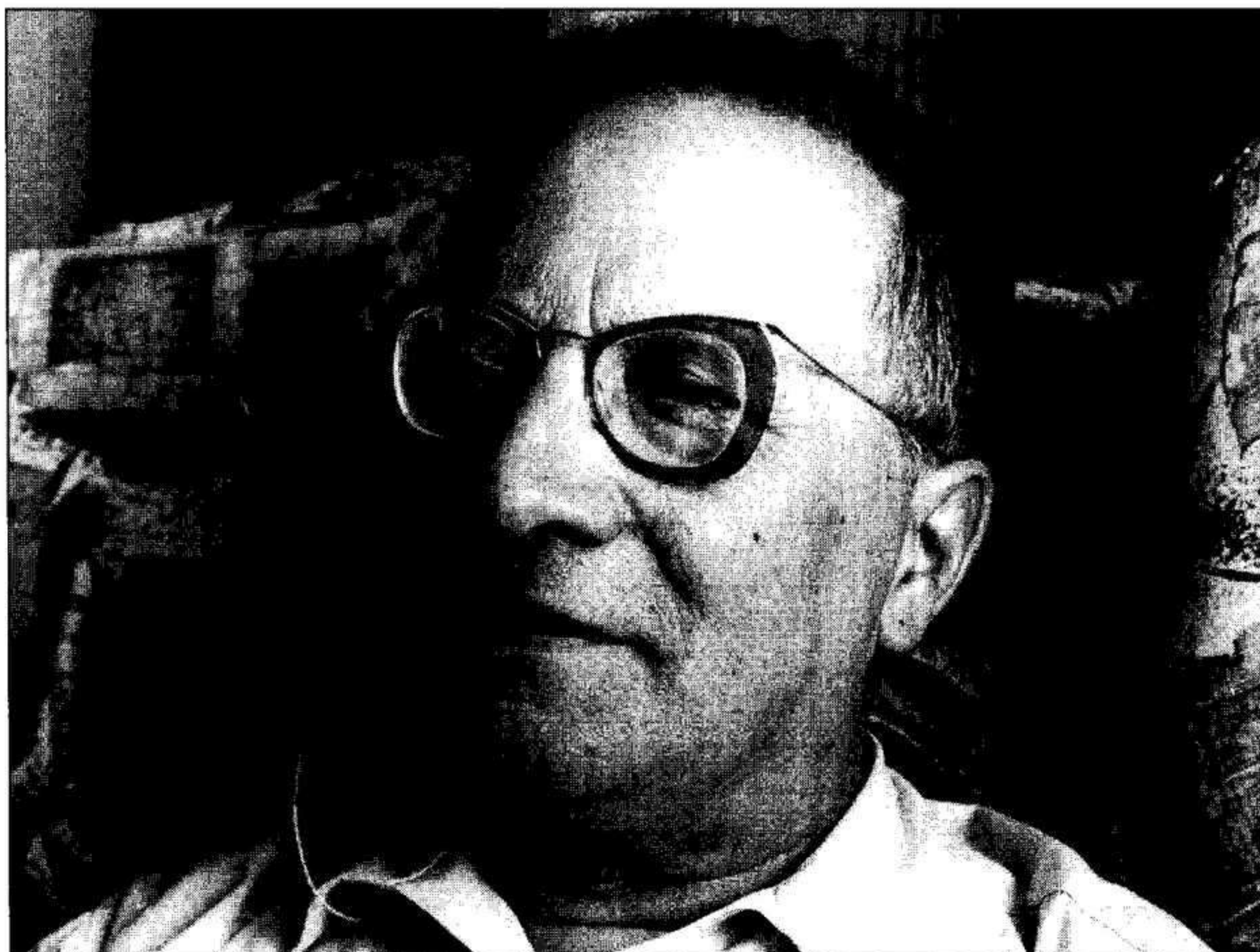
M'han demanat que parli de l'aspecte religiós de don Joan. Mai va esser el que s'anomena un cristià militant, diria que la seva fe era en un Déu Amor, aquell que el capellà senyor Carbó li havia mostrat en la catequesi de la comunió i, abans, la seva mare.

Crec que don Joan era un home que en el fons tenia una fe viva. Els en donaré un detall: record perfectament un matí de dia feiner en què era jo a l'església del Carme al meu confessionari de la capella de la Sagrada Família, l'església completament buida, i va venir a confessar-se amb mi. Per què amb mi i no amb el senyor Salom, amb qui anava la burgesia i no burgesia de Maó? Crec sincerament que ell tenia el convenciment que era Déu el que el perdonava.

Els donaré un altre detall que probablement la seva vídua donya Magdalena recordarà: ja en els darrers temps de la seva malaltia, i quan li era totalment impossible expressar-se de paraula, vaig anar a donar-li la comunió i en el moment en què jo li donava la benedicció, fent un esforç, va fer el senyal de la creu. Són dos detalls que em sembla que diuen qualque cosa respecte de la religiositat de don Joan.

Moltes vegades vaig esser present en visites que distints intel·lectuals de pas per Menorca feien a casa seva. Record perfectament el dia en què don Francesc de Borja Moll anà a ca don Joan, (que per cert no era tan catalanista com tu, Fina, l'has presentat) ¹, quan va venir pel seu nomenament de Fill Il·lustre de Menorca, (no de Maó com insistia sempre don Joan, quan es rallava dels que tenien el seu retrat al Saló d'Actes de la Sala), i dins el despatx li va dir «a n'es diccionari català-valencià-balear li hauria de posar Diccionari Català», i en Borja Moll li va contestar «mantenc Diccionari català-valencià-balear per Mossèn Alcover, va esser ell el que li donà el títol i crec que no l'he de canviar». I després don Joan, amb una d'aquelles sortides tan seves, li va dir «seguí a sa taula», (aquesta taula de despatx que tenim molt a prop de nosaltres al Museu

¹ Josefina Salord Ripoll. Joan Hernández Mora: les paraules i els silencis de la Menorca del segle XX.

Joan Hernández Mora.

(Fotografia: Toni Vidal)

Hernández Mora), «escrigui: quatre jans i un boi no és el que vostè...» i no record quina precisió li va fer; però en Borja va reconèixer que tenia raó.

Com no recordar, també, la visita de Ramón Tamames. Don Joan sempre preparava un recull de llibres valuosos perquè el visitant els fullejàs. N'hi donà un sobre agricultura a Menorca, d'un Soler, del segle XVIII. En Tamames l'agafà i l'obrí amb perill de desllogir-lo. Ràpidament l'hi pren de les mans, agafa tots els altres, els posa al seu lloc i diu: «no en veurà cap, de llibre», i se l'endú a mirar els quadres i mapes de Menorca de la seva col·lecció escampats per tota la casa.

I així podria seguir amb les visites de José Luís Aranguren, Josep Fontana, Joan Estruch i Salvador Cardús, José M. Díez-Alegría... Així mateix, record perfectament que Federico Sopeña² a la sortida de la seva visita em va dir «este hombre realmente es un erudito».

Tots els anys que vaig conèixer don Joan no el vaig poder veure un home feliç per un llarg temps. Quan semblava que ho podria esser casant-se amb donya Magdalena Díez de Bethancourt, molt prest li arribà la malaltia que el portà a la mort.

² Ex-director del Museo del Prado i director de la Real Academia de Bellas Artes de Madrid.

DON JUAN

ÁNGEL MONTOTO (*)

Don Juan Hernández Mora, además de muchas más cosas, se sabía multitud de nombres de tribus africanas, nombres que sonaban terribles y que él utilizaba como epítetos con más sentido del humor que iracundia. Esto, lo de su sentido del humor, también lo descubrí más tarde. Pero allí, en la clase de cuarto del Instituto viejo, nunca le supuse sentido del humor y me parecía terrible oír que uno, además de católicoapostólicoromanomenorquín, era un zulú, un cafre, un batusi o un bantú. Cuarto curso de bachillerato y nosotros, entre trece y quince años; los que menos en Salgari, Blyton, Verne, etc. y los que más en Hazañas Bélicas, aquellas Hazañas que explicaban por primera vez que los malos eran los nazis.

Y don Juan, esforzándose, agudizando su silabeo desentonado, intentando impartir una lección magistral de literatura española a una jacaranda de representantes de tribus del África Negra.

Berceo, el Cid, con el Arcipreste cabían sonrisas pillas, la picaresca y... y me echó de clase para el resto del curso, no sin antes recordarme que el primer regalo que yo había recibido era el osito de peluche que él había depositado en mis torpes brazos de neonato y, también, lo mucho que habían sufrido doña María y él cuando mi desordenado arribo al mundo, allí, en aquel piso –compartíamos rellano– de la plaza que fue primero del Ateneo y que posteriormente quedó establecida en mi memoria como del Casino Mahonés.

(*) Periodista.

Estaba yo en quinto curso, cuando, un día lluvioso de otoño, don Juan me sorprendió en la entrada del Instituto nuevo leyendo un libro. Y su voz, llena de sarcasmos disonantes, y yo que sí, que el señor Terrés me ha echado de clase. Pero sus ojos permanecían fijos sobre el libro y su voz cambió cuando me lo pidió. Era la historia, la de torturas y la judicial, de la guerrillera argelina Hamila Boupacha, explicada por Simone de Beauvoire y Gisele Hamili. Desde hacía más de un año, mi afición a Blyton, Verne y Salgari se había convertido en pasión por los libros, pasión de la que no eran ajenos mi profesor de repaso, el muy querido señor Calderón, empeñado en adecuar mis lecturas a mis años, ni mi tía María, que después de comer me leía historias de amor; esto es: Flaubert, Stendhal, Dumas.

Las preguntas de don Juan en aquella mañana lluviosa continuaron. Torció ligeramente el gesto cuando expresé mi entusiasmo por *Un millón de muertos*, de Gironella, y me llevó a la todavía desorganizada y destartalada biblioteca del recién estrenado Instituto donde, en un tono que yo nunca había oído, con unas risas absolutamente nuevas, empezamos a hablar. Me atrevería a decir que en aquel momento se inició en mí esa debilidad por don Juan que en poco tiempo se convertiría en vitalicia.

Don Juan Hernández Mora, hora es ya de decirlo, hubiera sido un magnífico catedrático universitario, pero nunca pudo soportar a aquella horda africanomenorquinahispana que se empecinaba en su incultura y que se autonegaba ya no la pasión, sino la simple curiosidad por la literatura.

El año siguiente a nuestro encuentro aquel día lluvioso de otoño, para mí, sexto curso, nada tuvo que ver con el catastrófico cuarto y reválida. Tanto llegó a entusiasmarme don Juan que, transcurrido el primer trimestre, me pasé, con gran disgusto para la profesora de griego, de ciencias a letras.

Sus clases, que más parecían lecciones magistrales, tenían cierto aire de exclusión; me explico: a los pocos días del comienzo del curso, don Juan ya había seleccionado a un pequeño grupo de discípulos a los que dirigía sus palabras. El resto eran simplemente alumnos emparentados con la zafiedad y que no merecían la menor atención.

Aquel fue un año maravilloso que había comenzado con «Nel mezzo del cammin di nostra vita // Mi ritrovai per una selva oscura // Chè la diritta via era smarrita», primeros versos de *La divina comedia*, que continuó con Schliemann, en quien se conjuntaba la pasión de don Juan por la arqueología y también la posibilidad de que la aventura atrajera a alumnos distantes, y que alcanzó su apoteosis con Manzoni y su *I promessi sposi*, publicado en España bajo el título *Los novios*, lo cual daría motivo a que por primera vez escuchara el «traduttore, traditore» que con tanta frecuencia asomaba en los curiosos labios de don Juan.

Evidentemente, hubo mucho más, pero, sobre todo, se creó entre ambos una complicidad que alcanzaba desde la confianza – «El nuestro es un instituto

acéfalo» – al consejo – «Olvídate de Ionesco (me dijo cuando me esforzaba en preparar la obra que debía representarse para celebrar a Santo Tomás de Aquino). Ya te buscaré yo *El teniente de alcalde de Zalamea*, que es un entremés de Muñoz Seca, más apropiado para la ocasión» – pasando por el guiño – me habían concedido el premio no se qué de Unamuno por un trabajo sobre un ensayo de don Miguel en el que zurraba la badana al clero vasco, y don Juan, creyéndolo conflictivo, me pidió que lo cambiara por uno más suave; si no recuerdo mal, por el titulado *La paciencia del pescador de caña* – y acabando en la confabulación – «Es mejor que en septiembre te examines de griego en otro instituto; si la señorita Socías te ha puesto un cero de quinto y otro cero de sexto, es que te ha enseñado cero» – y su exagerada exultación cuando dos meses después regresé de Palma con un sobresaliente de quinto y un notable de sexto.

Para mí se había acabado el Instituto de Mahón, pero no don Juan, que durante años me recibió en su mesa camilla mientras doña María me servía un Marie Brizard y unas galletas. No sé si con don Juan llegué a compartir discusiones sobre catleyas y magdalenas mojadas en él, aunque sí recuerdo alguna de las cientos de anécdotas que llegó a contarme. De ellas, por preferidas, me quedé con dos. La primera se refería a un caballero mahonés, tan aristócrata como homosexual, a quien un día su criada le preguntó si era barón con be o con uve. La segunda, que pudo haberle costado un disgusto, ocurrió en Es Dineret, cuando alguien se refirió a «un general muy burro» y don Juan no pudo contenerse y le informó que «un general muy burro es un pleonasma».

Recuerdo, en fin, que, cuando me llegó la noticia de la muerte de don Juan Hernández Mora, estaba, una vez más gracias a él, leyendo a Cavafis. También, que me ocurrió algo que nunca se ha repetido: mientras escribía el artículo póstumo para el *Menorca*, lloraba.

RESSENYA CULTURAL

NECROLÒGICA JOSEP M. JANSÀ (1901-1994)

Josep Maria Jansà Guardiola va néixer el 18 de juliol de 1901 a la ciutat de Reus (Tarragona), essent el quart de cinc germans. De molt jove, als tretze anys, es traslladà a Maó acompanyant la seva família que s'hi havia establert perquè el seu pare Josep Jansà i Capdevila, professor de física de Batxillerat, havia estat destinat a Maó per a ocupar una càtedra a l'Institut de Segon Ensenyament.

Inicià els estudis de batxillerat ja de gran i, així, no va obtenir el títol de batxiller fins l'any 1920. Per l'excel·lència dels resultats assolits al llarg dels seus estudis fou guardonat amb un premi extraordinari. A continuació començà els estudis de física a la Universitat de Barcelona, els quals realitzà per lliure, és a dir, estudiant sol des de Menorca i traslladant-se a Barcelona només per a examinar-se. Per problemes de salut es va veure obligat a interrompre els estudis en diverses ocasions, malgrat la qual cosa aconseguí graduar-se l'any 1926 amb les millors qualificacions.

El mateix any que finalitzà els estudis superiors Josep M. Jansà començà a col·laborar amb l'Observatori Meteorològic de la Base Naval de Maó, tot just fundat l'any anterior pel Servicio Meteorológico Nacional, activitat que va fer compatible amb el càrrec d'ajudant interí de l'Institut de Batxillerat de Maó.

L'any 1929 ingressà oficialment al Servicio Meteorológico Nacional com a auxiliar de Meteorologia, càrrec que continuà exercint al mateix observatori de la Base Naval. Tres anys més tard es creà el Centre Meteorològic de les Balears el qual, però, no es pogué posar en marxa per la manca de meteoròlegs facultatius a les Illes. Per aquest motiu, quan Josep Maria Jansà obtingué el nomenament de meteoròleg, començà a funcionar el Centre, que es

va establir a Maó; no tant sols pel fet de ser l'únic meteoròleg facultatiu de les Balears, sinó també l'únic observatori propietat del Servei Meteorològic servit per personal propi. D'aquesta manera Jansà ocupà el càrrec de Cap del Centre Meteorològic de Balears, i l'observatori de la Base Naval passà a ser l'oficina central de Balears fins a l'inici de la guerra civil.

La seva família fou perseguida durant el conflicte, un germà capellà fou afusellat, i ell mateix hagué d'amagar-se durant una temporada. L'any 1938, però, fou cridat per a organitzar una oficina meteorològica per donar suport als hidroavions comercials francesos que feien la ruta Marsella-Alger amb escala al port de Fornells i també als avions militars de la República en les seves incursions a la Mediterrània occidental. Per dur endavant aquesta tasca clausurà l'observatori de la Base Naval i n'obrí un altre al casc urbà de Maó, concretament a la plaça de l'Esplanada. Aquest observatori funcionà fins a finals dels anys 60, quan es traslladà al nou aeroport de Menorca.

Una vegada finalitzada la guerra, l'any 1940 s'unificà la Jefatura de la Zona Aèrea y del Centro de Baleares creada a Palma durant la guerra civil amb l'antic Centre Meteorològic de Balears, que Jansà havia dirigit abans de la guerra a Menorca, i ell mateix en fou nomenat director. Aquest nou centre tenia la seva seu a la capital de la província i Jansà s'hi va traslladar amb la seva dona, amb qui s'havia casat poc abans de començar la guerra civil. Marxà així de l'illa de Menorca, on ja no tornaria a exercir més professionalment, però on hi aniria als estius i s'hi establiria a la seva jubilació.

L'any 1947 Josep M. Jansà obtingué el grau de doctor en Ciències per la Universidad Complutense de Madrid amb una tesi realitzada des del seu lloc de treball

de Palma. El tema era un estudi de caire teòric sobre el mètode d'esmoreïment aplicat a la meteorologia, un tema que ha quedat gairebé inexplorat i que volia posar en contacte des del punt de vista metodològic branques divergents, com la climatologia històrico-estadística i la meteorologia dinàmica i predicció del temps.

El seu interès per l'ensenyament, que ja havia demostrat durant el seu destí a Maó, el dugué a fer compatibles les seves tasques meteorològiques amb la docència. Així, l'any 1955 obtingué el càrrec d'adjunt numerari de l'Institut de Batxillerat Joan Alcover de Palma de Mallorca, on donà classes tant de física com de matemàtica.

L'any 1966 el nomenen subcap de l'Oficina Central i Cap de la Secció de Climatologia del Servicio Meteorológico Nacional, la qual cosa l'obliga a traslladar-se a Madrid junt amb la seva família. Un any més tard es fa càrrec de la càtedra de Climatologia de la Universidad Complutense, que regí fins a la seva jubilació.

L'any 1970 culmina la seva carrera com a meteoròleg amb el nomenament de Cap de l'Oficina Central del Servei Meteorològic, el càrrec més alt que a l'època podia ocupar un professional de la meteorologia a l'Estat espanyol. L'any següent, una volta arribat a l'edat reglamentària, es jubilà i es traslladà a Maó on va viure els darrers anys de la seva vida.

La seva obra publicada és ingent; comprèn més de cent títols entre llibres i articles, que abasten tots els camps de la meteorologia tant teòrics com pràctics.

Entre els llibres cal remarcar per una banda els qui podríem anomenar manuals acadèmics, i d'aquests podem destacar al seu torn, per la profunditat i extensió, la seva obra en quatre toms denominada *Meteorología Teórica*, que es publicà entre 1959 i 1961 i que consta en total de 1.224 pàgines. El *Manual del Observador de Meteorología*, publicat l'any 1956 com a reelaboració d'un altre tractat seu anterior

aparegut l'any 1944, ha servit com a obra cabdal per a l'educació de nombroses generacions d'observadors de meteorologia. En darrer terme, l'any 1968 publicà un *Curso de Climatología* com a llibre de text per als alumnes de les seves classes de la Universidad Complutense de Madrid. Aquests dos darrers llibres, exhaurits en el seu moment, foren reeditats en facsímil no fa gaires anys i tornen a estar exhaurits.

Un segon vessant de la seva obra té com a eix central l'estudi de la meteorologia i climatologia de l'illa de Mallorca i de les Balears en general. Així publicà, entre d'altres, *El régimen de brisas en Mallorca* (1946) en col.laboració amb Jaume, una *Hidrología superficial de la isla de Mallorca* (1951), i una *Climatología de Palma de Mallorca* (1960). Aquest aspecte de la seva obra fou premiat l'any 1957 amb el Premi Ciutat de Palma.

Un tercer camp cap al qual dirigí els seus interessos, i en el qual se'l pot considerar capdavanter amb tota justícia, és el dels estudis de la meteorologia mediterrània. En aquest terreny té nombrosos articles que han estat cabdals per al desenvolupament posterior d'aquest tema d'investigació, entre els quals podríem destacar: *Previsión del tiempo en el Mediterráneo occidental* (1951), *El frente mediterráneo* (1962), *La corriente en chorro mediterránea* (1963) i *La meteorología del Mediterráneo occidental* (1964).

Recordem, per acabar, la seva col.laboració amb l'Ateneu, durant l'època de residència a Maó, i molt especialment amb la *Revista de Menorca*. Així, publicà en ella nombrosos articles de caire científic que tractaven no solament temes meteorològics sinó també d'altres rames de la física. Entre els articles meteorològics cal destacar una sèrie denominada *Contribución al estudio de la Tramontana* publicada entre 1930 i 1932, que es pot considerar un clàssic del tema, i uns altres sobre *Análisis de algunas sucesiones nubosas observadas en Mahón* (1932) i *Régimen de viento* (1934). Entre

Acte de nomenament com a Membre d'Honor de l'IME.

els articles no meteorològics publicà articles divulgatius sobre relativitat, mecànica quàntica i cosmologia, en una època tan primerenca com l'any 1924. També entre l'any 1929 i 1934 publicà a la *Revista de Menorca* un resum climàtic mensual elaborat per ell mateix a partir de les dades que obtenia a l'Observatori Meteorològic de la Base Naval. Amb aquests quadres climatològics mensuals aconseguia donar continuïtat a l'obra d'Hernàndez Ponsetí, que des de l'any 1888 i fins l'any 1929 havia anat publicant uns resums similars a la mateixa *Revista de Menorca*. Anys més tard, l'any 1961, quan vivia a Palma, encara dóna a llum un nou estudi específicament menorquí en forma d'un llibret amb el títol d'unes *Notas de Climatología General y de Menorca*.

Una volta jubilat es traslladà a Menorca i s'instal·là a Maó, on continuà redactant una sèrie de treballs científics de caire filosòfic alguns, metodològics d'altres, i relacionats amb els problemes energètics i les energies alternatives uns tercers. Aquests treballs

han quedat inèdits i, malauradament, un precari estat de salut l'impedí de continuar-los i ampliar-los.

L'any 1980, amb motiu de les XI Jornades de la Asociación Meteorológica Española realitzades a Menorca, se'l nomena Soci d'honor de l'entitat, i l'any 1986, així mateix, rep el nomenament de Membre d'Honor de l'Institut Menorquí d'Estudis. Són aquests dos homenatges un just reconeixement per la ingent obra d'aquest menorquí d'adopció, que mereixeria un més gran ressò entre els menorquins, pel que va fer pel coneixement del difícil clima d'aquesta nostra terra i per l'exemple que ens ha ofert amb la seva dedicació total a la ciència, sense oblidar mai que aquesta ha de mantenir sempre una dimensió humana. Per açò, creiem, no seria fora de lloc que —per fer-li la justícia que li pertoca— Josep M. Jansà, en un futur no gaire llunyà, formàs part de la galeria de fills il·lustres de l'Ajuntament de la seva ciutat adoptiva. J.M. VIDAL HERNÁNDEZ.

ACTIVITATS DE L'ATENEU DE MAÓ DURANT EL SEGON SEMESTRE DE 1994

Obertura oficial del curs.- El menorquí Miquel Coll Carreras, advocat de l'Estat i president del Consell Consultiu de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, pronuncià (21-10-94) la lliçó inaugural del curs acadèmic 1994-95 amb la seva conferència titulada «Dominio público y propiedad privada». Gran coneixedor de la legislació i la normativa que estableixen els límits i les particularitats en aquesta matèria, no accedí, tanmateix, a fer cap declaració sobre la problemàtica dels accessos a les platges, ja que «en la meua qualitat de president del Consell Consultiu no som absolutament lliure en l'exposició del meu parer sobre una qüestió concreta. Si l'exposés, podria quedar greument compromès si llavors hagués d'opinar oficialment en emetre un dictamen».

Assemblea de la Confederació Espanyola de Centres d'Estudis Locals (CECEL).- Dos representants de l'Ateneu: Joan C. de Nicolás, vocal de la *Revista de Menorca*, i Bernat Moll Mercadal, soci de la nostra entitat, van ser presents a la 41 edició de l'assemblea plenària de la CECEL que va tenir lloc a Palma durant el darrer cap de setmana del mes de setembre. Aquesta trobada incidí especialment en el món de l'arqueologia medieval. Bernat Moll presentà dues comunicacions titulades: «Acuñaciones almohades de las Baleares» i «Aplique almorávide hallado en Menorca».

Commemoració del X aniversari de la mort del professor Joan Hernández Mora.- «Juan Hernández Mora: el hombre, el profesor» fou el títol que l'escriptor i estudiós menorquí Deseado Mercadal va donar a la seva conferència (13-10-94) per commemorar el desè aniversari de la mort de l'eminent professor Joan Hernández Mora, Fill Il.lustre de Maó.

Presentació de llibres.- *Evolució econòmica de Balears 1993*. Estudi anual de Banca Catalana i Sa Nostra, elaborat per especialistes d'ambdues entitats. Presentat per Miquel Alenyar (27-10-94).

Mario Verdguer, un escritor proteico. Títol del llibre de José Gabriel López Antuñano, que és una síntesi de la tesi amb que es doctorà en Filologia espanyola per la Universitat d'Oviedo i que el mateix autor presentà a la nostra entitat (28-10-94).

Memòria del curs 1993-94. Amb un contingut molt més ric que en anys anteriors, el nostre president Francesc Tutzó presentà (14-11-94) als mitjans de comunicació la memòria bilingüe d'activitats corresponents al curs 1993-94, que inclou el discurs inaugural del curs 1980-81 pronunciat pel professor Joan Hernández Mora «Els orígens de l'Ateneu de Maó», que commemorava el 75 aniversari de la fundació de l'Ateneu.

La raó i el meu dret (Biografia de Llorenç Villalonga). Després de trenta-tres mesos de feina, el periodista i escriptor mallorquí Jaume Pomar va donar per acabada aquesta biografia de Llorenç Villalonga. En la seva conferència (25-11-94), l'autor va donar a conèixer el contingut de les més de 500 pàgines que conformen el seguiment de la figura de Villalonga.

Cicle «L'autor i la seva obra».- Rafael Borràs Betriu, director literari d'Editorial Planeta, amb la seva dissertació (2-12-94) «Literatura i compromís», inicià el cicle d'intervencions. Borràs Betriu creà la col·lecció «Espejo de España» de l'Editorial Planeta, i ha promogut estudis, enquestes i assaigs entorn de la problemàtica del país.

L'escriptora catalana Rosa Regàs, Premi Nadal 1994 amb la seva obra *Azul*, titulà la seva dissertació (17-12-94) «Com he arri-

bat a escriure». Llicenciada en Filosofia i Lletres, va estar vinculada als projectes editorials més renovadors dels anys seixanta. Escriptora de vocació tardana, per a Rosa Regàs hi ha tres premisses fonamentals per poder arribar a escriure per al públic: la disciplina, la soledat i l'aïllament per aconseguir un estadi d'interiorització i saber què es vol dir en un moment determinat.

Vocalia de Filatèlia i Numismàtica.- En aquest curs, coincidint amb el 50 aniversari de la creació del CD Alcázar de Maó, el Grup Filatèlic i Numismàtic dedicà la seva exposició (13 i 14-10-94) al tema esportiu, especialment al bàsquet, activitat prioritària d'aquell Club.

Altres conferències.- Cal una segona transició basada en el diàleg i un tarannà més constructiu en les relacions entre els partits polítics per superar l'actual ambient de crispació de la vida pública. Aquest fou el pensament transmès pel líder d'Unió Democràtica de Catalunya, Josep Antoni Duran i Lleida, en la seva dissertació «La contribució catalana a la configuració d'un nou model d'Estat», que oferí a la nostra entitat (22-11-94).

Miquel Àngel Limón, periodista i secretari primer del nostre Ateneu, ens donà (9-12-94) una magnífica semblança de l'arxiduc Lluís Salvador, autor de 68 llibres i que el 1891 acabà la seva obra magna *Die Balearen*. En nou volums, l'arxiduc recull tot tipus d'informació sobre cada una de les Illes Balears i les descriu geogràficament, tant des del punt de vista físic com humà. Amb la seva xerrada «L'arxiduc i Menorca», contribuí a difondre aquest personatge desconegut per a molts i d'importància cultural intrínseca, que establí uns lligams concrets amb Menorca.

Conferències d'altres entitats.- El Comitè de Solidaritat amb Amèrica Llatina de Menorca va convidar Arcadi Oliveras, professor d'Economia Internacional de la Universitat de Barcelona, que parlà sobre «El Fons Monetari Internacional: ajuda o

frena el desenvolupament?». Aquest acte formava part de les accions de denúncia contra el 50 aniversari del FMI que van subscriure diversos col·lectius de Menorca.

A invitació de l'Institut Diocesà de Teologia de Menorca va ocupar la nostra tribuna María José Arana, doctora en Teologia i copresidenta del Fòrum Ecumènic Europeu de Dones Cristianes. En la seva dissertació «El papel de las iglesias cristianas y las religiones en la Conferencia de El Cairo sobre población y desarrollo» (8-10-94), qualificà de respectuós el document de la Conferència i féu una crida per prendre consciència dels problemes de la humanitat que ens amenacen, moltes vegades creats per nosaltres mateixos.

El Gabinet de relacions amb la societat del PSOE de Menorca va propiciar la visita (20-10-94) de M. Dolores Pelayo, diputada del PSOE per Santa Cruz de Tenerife, que dissertà sobre «El divorcio y el aborto, dos reformas legislativas necesarias». Segons Pelayo, en el cas de l'avortament, l'objectiu prioritari del Govern és protegir la salut de la dona; sobre el divorci, explicà que la modificació de la Llei persegueix eliminar l'establiment de la culpabilitat d'un dels cònjuges per obtenir-ne l'aprovació.

Francisco Fornals, historiador militar i director del Museu de Menorca, i Eusebio Lafuente Hernández, doctor enginyer de Camins, Canals i Ports i investigador. Van venir convidats per la Reial Lliga Naval Espanyola (11-11-94 i 16-12-94). Fornals va sintetitzar així la figura del contraalmirall José Riera Alemany, objecte de la seva conferència: «El contraalmirall Riera fou un mariner il·lustrat, que destacà en la Marina de Guerra professionalment i, a Maó, humanament i culturalment. La seva vinculació amb Maó s'inicià en contreure matrimoni amb Rosa Pers Roselló. Va ser soci fundador de l'Ateneu i col·laborador actiu de la *Revista de Menorca*. Eusebio Lafuente, en la seva dissertació «Pedro María Cardona, marino e Hijo Ilustre de

Maó», va descriure la brillantíssima trajectòria professional de l'il.lustre mariner des de 1900 fins a 1928. La descripció compregué dues parts diferenciades: la corresponent a les activitats pròpies de la Marina de Guerra i la seva eficaç participació en la creació de l'Aeronàutica Naval, de l'ensenyança de la qual fou el primer director. També influí en la creació de la Base Naval de Maó, on col.locà la primera pedra el 23 de març de 1916.

La vocalia de Cine Club, a més de programar la projecció d'onze pel.lícules els dimarts al Cinema Alcázar de Maó, ha ampliat les seves activitats amb l'organització d'un curset per aprendre a veure cine que va dirigir Ignacio Martín Jiménez, professor d'Història Contemporània de l'Institut Joan Ramis i Ramis de Maó. Començà el 14 de novembre, amb una ses-

sió semanal els dilluns a la Sala de Cultura «Sa Nostra».

El Grup Filharmònic oferí sis concerts. La vocalia de Grafologia, com ja havia fet en cursos anteriors, va programar un curs de grafologia, que impartí a partir de novembre i fins el mes de juny (un dissabte cada mes) Carme Llompart, grafòloga diplomada per la Generalitat de Catalunya. També es va organitzar un curset bàsic de fotografia, que començà el 15 de novembre i que va anar a càrrec de José Ramon Soriano i Jacinto Calvo, president i vice-president respectivament del Foto Club.

Com cada curs el mes d'octubre s'iniciaren les classes de dibuix i d'idiomes i, com ja va fer l'any passat, el dibuixant català Ramon Vila impartí un curset dedicat al còmic. FRANCESC FÀBREGUES. Secretari Administratiu de l'Ateneu de Maó.

ACTIVITATS REALITZADES PER L'INSTITUT MENORQUÍ D'ESTUDIS DURANT EL SEGON SEMESTRE DE 1994

PUBLICACIONS

Vies de comunicació i poblament rural des Mercadal, d'Albert Martínez Esteban. Premi d'investigació sobre es Mercadal i Fornells 1992, núm. 6 de la col·lecció Cova de Pala.

Catàleg de l'exposició Pedres de Menorca, de M. Fernández, J. Florit, M. Monjo i A. Obrador, publicat amb motiu d'aquesta exposició en col·laboració amb la Biblioteca Pública de Maó.

Menorca, reserva de la biosfera, editat conjuntament per l'Institut Menorquí d'Estudis, el Consell Insular de Menorca i Caixa de Balears «Sa Nostra». Text de Josep Miquel Vidal, i fotografies de l'autor, Joan Rita, Rafael Triay i Toni Vidal.

CURSOS I SEMINARIS

Organitzades per la Societat Catalana de Física de l'IEC, junt amb el Grupo de Relativistas Españoles i amb la col·laboració de l'IME, els dies 12, 13 i 14 de setembre tingueren lloc a la Biblioteca Pública de Maó les **X Trobades Científiques de la Mediterrània**. En aquesta edició es dedicaren a la **Relativitat i cosmologia**, amb l'assistència d'una seixantena d'especialistes en el tema. Per commemorar el desè aniversari d'aquestes trobades, es convocà un concurs de recerca científica entre els estudiants de secundària de Menorca. Joan Josep Morro Martí n'obtingué el primer premi amb un treball sobre energies alternatives a Menorca, i es concedí un accésit a J. Lluís Torres Faner, per un estudi dedicat a les rissagues de Ciutadella.

Del 19 al 23 de setembre se celebrà la **VI Escola d'Estiu de Salut Pública**, organitzada conjuntament per l'IME i l'Àrea de Salut de Menorca d'Insalud, amb la

col·laboració de les escoles de salut pública espanyoles. En total es realitzaren catorze cursos, dos tallers-seminaris i diverses reunions monogràfiques, tot al voltant de l'epidemiologia i diferents aspectes relacionats amb la salut pública. Impartiren els cursos un total de 28 professors, amb una inscripció global de 259 alumnes procedents de la majoria de comunitats autònomes d'Espanya, inclosa una petita representació d'Andorra i de Portugal.

Els dies 3, 4 i 5 de novembre es realitzà un seminari a l'IME per analitzar la correspondència científica de Joan Joaquim Rodríguez Femenias, figura especialment rellevant en el camp de l'algologia durant la segona meitat del segle passat. Comptà amb la participació d'especialistes en història de la botànica del segle XIX, coordinats per Josep M. Camarasa.

CONFERÈNCIES I REUNIONS

El dia 19 d'agost tingué lloc a la seu del Consell Insular de Menorca la reunió anual de membres de l'IME, amb l'assistència del seu president, Sr. Joan Huguet Rotger, i del president del Consell Científic de l'entitat, Sr. Tomàs Vidal Bendito.

Dins de les X Trobades Científiques de la Mediterrània, el dia 13 de setembre s'impartí a la Biblioteca Pública de Maó la conferència *El ascensor de Einstein y la flotación*, a càrrec de Jesús Martín, catedràtic de Física Teòrica de la Universidad de Salamanca.

FIRES I EXPOSICIONS

Durant el mes de juliol de 1994 l'IME participà amb un estand a la I Fira de Mostres de Menorca, ubicada al recinte ferial de Sebime.

La Biblioteca Pública de Maó acollí del 13 d'octubre al 13 de novembre l'exposició **Pedres de Menorca**, dirigida per Antoni Obrador Tudurí, professor de geologia de la UAB i membre de la Secció de Ciències Naturals de l'IME. La recollida, selecció i preparació de materials fou realitzada per Margalida Monjo, Josep Florit i Miquel Hernández, que posaren a l'abast una mostra de minerals i fòssils representativa de diferents indrets i períodes geològics de l'illa. L'exposició comptà amb el suport de la Biblioteca de Maó i del Consell Insular de Menorca.

L'exposició itinerant **Menorca reserva de la biosfera**, organitzada per «Sa Nostra» amb el suport del Consell Insular i de l'IME, s'inaugurà el 29 d'octubre a la Sala de Cultura de «Sa Nostra» a Maó, on restà fins al 27 de novembre. Seguidament es traslladà a Castell, del 2 al 13 de desembre, per continuar a Alaior, del 16 de desembre fins al 10 de gener de 1995.

PREMIS

El dia 14 de juliol es lliurà el IV Premi d'investigació sobre es Mercadal i Fornells, en un acte que tingué lloc a l'Ajuntament

des Mercadal durant les festes patronals de Sant Martí. El projecte guardonat fou *Rehabilitació de Sant Joan dels Horts*, de Joan Lluís Torres Faner.

ESTUDIS FINALITZATS

Definició i estudi de les zones agroambiental de Menorca, subvencionat per la Conselleria de Política Territorial i Obres Públiques del CIM coordinat per Salvador Florit, Sergi Marí i Alfons Méndez.

Quimisme de la precipitació i deposició seca a Menorca, realitzat per Maria Sucarrats sota la direcció de Joan Lluís Pretus.

Estudi lingüístic dels manuscrits mèdics del Dr. Miquel Oleo, a càrrec de Magdalena Fàbregues Pomer.

L'obra gramatical d'Antoni Febrer i Cardona, de Jordi Ginebra Serrabou, guanyador del Premi d'investigació cultural Francesc de Borja Moll 1992.

Estructura demogràfica des Mercadal (1801-1850), de Miquel Àngel Casasnovas Camps i Pilar Florit Navarro, projecte guardonat amb el Premi d'investigació sobre Mercadal i Fornells 1993.

REVISTA DE MENORCA

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

PRESENTACIÓ DELS ORIGINALS

Els originals es presentaran per duplicat, mecanografiats per una sola cara i a doble espai, en fulls DIN A-4, de 30 línies de 70 pulsacions.

La seva extensió no sobrepassarà les 30 pàgines, incloses les figures, fotografies, taules, notes i bibliografia, que aniran en fulls a part al final de l'original. En qualsevol cas, el Consell de Redacció considerarà cada treball en particular i decidirà el que trobi convenient en relació a l'extensió i il·lustracions d'un original.

Al primer full de cada treball hi haurà:

1. Títol.
2. Nom de l'autor o dels autors en la forma amb què vulguin signar.
3. La institució o centre al qual pertanyen o titulació acadèmica i la seva adreça particular (inclòs el número de telèfon).

Els originals es presentaran en català o castellà. Les cursives es representaran per un subratllat senzill i les negretes per un subratllat ondulat.

BIBLIOGRAFIA

S'afegirà en full a part, ordenada alfabèticament pels llinatges dels autors, referint-se només als articles o llibres citats en el text.

Les referències es faran amb el següent ordre:

1. Llinatge/s, nom de l'autor (en majúscules).
2. Any de la publicació, entre parèntesis.
3. Títol de l'obra o article.
4. Nom de la publicació periòdica, tom o volum, número o fascicle, lloc d'impressió (si s'escau) i pàgines; o: nom de l'editor del llibre o publicació no periòdica, lloc d'impressió i pàgines en rodones.

Les referències bibliogràfiques aniran intercalades en el text i es faran entre parèntesis, indicant el nom de l'autor, l'any de publicació i pàgina o pàgines, separats per una coma (per ex. RAMIS, 1818, pp. 10-12).

IL·LUSTRACIONS

Es fixa un màxim de cinc il·lustracions per original, ampliable a criteri del Consell de Redacció. Les taules o il·lustracions aniran en fulls independents. Els dibuixos o gràfics es presentaran en tinta xinesa negra, preferentment damunt paper vegetal o damunt un altre suport sempre que tinguin la qualitat

adequada. Les fotografies, preferentment en blanc-i-negre, tindran el contrast i la nitidesa adequats per a la seva publicació. Tota casta d'il·lustració entrarà en el text amb el nom de figura i l'autor haurà d'indicar en l'original, als marges, on vol que siguin intercalades les diferents taules i figures.

NOTES A PEU DE PÀGINA

Les notes a peu de pàgina s'evitaran al màxim. En tot cas, en l'original, aniran en full independent així com els peus de figura.

PROVES D'IMPRESSA I SEPARATES

S'enviaran proves d'impressió a corregir pels autors a l'adreça indicada, però no s'acceptaran modificacions respecte del text original que no siguin de caràcter ortogràfic o tècnic. Les proves d'impressió s'hauran de retornar a l'editor en un termini de temps màxim de deu dies; en cas contrari, la Redacció podrà decidir entre ajornar la publicació del treball o corregir-lo, declinant tota responsabilitat sobre aquells errors que es poguessin cometre.

Un cop publicat el treball, l'autor o els autors de cada article en rebran gratuïtament 25 separates. Si en desitgen un nombre superior, els autors ho indicaran per escrit en tornar les proves d'impressió corregides i l'excés anirà al seu càrrec.